

Fascinația diferenței. Anii de ucenicie ai unui antropolog

Ediție revăzută și adăugită, Editura Trei, București, 2014

Prolog

1

VINTILA MIHĂILESCU

Un roman celebru al lui Max Frisch începe cu următoarea frază a personajului principal, Stiller: „eu nu sunt Stiller“. M-am gândit adesea la ea când eram prezentat, în diverse ocazii: „dânsul este antropolog“. Iar când interlocutorul se întâmpla să-și împingă interesul, protocolar sau sincer, până la a continua cu întrebarea „și cu ce vă ocupați în cadrul antropologiei?“, reacția era de fiecare dată una de panică. Cum să explici că, de fapt, nu ai nici un domeniu al tău, nici o problemă precisă căreia ți-ai dedicat ani de investigații febrile, fără ca prin aceasta să decazi în ochii celui alt la statutul de diletant sau chiar de impostor? Cum să explici - și, în ultimă instanță, să îți explici - această traiectorie dacă nu fără noimă, în orice caz fără normă, fără să creezi impresia de inconsistență?

Formulând odată, în vorbe alese, această frământare devenită obsesie, un bun student al meu a izbucnit, cu o sinceritate care îmi răsună și acum în urechi: *Acum știu! Când o să mă fac mare, vreau să fiu antropolog*. Păcatului neseriozității părea să i se adauge astfel un nou păcat, cel al iresponsabilității, al unei ademeniri vinovate pe căile pierzaniei academice. Sau poate totuși, într-un sens mai profund, această „hoinăreală“ purta în ea ceva din spiritul antropologic? Mi-ar plăcea să cred că da. Mai exact, mi-ar plăcea să cred că aș putea găsi un rost în toți acești ani în care, pe nesimțite, m-am făcut mare și m-am pomenit antropolog.

Această dorință este, evident, profund ancorată în propria mea experiență. Ea nu este însă atât de narcisistă pe cât ar putea părea. Anii comunismului au însemnat pentru mulți dintre cei născuți și crescuți în această perioadă, îmi permit să o cred, o prelungită stare de imaturitate socială și chiar individuală. De aici, după 1990, mulți au sărit direct într-o maturitate afișată impulsiv și cu ostentație, ca și cum ar fi așteptat dintotdeauna acest moment și ar fi știut exact ce vor face o dată venit. O viață sub semnul constrângerilor s-a convertit astfel fără șovăială într-una sub semnul oportunităților imediate. Șansa alegerii riscă să fie astfel încă o dată ratată.

Îmi permit atunci să mă gândesc, în continuare, că a privi înapoi fără mânie pentru a ne evalua moștenirea pe care o reprezentăm pentru noi înșine, nu numai că nu este un gest

inutil, dar ar putea fi și o terapie benefică pentru această „criză de creștere” pe care o traversăm ca societate și chiar ca indivizi. Perioada prin care am trecut - și care ne-a petrecut prin viață - a fost orice altceva decât „o paranteză istorică”. În orice caz, personal îmi displace profund ideea de a mă considera o paranteză a propriei mele existențe; e prea multă lene sau ipocrizie în această soluție. Altfel spus, „tranziția” prin care trecem ca societate este un soi de „rit de trecere” pentru fiecare dintre noi. Și ca orice rit de trecere, presupune o „moarte simbolică” și o „renaștere”, o despărțire de noi înșine și o transfigurare; pe scurt, ceva mai mult decât o simplă schimbare de macaz.

Dacă această trecere poate să se consume, de regulă, în liniștea aparentă a spațiului nostru intim, alta mi se pare a fi situația în cazul antropologiei, înțeleasă ca tip de demers, și nu ca domeniu problematic circumscris, aceasta este solidară, într-o măsură mai mare, probabil, decât orice alt demers de cunoaștere socială, traiectoriei noastre individuale de „observator”. Purgatoriul intim pe care pare să-l reclame tranziția noastră colectivă nu mai este astfel doar o aventură psihologică, ci frizează de-a dreptul epistemologicul.

„Datele științelor comportamentului - scrie Georges Devereux - sunt, astfel, de trei tipuri:

- 1) Comportamentul subiectului.
- 2) «Perturbările» induse de existența observatorului și prin activitățile sale în cadrul observației.
- 3) Comportamentul observatorului: angoasele sale, mecanismele sale de apărare, strategiile sale de cercetare, «deciziile» sale (= atribuirea unui sens observațiilor sale)” (Devereux, 1980).

Dintre toate acestea, „comportamentul observatorului” este cei mai adesea exorcizat și „obiectivizat” în consensul paradigmei. Într-adevăr, câți cercetători au considerat util să-și prezinte produsele investigațiilor lor dimpreună cu procesul sinuos al obținerii lor, așa cum a făcut-o, de pildă, Lévi-Strauss în *Tropice triste*? Decenți, majoritatea închid ușile bucătăriei atunci când își invită colegii la festinul operei lor academice. Or, mai ales într-o situație ca aceea a antropologiei, această „decență” riscă să fie păguboașă.

Antropologia, în sensul de demers, este poate cea mai afectată de „comportamentul observatorului”, deoarece, în faimoasa observație participativă care îi este proprie, acest comportament este mai puțin socializat decât în alte situații. Dacă sociologul, de pildă, își realizează observația în mod specific prin intermediul unor instrumente, precum chestionarul, de pildă, antropologul este prins într-un contact nemediat cu subiectul său. Chestionarul,

pentru a rămâne la acest exemplu, angajează o competență comună, „paradigmatică”; observația participativă, fără a ieși propriu-zis dintr-o normativitate disciplinară, angajează direct competența individuală, mai exact, persoana observatorului ca existență individuală. Antropologul se află astfel într-o permanentă relație de *dar* și *contra-dar*, în care ceea ce se oferă la schimb este ceva din propria sa ființă și aceea a interlocutorului său. Sursa datelor antropologice este, în mare parte, această comunicare nemediată, „de suflet” și nu doar un subiect ipostaziat. În acest sens, antropologul trebuie să se implice mai mult în observația sa decât sociologul, „cu tot sufletul”, ca să spunem așa, și nu la adăpostul unor instrumente construite „la rece”, repetabile și verificabile de către întreaga comunitate științifică. De aici și dificultatea sa de a-și formaliza demersul altfel decât prin „experiență” și vulnerabilitatea mai mare a sa ca persoană și a științei pe care o servește.

În aceste condiții, demersul personal al antropologului, cu întreaga sa „bucătărie”, trebuie să fie în mai mare măsură obiectul unui repetat exercițiu critic decât este cazul pentru demersul mult mai socializat al sociologului. Și aceasta nu pentru a ajunge la un joc de oglinzi în care antropologul vorbește mai mult despre el însuși decât despre obiectul observației sale, ci tocmai pentru a supune unui control reflexiv și public demersul său individual și a compensa această singurătate a antropologului de cursă lungă, care este condiția însăși a antropologiei.

Dacă această exigență auto-reflexivă este o condiție a antropologiei în general, ea devine vitală, în sensul aproape literal al cuvântului, dacă „o viață întreagă” ai fost antropolog, ca în cazul meu, fără să-ți fi pus (și fără să fi avut nevoia să-ți pui) întrebarea „cum și de ce sunt antropolog?”. Vitală și angoasantă, căci, spre deosebire de situația normală a antropologului profesionist, care, pentru a răspunde la o asemenea provocare, trebuie să revină o clipă în „bucătăria” produselor sale academice, acreditate deja pe piața științifică. În cazul acesta trebuie să ieși din această „bucătărie” în care ți-ai petrecut tot timpul și să-i convingi pe ceilalți, convingându-te mai întâi pe tine. că produsele tale sunt după „rețetă” și deci au valoare. Care rețetă, dacă tu ai gătit tot timpul pentru tine. „după ureche”? Ce valoare pentru alții, dacă tu te-ai mulțumit mereu cu plăcerea pentru tine?

Toți acești ani despre care este vorba s-au desfășurat în obscuritatea călduță a „bucătăriei”, unde echipa de „antropologi” care eram își desfășura de-a valma activitatea, își bea berile și își depăna bârfele, fără posibilitatea (poate și fără nevoia) de a ieși „pe piață” pentru a-și vinde produsele sale intelectuale. Le discutam neîncetat între noi, cs-i drept, cu delicii din care nu a mai rămas decât nostalgia, dar o făceam așa cum respiri sau iubești.

Făceam teren unde și cum ne mâna această curiozitate copilărească și „egocentrică“, în lipsa unui spațiu critic socializat.

Scoși din bucătăria noastră după 1989 - sau putând ieși, în sfârșit, din ea -, farmecul intim al acestei vieți de reclusiune s-a destrămat în lumina crudă de afară și sub privirile întrebătoare ale Celuilalt, penumbra nu mai putea rămâne o valoare în sine, ci doar, eventual, o voluptate a memoriei, întreb, m-am întrebat: ce valoare mai au toate acestea? Contestat, m-am îndoit: mai au ele vreo valoare? Lipsit de orgoliu profesional, am acceptat relativ rapid ipoteza lipsei de valoare, dar nu m-am putut împăca nici o clipă cu eventualitatea lipsei de sens. Am ajuns să mă întreb dacă a existat vreun sens ascuns și profund în harababura investigațiilor mele de peste douăzeci de ani, în afara celui fundamental, dar elementar, de a fi trăit.

Angoasa intimă a acestei întrebări era dublată și de o grijă metodologică, în măsura în care „comportamentul observatorului“ marchează indubitabil descrierea observatului, cunoașterea acestuia devenind astfel o corecție necesară în procesul general de cunoaștere. Descoperind un sens în comportamentele mele subiective de „observator“, aș fi putut astfel, eventual, să redefinesc și o plajă de valoare a „observațiilor“ făcute. Mi-a devenit astfel evident că *judicata de valoare* (asupra „operei“) trecea cu necesitate printr-o *judcată de existență* (asupra autorului).

Lévi-Strauss mărturisea, la un moment dat, într-un interviu, că „de mic copil m-a deranjat iraționalul - ca să-l numim astfel - și m-am străduit totdeauna să descopăr o ordine dincolo de ceea ce ni se prezintă ca dezordine“ (Lévi-Strauss, 1980). Această confesiune „subiectivă“, care vorbește despre „comportamentul observatorului“, este de natură, am impresia, să pună într-o bună lumină mare parte din rezultatele „obiective“ ale demersului antropologului francez. După cum jurnalul postum al lui Malinowski a schimbat în mare măsură - și în anumite privințe, într-un mod scandalos - înțelegerea unor poziții teoretice și metodologice ale părintelui observației participative.

Ca și în cazul lui Lévi-Strauss - scuzată fie-mi comparația - această introspecție m-a condus în final tot la frica de moarte (căci ce altceva este această teamă compuisivă de „irațional“ și dezordine ?), doar că altfel orchestrată. Aș putea spune astfel, la rândul meu, că de mic copil mi-a fost frică de moarte, ceea ce m-a făcut să trăiesc angoasant această moarte a comunicării care este Diferența, cu varianta sa scandalooasă care este Moartea însăși și care curmă orice fel de comunicare. Niciodată nu am putut înțelege, de fapt, cum este posibil ca doi oameni să nu se înțeleagă între ei și cu atât mai puțin faptul că această comuniune poate să

dispară, la un moment dat, cu totul. Mirarea mea nu a devenit, paradoxal, mai mică, atunci când am descoperit că, totuși, oamenii se pot înțelege între ei. Pe scurt, dacă ar fi să numesc această obsesie profundă care pare a fi ordonat, cât de cât, hoinăreala mea „antropologică“, aş spune că ea poate fi rezumată într-o dublă perplexitate: *De ce dracu ' nu se înțeleg oamenii între ei?* și, simultan, *Cum Dumnezeu reușesc totuși oamenii să se înțeleagă între ei?* Insidios, această obsesie personală, acest „comportament al observatorului“, pare să fi alimentat și marcat dacă nu o orientare teoretică și metodologică anumită, cel puțin o căutare problematică mai persistentă și mai coerentă decât mi-aș fi închipuit și care ar putea fi formulată, de data aceasta, astfel: *Cum poate fi gândită Diferența?*

Ceea ce urmează este povestea acestei căutări a sensului. Dar de ce trebuie ea povestită? *De ce să-mi povestesc viața, dacă a fost așa frumoasă?* - se mira sincer profesorul Mihai Pop, îmboldit de un fost student, angoasat de pierderea acestei comori de istorie orală pe care o purta profesorul. Și apoi, cum să povestești? Am început de zeci de ori și m-am oprit de tot atâtea ori, revoltat pe mine însumi: *n-ai înțeles nimic!* - îmi spuneam de fiecare dată după primele pagini. Apoi a venit și explicația, sau, mai corect, am sfârșit prin a accepta această explicație pe care o presimțeam de mult: ca să uiți. Ca să uităm. Căci toate acestea au „murit“ și trebuie îngropate în poveste pentru a putea trăi mai departe, altfel. Pentru ca eu să pot trăi mai departe, altfel.

Și, într-adevăr, despre poveste este vorba. Sau despre folclor, dacă vrei, cules sporadic în prea puține articole mai mult sau mai puțin „la comandă“ și „antologat“ acum, prin această carte. Folclorul unei echipe de antropologi fără nici un antropolog, care a putut răsări datorită perseverenței viclene a profesorului Vasile Caramelia de a înființa un departament de „antropologie culturală“ la Institutul de Antropologie din București, care a putut crește apoi în oaza păzită de profesorii Victor Săhleanu și Ioan Moraru, Dumnezeu să-i ierte pe toți. O echipă formată din Ioan Oprescu, lingvist, meșteșugarul unei mici bijuterii numită „probă de limbă“, ocrotită în sertarele sale, pe care nu a știut niciodată să o vândă sau că ar putea fi de vânzare; Viorica Nicolau, sociolog, simțind socialul ca un câine de vânatoare, fără a accepta vreodată să-l „conceptualizeze“; Radu Răutu, folclorist, urmărit de blestemul descântătoarelor pe care le-a hăituit o viață întreagă și care, probabil, nu l-au iertat pentru că le-a tulburat secretele; Mircea Guiașu, medic, compunând pe furiș „simfonia Rovinarilor“ în așteptarea zilei în care va putea, în sfârșit, să se ocupe de genetica în care își dăduse doctoratul; Gabriela Drinov, mirosind diferența ca pe o floare, și Adrian Savu, distilându-ne

experiența în poeme și imagini de film al căror sens nimeni altcineva decât noi nu-l putea înțelege, filologi amândoi; Eleonora Luca, purtându-și cu seriozitate „șublerul“ printre *ungurenii* și *pământenii* de la Novaci, pentru a le măsura tipul constituțional; soții Picioiu, cărând și inventând tot felul de aparate cu care urma să dăm de capăt „stării de morbiditate“, cu care trebuia să ne plătim datoriile față de Academia de Științe Medicale, care ne asigura salariile fără să priceapă de ce; Alexandra Sigei, informatician și tonic, cu care mai trăgeam câte un *jam session* în miez de noapte, cu sticlele de bere și mesele de tablă ale cârciumii din față, spre disperarea respectuoasă a sectoristului; Mihai Golu, adăpostit în oaza noastră de furia „meditației transcendente“ și cântând din frunză la focurile cu țuică și slană, în așteptarea unor zile mai bune; serii întregi de studenți în „practică“, deveniți și ei folclor; și, în sfârșit, subsemnatul, psiholog, făcând mereu „motorașe“, cum spuneau colegii, adică sute și sute de scheme și schemulițe prin care se încerca o punere în ordine, niciodată reușită, a noianului nostru eterogen de date de teren. Iar deasupra tuturor, din umbră, Ion Mocioi, președinte „la cultură“ la Gorj, ajuns senator PRM, care inventa contracte „pe linie“ pentru a ne putea caza și hrăni pe banii statului și care nu ne-a cerut niciodată um rând despre ceea ce facem noi de fapt, în credința deghizată, dar profundă, că oricum *e bine pentru cultura acestui popor*.

Tuturor le cer iertare pentru că mi-am permis, fără să-i mai întreb, să povestesc ceva care este și viața lor.

Referințe bibliografice

DEVEREUX, Georges De l'angoisse à la méthode dans les sciences du comportement, Paris, Flammarion, 1980;

LÉVI-STRAUSS, Claude Mythos und Bedeutung. Vorträge, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1980.

Copilăria sau obsesia decentrării

Ani de zile mi-am terorizat familia și prietenii cu problema *decentrării*. Descoperisem termenul la Piaget, al cărui admirator necondiționat eram în acea vreme, și încercam să-l aplic relațiilor interpersonale ca pe un echivalent științific a ceea ce, mai banal, putea fi numit *a se pune pe punctul de vedere al celuilalt*. Ca să spun lucrurile până la capăt, primele mele iubiri ratate îmi revelaseră imposibilitatea, trăită dramatic, bineînțeles, de schimbare a propriului punct de vedere, incapacitatea celorlalți de a privi lucrurile și din altă perspectivă - a mea, de pildă. Nu era vorba aici, după cum s-ar putea crede, de narcisism, căci îmi făcea mare plăcere și ajunsesem să-mi fac un titlu de glorie din a descoperi și a mă pune pe „punctul de vedere” al partenerilor mei - sau, în orice caz, a ceea ce credeam eu a fi acest „punct de vedere”. Vorba din bătrâni, cu vulpea și cu strugurii, era, din adolescență, principalul meu crez psihologic și mă suspectam adesea, chiar obsesiv, de a proceda „precum vulpea”.

Dincolo de frustrările personale, mult mai mari probabil decât știam sau vroiam să accept eu la acea vreme, ceea ce nu puteam înțelege era de ce acest, joc de societate” era refuzat sau necunoscut celor din jurul meu, reducând astfel drastic bogăția și farmecul vieții interpersonale.

Învățasem de la Piaget că dezvoltarea inteligenței era, în ultimă instanță, o problemă de coordonare a punctelor de vedere în scheme mentale tot mai complexe, mai echilibrate și astfel mai mature intelectual. Credeam astfel tot mai mult că în viața interpersonală lucrurile stau într-un mod similar, maturitatea psihică fiind o problemă de deschidere la noi puncte de vedere și de coordonare a acestora în structuri de judecată tot mai cuprinzătoare. Punerea în evidență a acestei logici și a stadiilor ei de dezvoltare, care îl preocupaseră doar tangențial pe Piaget, urma să fie menirea mea ca psiholog. Pe vremea aceea mai eram încă genial.

În această perspectivă, am lucrat doi ani la lucrarea de licență dedicată „ontogenezei judecății morale”, în care încercam să dezvolt empiric ideile mele despre „decentrarea interpersonală”. Tot în acea perioadă am coordonat și editat un volumaș de cercetări studențești intitulat „Nivel de cultură și decentrare interpersonală”. Totul gravita în jurul

decentrării.

Aceasta m-a urmărit chiar și în armată: stând serile în WC-ul garnizoanei, la o țigară, și privind nostalgic pe geam la ferestrele luminate ale blocului din față, îmi imaginam fascinat varietatea de vieți, de gesturi și trăiri care continuau să se deruleze „dincolo“, în spatele luminilor de peste drum. Peste două-trei zile, acest exercițiu de psiho-voaierism s-a transformat într-o... probă de decentrare interpersonală; am desenat pe o coală de hârtie fațada unui bloc cu douăsprezece ferestre, la care se vedeau crâmpoie de scene sau personaje; subiectul ar fi trebuit să descrie în termenii săi ce crede că se petrecea în fiecare încăpere, urmând indiciile din „probă“ și fără să repete de două ori același scenariu.

Această probă a avut o soartă amuzantă. Ajuns nu știu cum la un fel de laborator de psihologie al armatei, ni s-a cerut la un moment dat, sub deviza cazonă „mergem înainte cu ce avem“, să compunem o baterie de teste psihologice de selecție pentru grăniceri. Cum o calitate de bază a grănicerului român trebuia să fie, fără îndoială, decentrarea interpersonală, am propus, într-un entuziasm ironic, proaspăta mea probă cu blocul. Peste câteva zile, pe biroul meu au fost depuse câteva mii de probe conștiincios completate, pe baza cărora urma să fac selecția pentru arma grăniceri a unui întreg contingent! Niciodată de atunci un produs intelectual de-al meu nu s-a mai bucurat de o utilizare atât de largă...

În primii ani de cercetare, desfășurați la Institutul Național de Geriatrie și Gerontologie, m-am reîntâlnit cu decentrarea interpersonală, dar privită de la capătul celălalt al evoluției sale. Dacă la copil capacitatea de decentrare de pe punctul propriu de vedere este încă foarte redusă (faimosul egocentrism infantil), la bătrân aceasta se restrânge treptat, reducându-se adesea la un egocentrism de involuție care își pune amprenta asupra întregului tablou psihologic al senectuții. Imaginea decentrării mi se părea de acum deplină și încheată.

Mai rămânea încă o problemă greu de tranșat. Acest proces psihologic al decentrării, devenit pentru mine ideal moral, risca să eșueze într-un soi de înțelepciune rabinică: fiecare are dreptate, din punctul său de vedere. Desigur, decentrarea presupunea coordonarea punctelor de vedere într-un principiu supra-ordonat de genul celui kantian, și nu doar alternarea lor. În acest sens, am avut în vedere multă vreme elaborarea unei „axiologii genetice“, complementară faimoasei „epistemologii genetice“ piagetiene, de natură să explice epigeneza „imperativului absolut“. Dar atunci, acest „principiu“ cu care ar fi culminat decentrarea, nu risca el să devină un „punct de vedere“ unic și absolut, o „centrare“ apăsătoare, de natură să înăbușe diferența de dragul căreia mă dedicasem cu atâta patimă problemei decentrării interpersonale? Cum putea fi împăcat deci idealul general de decentrare cu multiplele nevoi particulare de centrare?

Aveam să descopăr, cu timpul, această temă în infinite orchestralii. Pe moment însă, am decis că mă depășește și că, în consecință, rezolvarea ei trebuie să fie amânată pentru mai târziu. Mai mult, am hotărât că e vorba mai degrabă de o problemă de înțelepciune decât de știință, și ca atare mai potrivită senectuții decât tinereții. Mi-am dat, așadar, reîntâlnire cu decentrarea la șaiszeci de ani și am scris, la repezeală, un articol de sinteză asupra acestei probleme care mă preocupase vreo șase-sapte ani mai mult pentru a marca, cu o piatră de hotar evoluția mea intelectuală de până alunei.

Conceptul de decentrare interpersonală.

Evoluția și semnificația procesului de decentrare¹

În ultimii zece ani s-a dezvoltat o întreagă orientare în studiul psihogenetic al personalității și al vieții interpersonale a individului, pornind de la ideea piagetiană de decentrare. Termenul cel mai des utilizat nu este însă cel de decentrare, ci cei de „perspective-taking” și „role-taking”, care își au originea în lucrarea lui Piaget și Inhelder asupra concepției spațiului la copil și au fost acreditate mai ales prin lucrarea lui Flavell și a colaboratorilor săi asupra dezvoltării aptitudinilor de comunicare și de însușire a punctului de vedere al celuilalt la copii (Flavell ș.a., 1968)².

În mod obișnuit se înțelege prin „însușirea perspectivei” (perspective-taking) „acel proces în care individul conștientizează într-un mod sau altul anumite atribute ale altei persoane” (Flavell). Urmându-l în continuare pe Flavell, trebuie să precizăm că aceste atribute sunt mai degrabă inferate decât percepute direct.

Foarte apropiată ca sens, „însușirea rolului” (role-taking) este definită ca fiind „abilitatea de a înțelege interacțiunea dintre sine și altul din punctul de vedere al celuilalt” (idem).

Deși relativ distincte în definițiile inițiale ale lui Flavell, cele două concepte circulă adesea nediferențiat, fiind folosite în mod frecvent unul pentru celălalt. Cu aceasta atingem o primă problemă a studiului procesului de „role-taking”, și anume faptul că în general acesta a fost studiat ca o variabilă generică, nediferențiată (Kurdek și Radgan, 1975)³. Această

¹ Apărut în Revista de Psihologie, tomul 24, nr. 4, 1978, p. 443-456.

² J. H. Flavell, P. J. Botkin, C. L. Frj, J. W. Wright, P. E. Jarvis, *The development of role-taking and communication skills in children*, New York Wiley, 1968

³ L. A. Kurdek, M. M. Radgan, *Perceptual, cognitive and affective perspective taking in kindergarten through sixth-grade children* •••Develop. psychol. ". 1975. II, nr. 5, p. 643-650.

deficiență a fost atenuată însă în ultima vreme, o serie de cercetători introducând diferențierea între o formă perceptivă, una cognitivă și una afectivă de „role-taking“ (Kurdek și Radgan, Marvin ș.a., 1976)⁴. Mai mult, s-au produs diferențieri în cadrul aceluiași domeniu. Astfel, de pildă, Salatas și Flavell (1976)⁵ demonstrează că în evoluția concepției despre spațiu la copil există două dimensiuni distincte de „perspective-taking“: pe de o parte copilul ajunge să înțeleagă că un observator dat are altă perspectivă asupra unui obiect dat decât el însuși, pe de altă parte trebuie să conștientizeze faptul că o anumită perspectivă nu poate exista decât dintr-o singură poziție. Din altă perspectivă, Rothenberg (1970)⁶ distinge trei forme de „perspective-taking“ în domeniul afectivității: a) capacitatea de a recunoaște sentimentele celorlalți; b) capacitatea de a înțelege cauzele acestor sentimente și c) însușirea perspectivei afective de ansamblu a celorlalți.

Deși astfel de diferențieri sunt cât se poate de utile, așa cum au fost ele făcute în general nu au rezolvat problema preciziei conceptelor de „role-taking“ și „perspective-taking“, pentru simplul motiv că diferiții autori înțeleg în mod diferit distincțiile unanim acceptate ca necesare. Această dificultate în punerea de acord a cercetătorilor ne trimite la o altă deficiență în studiul procesului de „role-taking“: inexistența distincției metodologice între formă și conținut. Există pe de o parte o capacitate „formală“ de a se pune pe punctul de vedere al celuilalt și de coordonare a diferitelor puncte de vedere la nivel generic, iar pe de altă parte capacitatea de reprezentare a unui conținut psihic al partenerului de interacțiune. Ultima o presupune pe prima, dar se realizează într-un mod mult mai diferențiat, în funcție de caracteristicile particulare ale conținutului reprezentat. E firesc astfel ca punerea accentului pe conținut în definirea conceptului de „role-taking“ (Flavell și colaboratorii săi în lucrarea citată menționează ca obiective ale capacității de role-taking nevoile, intențiile, opiniile și credințele celuilalt) să ducă la o diversitate de definiții și de rezultate, care reflectă diversitatea de conținuturi ce pot fi „însușite“ în procesul de „role-taking“. Se realizează astfel o confuzie între procesul propriu-zis de „role-taking“ sau „perspective-taking“ și empatie, aceasta și fiind definită uneori aproape identic cu conceptul de „role-taking“. Helene Borke, de pildă, propune următoarea definiție: „empatia, la nivelul său cel mai înalt de dezvoltare, este abilitatea de a percepe lumea din perspectiva celuilalt“ (Borke, 1973)⁷. Făcând o analogie cu domeniul

⁴ L. A. Kurdek, M. M. Radgan, *op. cit.*; R. S. Marvin, M. T. Grunberg, D. G. Mossler, *The early development of conceptual perspective taking: distinguishing among multiple perspectives*, ••Child develop. ", 1976,47. nr. 2. p. 511-514.

⁵ Harriet Salatas, I. H. Flavell. *Perspective taking: the development of two components of knowledge* .•• Child develop.", 1976,47. nr. 1. p. 103-109.

⁶ D. Rothenberg. *Affective perspective taking* .••Develop. psychol, ••1970,8. nr. 2. p.335-350.

⁷ Helene Borke. *The development of empathy in chinese and american children between three and six years of age*••Develop. psychol. ", 1973,9. nr. 1. p. 102-108.

percepției, diferența între „role-taking” și empatie ar fi de aceeași natură cu cea dintre diferențierea treptată a dimensiunilor relevante (sus-jos, față-spate etc.), necesară formării concepției despre spațiu (aspect „formal”), și reprezentarea unor obiecte concrete în spațiu (aspect de „conținut”).

În sfârșit, o ultimă remarcă pe care vrem să o facem cu privire la înțelesul atribuit conceptelor de „role-taking” și „perspective-taking” este faptul că, în mod nejustificat, acestea ipostaziază un anumit fragment al procesului real de decentrare interpersonală. Acesta nu se oprește la perceperea unor conținuturi psihice ale partenerilor actuali, la punerea pe punctul de vedere al unui altul, concret, ci evoluează mai departe, prin punerea pe punctul de vedere al unui altul, generic și ideal, ajungând astfel la formele superioare de gândire axiologică.

Ținând cont de toate aceste observații, vom încerca în continuare să dăm o definiție proprie a acestui proces, înlocuind termenii de „role-taking” și „perspective-taking” cu cel de decentrare interpersonală, care ni se pare mai adecvat.

Analiza teoretică a decenterării interpersonale

A. înainte de a încerca o definiție a conceptului de decenterare interpersonală va trebui să facem câteva diferențieri și precizări prealabile:

- a) Considerăm că întreaga doctrină piagetiană are la bază distincția între *experiența fizică* și *experiența logico-matematică*, abordarea genetică fiind doar calea de acces și de demonstrare a acestei diferențieri.

Definiția 1. *Experiența fizică* consistă în acțiunea asupra obiectelor, de natură să conducă la descoperirea proprietăților care sunt abstrase din obiectele ca atare“ (Piaget, 1959)⁸.

Experiența fizică este deci experiența în sensul iradițional al cuvântului.

Definiția 2. „*Experiența logico-matematică* consistă (...) în acțiunea asupra obiectelor, dar de așa natură încât conduce la abstragerea proprietăților acțiunilor înseși, astfel încât, la un anumit nivel de abstractizare, experiența cu obiectele devine inutilă și coordonarea acțiunilor este suficientă pentru a genera o manipulare operatorie simbolică și care urmează o cale pur deductivă“ (Piaget)⁹.

- b) Diferența între o experiență fizică și o experiență logico-matematică funcționează în spațiul epistemologic și își are deplina sa semnificație în acest spațiu. în domeniul psihologicului ei îi corespunde o altă diferențiere, pe care Piaget a presupus-o implicit, fără a o fi explicat însă vreodată: distincția între un *nivel formal* și un *nivel de conținut*, ca două niveluri specifice alcătuind o structură ierarhică a organizării vieții psihice.

Definiția 3. înțelegem prin *nivel formal* nivelul experienței logico- matematice a individului, sau, altfel spus, al coordonării acțiunilor proprii și a schemelor care rezultă din această coordonare.

Definiția 4. înțelegem prin *nivel de conținut* nivelul experienței fizice a individului, altfel spus, al acumulării și sistematizării cunoștințelor, în sensul cel mai larg al acestui cuvânt.

- c) Analizele teoretice și experimentale ale procesului de evoluție psihică au permis desprinderea unor principii generale, dintre care vrem să amintim câteva, întrucât ne vor ghida analizele ulterioare (avem în vedere mai ales principii formulate în cadrul orientării zise „cognitivistă“):
- *principiul diferențierii*: „oriunde există dezvoltare, aceasta are loc de la o stare de relativă globalitate și lipsă de diferențiere către o stare de diferențiere crescândă,

⁸ J. Piaget, *Etudes d 'epistemologie genetique*, Paris, P.U.F., 1959.

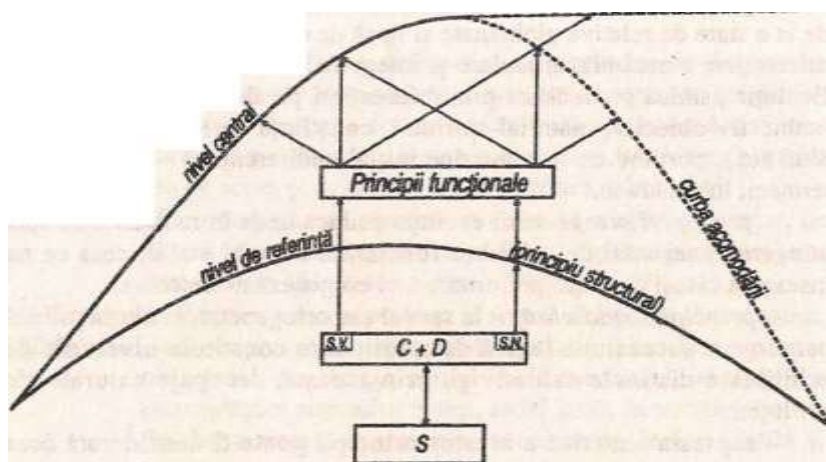
⁹ *Ibidem*, p. 24-25.

articulare și integrare ierarhică“ (Wemer, 1947)¹⁰. Evoluția psihică procedează prin diferențieri paralele ale unor contrarii (subiectiv-obiectiv, material-spiritual, conștiință de sine-conștiință de altul etc.), pornind de la o matrice inițial nediferențiată - adualism, în termenii lui Baldwin.

- *principiul ortogenezei*: evoluția psihică tinde în mod necesar spre atingerea unei stări de echilibru funcțional cât mai ~~stabil, ceea ce nu înseamnă cătuși de puțin~~ preformism, ci epigeneză nealeatoare.
 - *principiul stadialității*: în sensul său ortogenetic, evoluția psihică parcurge o succesiune logică de stadii, care constituie nivelurile de echilibrare distincte calitativ și, prin aceasta, decupaje naturale ale evoluției.
 - expresia sintetică a acestor principii poate fi considerată ceea ce am numit *principiul decentrării*: la nivel formal, evoluția psihică constă într-o diferențiere ortogenă stadială, ce pornește de la o stare de centrare inconștientă și progresează spre o echilibrare crescândă a punctelor de vedere.
- d) Bazându-ne pe distincțiile de la punctele „a“ și „b“ și pe precizările de la punctul „c“, am elaborat un *model ierarhic de evoluție psihică*, prezentat grafic în figura următoare (fig. 1). Principalele afirmații ale acestui model sunt următoarele:

- organizarea psihică presupune un nivel formal, un nivel de conținut și un sistem de principii funcționale (în sensul teoriilor zise „neopiagetiste“), care determină particularitățile manifestării schemelor nivelului formal în diferite situații concrete;
- între cele două niveluri de organizare a vieții psihice există un raport de *determinare critică*, în sensul că modificările la nivelul formal determină modificări sistematice la nivelul de conținut doar dincolo de anumite limite critice, între aceste limite modificările de conținut păstrându-și o relativă independență față de nivelul formal, acesta din urmă având în acest caz doar rol de condiționare, și nu de determinare. Cu alte cuvinte, nivelul formal este doar condiția necesară, dar nu și suficientă a fenomenelor „deconținut“. Acest raport se modifică de-a lungul evoluției, în sensul că independența nivelului de conținut crește proporțional cu gradul de diferențiere a structurilor nivelului formal;

¹⁰ H. Wemer, *The concept of development from a comparative and organismic point 'Of view'*, în D. B. Harris (red.), *The concept of development*, Minneapolis, Univ. of Minnesota Press, 1947.

S. = situație stimul S.V. = situație „veche” S.N. = situație „nouă”
C. = comparator D. = detector

Fig. nr. 1 - Model ierarhic al evoluției psihice

- funcționarea psihică presupune următoarea succesiune de evenimente: confruntat cu o situație dată, individul pune în acțiune „comparatorul” (C), care compară cerințele situației cu disponibilitățile de răspuns ale subiectului. Dacă răspunsul corespunzător face parte din repertoriul de răspunsuri imediat disponibile ale individului, situația este înregistrată ca „veche” și comparatorul actualizează direct răspunsul respectiv. În caz contrar, situația este înregistrată ca „nouă” și comparatorul activează nivelul formal, respectiv o anumită schemă de acțiune, care încearcă să asimileze „noutatea” la o structură generică existentă. În caz de eșec - efectiv sau anticipat - apare fenomenul de acomodare. Din acest joc al asimilării și acomodării, mediat de principiile funcționale, rezultă răspunsul.

Bineînțeles că această reprezentare a modelului este cât se poate de sumară, ea punând între paranteze o serie de probleme cum ar fi cele ale raportului exact între asimilare și acomodare, ale orientării predilecte spre acele situații pentru care există răspunsuri deja elaborate - funcția detectorului „D” - etc.

- e) Acest model ierarhic de evoluție presupune un anumit *demers metodologic al procesului de cunoaștere psihologică*, care urmează două etape succesive: a) un *demers descendent*, prin care se „coboară” de la comportamentul concret observat la structura presupusă de acesta ca o condiție necesară a existenței sale și b) un *demers ascendent* prin care se „urcă” înapoi la comportamentul manifest, dar de acum nu doar observat, ci explicat (vezi fig. 2).

M.T. = model teoretic

ÎMI' = corpuri de ipoteze

C = comportament

i = indice experimental

L = lege statistică

P.S. = principiu structural

C.G. = comportament generic

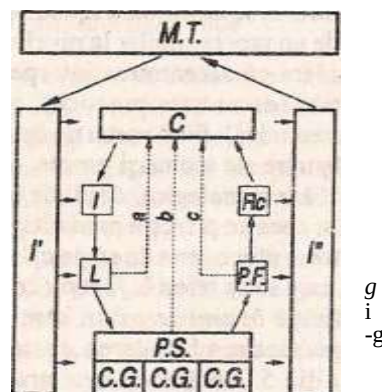
P.F. - principiu funcțional

Rc = reprezentarea științifică¹
comportamentului

a = predicție statistică

b = explicație

c = predicție inteligibilă

15

Fig. nr. 2 - Demersul metodologic de cunoaștere psihologică

Pe baza acestor precizări putem să trecem acum la definirea procesului de decentrare interpersonală.

B. Conform principiului diferențierii, evoluția pornește de la o matrice nediferențiată, din care se diferențiază și se obiectivează treptat doi poli. În cazul decentrării interpersonale, această matrice o constituie raportul *eu-alteritate*, evoluția constând în diferențierea pe paliere a acestor doi poli. La fiecare astfel de palier (stadiu), eu și alteritatea se presupun reciproc, constituind un *cadru specific* de desfășurare a relațiilor interpersonale. Această „simetrie“ între evoluția eului și cea a alterității, între specificul eului și cel al alterității la fiecare nivel de diferențiere, am numit-o *reciprocitate*, considerând-o drept criteriu de definire a decentrării interpersonale, așa cum reversibilitatea este criteriul de definire al decentrării intelectuale. (Idea că reciprocitatea este echivalentul în planul relațiilor interpersonale a reversibilității din planul gândirii este de altfel încetățenită în lucrările școlii piagetiene — vezi de pildă Raymond-Rivier, 1967)¹¹.

O ultimă problemă: reciprocitatea, ca și decentrarea interpersonal, există în planul relațiilor practice, sau în cel al conștiinței? Vorbind despre decentrarea intelectuală, Piaget

¹¹ Berthe Raynond-Rivier, *Intelligence, affectivité et sociabilité*, în *Psychologie et épistémologie génétique. Thèmes piagetiens*, Paris, Dunod, 1966, p. 169-j 77.

afirma că aceasta este „solidară și complementară procesului de interiorizare care conduce la luarea de conștiință a structurilor operatorii“ (Piaget)¹². Pentru psihologul elvețian, decentrarea se desfășoară așadar în planul relațiilor practice, fiind dublată însă de un proces similar la nivelul conștiinței. În ceea ce ne privește, vom considera că decentrarea interpersonală există atât la nivelul relațiilor practice (decentrare practică), cât și în planul conștiinței (decentrare reprezentativă), fiind vorba nu de două procese diferite, ci de nivelurile de desfășurare ale aceluiași proces. (Deosebirea față de Piaget este deci mai degrabă terminologică, decât de esență.)

În ceea ce privește modalitatea de definire, fiind vorba de un proces care trece prin o serie de etape calitativ distincte, vom da o definiție *în sens larg*, care se va referi la *funcția* comună tuturor stadiilor de diferențiere, și o definiție *în sens restrâns*, care va indica *vectorul* evoluției decentrării interpersonale, adică starea „matură“ spre care tinde acest proces.

Definiția 5. *Reciprocitatea practică în sens larg* este unitatea între acțiunea eului asupra alterității și acțiunea resimțită a alterității asupra eului.

Definiția 6. *Reciprocitatea practică în sens restrâns* este echivalența între principiul acțiunii proprii și principiul acțiunii totalității ideale a oamenilor.

Definiția 7. *Reciprocitatea reprezentativă în sens larg* constă în unitatea între modul de reprezentare a motivelor și expectațiilor și motivelor alterității.

Definiția 8. *Reciprocitatea reprezentativă în sens restrâns* constă în echivalența de principiu între punctul de vedere propriu și punctul de vedere abstract al totalității ideale a oamenilor. (După cum se poate observa, în formele sale „mature“, reciprocitatea practică și cea reprezentativă, corespunzând nivelului propriu-zis moral-axiologic al evoluției, practic se identifică trimițându-ne cu gândul, nu întâmplător, la imperativul kantian.)

Definiția 9. *Decentrarea interpersonală* este procesul de lărgire a reciprocității de-a lungul unor niveluri calitativ distincte, prin coordonarea și schematizarea acțiunilor proprii, în cadrul relațiilor interpersonale ale subiectului.

Sau, într-o formă prescurtată, decentrarea interpersonală este lărgirea secvențială a reciprocității.

O dată definită decentrarea interpersonală, putem să încercăm diferite „operaționalizări“ ale ei, care să ne permită și o analiză experimentală a acestui proces.

¹² J. Piaget, E.W. Beth, W. Mays, *Epistemologie genetique et recherche psychologique*(*Etudes d'epistemologie genetique*. Paris, P.U.F., 1957,).

Analiza experimentală a decentrării interpersonale

Pe baza definiției de mai sus putem afirma că decentrarea interpersonală pornește de la o stare de centrare pe un singur punct de vedere, cu imposibilitatea de luare în considerație și a altor puncte de vedere echiposibile. Pentru a investiga această evoluție, am imaginat două experimente similare, care au la bază următoarea idee: un obiect care poate fi privit din două perspective diferite, într-un totu la fel de justificate amândouă. Prin instructaj se arată că o perspectivă este utilizată de un individ (primul punct de vedere), cealaltă de alt individ (al doilea punct de vedere), subiectul fiind întrebat cine crede că are dreptate. Obiectivul cercetării era de a urmări evoluția în funcție de vârstă a modului în care copiii realizează coordonarea celor două puncte de vedere.

Primul experiment. În fața copilului este pus un pahar cilindric umplut pe jumătate cu apă. Experimentatorul se convinge că subiectul percepe că fiind pe jumătate plin, pe jumătate gol, întărind această constatare, apoi îi face următorul instructaj: „Am arătat acest pahar și altor copii de vârsta ta și ei au avut diferite păreri. Un copil, de pildă, pe nume Ionel, mi-a spus că paharul este pe jumătate plin; un alt copil, Dănuț, era de părere că paharul este pe jumătate gol. Tu ce crezi, cine are dreptate? De ce? Mai are cineva dreptate? De ce?”

Lotul investigat a fost alcătuit din copii între 4 ani și 9 ani, câte 10 pentru fiecare an, în număr egal băieți și fete.

Împărțind răspunsurile în două mari categorii, (a) doar unul are dreptate și (b) amândoi au dreptate, obținem o evoluție foarte netă în funcție de vârstă (tabel 1).

Tabelul nr. 1

Vârsta	Tip de răspuns	4 ani	5 ani	6 ani	7 ani	8 ani	9 ani
Doar unul are dreptate		9	6	6	4	2.	1
Amândoi au dreptate		1	4	4	6	8	9

Pe lângă aceste date globale, vrem să prezentăm și câteva detalii semnificative: a) la patru ani, jumătate din subiecți, la întrebarea „De ce crezi că x are dreptate?” invocau autoritatea, care nu era prezentă în povestire: „pentru că așa i-a spus tatăl lui” etc.; b) coordonarea și echivalența punctelor de vedere apare pentru prima dată spontan de-abia la 6 ani, la 4 și 5 ani acest tip de răspuns apărând doar la sugestie (după a doua întrebare a experimentatorului); c) justificarea alegerii este făcută totdeauna prin apel la datele perceptive

(„pentru că paharul este pe jumătate plin cu apă și pe jumătate gol“). Acest fapt este perfect explicabil prin vârsta mică a subiecților.

Al doilea experiment. Principiul este exact același, în locul paharului cu apă fiind o figură dublă, iar cele două „puncte de vedere“ fiind unul al unui copil, celălalt al tatălui său. Lotul investigat a fost alcătuit din copii între 6 și 15 ani. Rezultatele sunt similare cu cele din primul experiment, încât nu ne vom opri asupra lor. Elementul în plus pus în evidență de acest experiment este o formă superioară de coordonare a punctelor de vedere, care apare doar în puține cazuri și doar după 13 ani: „amândoi au dreptate, deoarece dintr-un punct de vedere figura poate reprezenta un «13», din alt punct de vedere reprezintă un «B». Amândoi au dreptate din punctul lor de vedere“.

Recapitulând, obținem următoarea evoluție: inițial, copilul se concentrează pe un singur punct de vedere, de regulă cel al autorității (chiar dacă autoritatea nu este implicată în situația dată - așa cum este cazul în primul experiment -, copilul are tendința să o invoce). Într-o fază ulterioară, copilul acceptă ambele puncte de vedere, inițial la sugestie, apoi spontan, în etapa a treia, cele două puncte de vedere și echivalența lor fiind detașată de forma concret-particulară în care se prezintă.

Astfel de experimente constituie o metodă *directă* de investigare a procesului de decentrare interpersonală. Din păcate, însă, o astfel de metodologie, destul de dificilă de conceput, este departe de a fi pusă la punct, încât, pentru a obține mai multe detalii cu privire la mersul decentrării interpersonale, vom apela și la tehnici *indirecte* de analiză. Avem în vedere investigarea unor manifestări psihice care presupun decentrarea interpersonală, calitatea lor fiind condiționată de calitatea decentrării interpersonale, fără a fi reduse însă la acestea. Datele despre decentrarea interpersonală sunt astfel obținute printr-un fel de analiză de gradul doi.

Al treilea experiment. În acest scop am realizat o investigare a evoluției judecății morale, folosind dileme morale de tipul Piaget-Kohlberg, precum și probe de comprehensiune a principiilor morale. Lotul investigat a fost alcătuit din copii între 7 și 18 ani, câte 20 pentru fiecare an, în număr egal băieți și fete.

Spre exemplificare, dat fiind spațiul restrâns al articolului, vom prezenta doar răspunsurile la o probă simplă de comprehensiune morală („De ce nu e bine să furi?“). Rezultatele, grupate pe tipuri de răspuns în funcție de vârstă, sunt prezentate mai jos (tabelul 2).

Tabelul nr. 2

De ce nu e bine să furi	7 ani	8 ani	9 ani	10 ani	11 ani	12 ani	13 ani	14 ani	15-16 ani	17-18 ani
Principiu] redus ia urmările materiale sau aspectele e.xierioare accidentale ale încălcării lui	14	9	14	16	15	5	5	3	2	1
Principiul înțeles ca interdicție formală; condamnarea formală în caz de încălcare	6	10	7	6	1	5	2	1	-	-
Principiul înțeles ca urmare subiectivă a încălcării (respectării lui)	-	1	7	7	4	7	4	5	9	-
Principiu! considerat ca valoare subiectivă; analizarea lui la nivelul intenției protagonistului	-	-	2	1	3	2	5	5	5	2
Principiul ca reglementare între indivizii unei colectivități; explicarea lui prin interdicția încălcării unor raporturi dearabiie	-	-	1	1	5	5	10	10	9	8
Principiul înțeles ca interdicție socială; evaluarea în funcție de urmările sociale ale încălcării/respectării interdicției	-	-	1	-	1	-	3	3	3	4
Principiul ca reglementare necesară a relațiilor sociale	-	-	-	1	-	-	-	-	-	4
Principiul ca normă interioară	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3

Analizând distribuția răspunsurilor în funcție de vârstă din punctul de vedere al relațiilor interpersonale, al raporturilor eu-alteritate, pe care le presupun, obținem următoarea evoluție:

- inițial, pentru copil există un singur punct de vedere, cel al autorității parentale, de regulă -, descoperit mai întâi prin manifestările sale exterioare, prin implicațiile materiale previzibile, apoi ca normă, consemn necondiționat în planul vieții morale vom vorbi de o etapă a *univalorizării* (sursă unică de decizie și evaluare), iar în planul mai profund al decen - trăirii interpersonale putem considera că termenii reciprocității sunt *eu realist-autoritaie* („realist“ are aici înțelesul piagetian al cuvântului).
- cu timpul, copilul, fiind confruntat cu tot mai multe puncte de vedere, de care trebuie

să țină cont în practica relațiilor sale interpersonale, începe să descopere *varietatea* punctelor de vedere. Prin aceasta, copilul constată că cei din jurul său au sentimente și motivații specifice și diferite între ele, și, ca revers al acestei constatări, că și el însuși are un conținut psihic care îi este propriu. Cu alte cuvinte, este descoperită subiectivitatea, în planul vieții morale aceasta duce la înlocuirea unei valorizări cu *polivalorizarea*, în locul unei surse unice de valorizare, care emană de la autoritatea parentală, copilul invocând drept criterii de decizie și evaluare, prin centrări succesive, puncte de vedere ale membrilor interacțiunilor interpersonale. În planul decentrării interpersonale, această schimbare înseamnă o largire a reciprocității, termenii acesteia fiind acum *eu subiectiv-alți subiectivi*.

- c) descoperirea diferențelor între punctele de vedere ale partenerilor de interacțiune, pe de o parte, și creșterea capacității sale de abstractizare, pe de altă parte, permit copilului să-i înțeleagă pe ceilalți nu numai ca varietate, ci și ca unitate. Dincolo de specificul fiecărui punct de vedere există ceva comun tuturor indivizilor, ca membri ai unui grup, ai unei societăți. Există un „punct de vedere“ general care funcționează independent de individ și care ajunge să fie înțeles de către acesta prin coordonarea și ierarhizarea varietății punctelor de vedere descoperite în etapa anterioară, în planul vieții morale aceasta înseamnă înlocuirea criteriului „ce simte sau ce intenții are celălalt“ cu un criteriu mai abstract și mai general, care sintetizează varietatea punctelor de vedere într-o normă socială. Am numit acest stadiu *sociovalorizare*. În planul decentrării interpersonale aceasta semnifică apariția unei noi forme de reciprocitate: *eu social-grup social*.
- d) în sfârșit, în faza finală a evoluției, individul împinge mai departe abstractizarea și idealizarea principiilor ce guvernează raporturile sale interpersonale. Punctele de vedere nu mai sunt cele ale membrilor unui grup social concret, ci unitatea *ideală* a punctelor de vedere *posibile*. În planul vieții morale se trece astfel de la norma-consemn, invocată mai mult sau mai puțin convențional, la norma-valoare, înțeleasă în generalitatea și convenționalitatea ei. Am numit acest stadiu *omnivalorizare* sau *pol axiologic*. În ceea ce privește decentrarea interpersonală, această etapă reprezintă atingerea formei ideale de reciprocitate, constând în echivalența între punctul de vedere propriu și cel al „omenirii“. Termenii reciprocității sunt acum *eu ideal-om „generic“*.

Această evoluție este prezentată sistematic în tabelul alăturat (tabel 3).

Privind-o în ansamblul ei, putem desprinde următoarele caracteristici generale ale

evoluției decentrării interpersonale:

- a) de-a lungul procesului de decentrare interpersonală se modifică în mod corelat atât conținutul psihic al eului, cât și cel al partenerului de interacțiune, așa cum apare el eului;
- b) această modificare se desfășoară într-o ordine generală care implică stadii calitativ distincte;

Fascinația diferenței

21

- c) evoluția decentrării interpersonale are loc conform modelului luării de conștiință, propus de Piaget (1974)¹³, adică de la „periferie“ spre interior. Acest traseu poate fi recunoscut „în mare“, cât și „în mic“. „În mare“, evoluția pornește de la starea de adualism, de nediferențiere între eu și ceilalți, între interior și exterior. Eul se dezvoltă de la un reflex al autorității parentale, prin construirea unui sistem ideal al eului. Alteritatea pornește de la autoritatea individuală spre descoperirea punctelor de vedere ale celorlalți, pentru a ajunge în final la valoare, ca sinteză ierarhică ideală a tuturor punctelor de vedere posibile.

„În mic“, acest parcurs exterior-interior este reluat la nivelul fiecărui stadiu, fiecare nou criteriu, respectiv formă de reciprocitate, fiind descoperite pornind de la aspectele sau implicațiile lor „exterioare“ (în modelul sugerat în tabelul 3 am reprezentat acest fapt prin distingerea la nivelul fiecărui stadiu a două etape, una nediferențiată, una diferențiată);

- d) evoluția decentrării interpersonale este dependent de evoluția inteligenței. Trecerea de la operațiile concrete la cele formale este foarte probabil cea care permite desprinderea reciprocității de cadrul concret al relațiilor interpersonale practice (nivel relațional) și construirea unei reciprocități ideale (nivel principial). (Aici se poate observa și mai bine cum ciclul principial reia, la alt nivel, traseul de la exterior spre interior pe care îl urmasă și ciclul relațional.)

Semnificația decentrării interpersonale

Vom distinge o semnificație teoretică, în planul cunoașterii psihologice, și o semnificație practică, dată în primul rând de implicațiile pedagogice ale unei teorii a' decentrării interpersonale.

Din punct de vedere teoretic, un prim fapt care trebuie menționat este că decentrarea

¹³ J. Piaget, *La prise de conscience*, Paris, P.U.F. • 1974

interpersonală, fiind nivel formal în raport cu viața morală, constituie principiul explicativ al acesteia. (Într-o altă serie de experimente am putut constata că un anumit tip de judecată morală nu apare, de regulă, decât dacă a fost atins un nivel corespunzător de dezvoltare a decentrării interpersonale. Acest nivel de „maturitate“ a decentrării interpersonale nu este însă o garanție suficientă pentru o moralitate de același nivel de „maturitate“, traducerea decentrării interpersonale în comportament moral fiind mediată de „principii funcționale“, pe care nu am reușit însă să le investigăm.)

Nivel	Matrice interpersonală	Norma morală	Orientarea morală	Etapa	Criteriu
Relational	eu realist-autoritate	consent	univaloizare	nediferențiată – fenomenalism individual	aspectele perceptibile, consecințele materiale ale faptelor
				diferențiată – convenționalism parental	consentul părintesc
	eu subiectiv-alții subiectivi	ideal	polivaloizare	nediferențiată – subiectiv-pragmatică	consecințele/implicațiile subiective ale faptelor
				diferențiată – subiectivă	calități subiective ale faptelor, intenții, scopuri
Ideal	eu social-grup social	normă socială	sociovaloizare	nediferențiată – fenomenalism social	reglementări interpersonale, norme dezirabile de conviețuire
				diferențiată – convenționalism social	legea, consentul social
	eu moral-umanitate (om generic)	principiu moral	omnivaloizare	nediferențiată – moral-pragmatică	necesitatea socială
				diferențiată – morală	necesitatea general umană

La rândul ei însă, decentrarea interpersonală poate fi considerată ca nivel principal în raport cu inteligența, de pildă, ș.a.m.d. Se poate vorbi astfel de o ierarhie de niveluri în care decentrarea interpersonală ocupă un loc intermediar între nivelul cognitiv și cel al vieții interpersonale a individului. Astfel, de pildă, Broughton (Cf. Gruber și Vonèche, 1976)¹⁴ a demonstrat că operațiile formale sunt condiția necesară, dar nu suficientă, a raționamentului epistemologic superior, care la rândul său este condiția necesară, dar nu suficientă, pentru atingerea stadiului superior de judecată morală. La rezultate similare au ajuns și Perry (1970)¹⁵, Clinchy și colaboratorii săi (1977)¹⁶ și alții.

Din acest gen de date pot fi extrase următoarele implicații:

- a) este posibilă o cercetare a decentrării interpersonale în sine, ca „normativitate“ a vieții interpersonale. Aceasta ar putea conduce la elaborarea unei *axiologii genetice*, analoagă și complementară epistemologiei genetice.
- b) este posibilă o investigare a raporturilor între decentrarea interpersonală și celelalte forme de decentrare, ceea ce în final ar putea conduce la elaborarea unei *teorii generale a decentrării*, menite să explice evoluția psihică în aspectele sale formal-structurale.
- c) este posibilă analiza raportului între decentrarea interpersonală, ca nivel formal, și judecata morală (sau poate și alte aspecte ale personalității), ca nivel de conținut. În acest caz, raportul fiind de „*determinare critică*”¹, s-ar putea ca o analiză de gen corelațional să nu fie foarte edificatoare sau chiar să inducă în eroare. În orice caz, înțelegerea vieții morale concrete nu este posibilă fără apelul conjugat la nivelul de decentrare interpersonală și la principiile funcționale care mediază manifestarea schemelor de decentrare interpersonală în diferite situații concrete.

Trecând acum la semnificația practică a conceptului de decentrare interpersonală, prima precizare pe care trebuie să o facem este că, dacă ipoteza avansată aici, conform căreia decentrarea interpersonală este principiul structural al vieții morale, se dovedește adevărată, atunci intervenția la acest nivel are toate șansele să fie mai eficientă și mai profundă decât o intervenție la nivelul cunoștințelor morale.

¹⁴ H. Gruber, J. Voneche, *Reflexions sur les operations formelles de la pensee*, „Archives de psychologie”, 1976, XLIV, nr. 171, p. 45-55

¹⁵ W. G. Perry, *Forms of intellectual and ethical development in the college years*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1970.

¹⁶ Blythe Clinchy, Judy Lief, Pamela Young, *Epistemological and moral development in girls from a traditional and progressive high school*, „Journal of educational psychology”, 1977, 69, nr. 4, p. 337-343.

Pe de altă parte, pornind de la definirea reciprocității ca echivalență între modul de reprezentare a motivelor și expectațiilor proprii și cel de reprezentare a expectațiilor și motivelor partenerului de interacțiune, putem avansa ipoteza că realizarea și stimularea acestei echivalențe este posibilă prin mai multe căi: a) *prin asimilarea logicii relațiilor interpersonale* (conform orientării cognitiviste); b) *prin întărirea socială* a însușirii unui punct de vedere, ca model de comportare (conform teoriei învățării) și c) *prin aderarea afectivă* la un punct de vedere întrupat într-o persoană valorizată afectiv (conform teoriei psihanalitice). între cele trei modele fundamentale de evoluție psihică nu ar exista, în acest plan, o opoziție ireconciliabilă, ci o *complementaritate ierarhică*, cele trei tehnici corespunzătoare de stimulare a dezvoltării decentrării interpersonale putând și trebuind să fie utilizate conjugat. Aceasta se poate realiza cea mai bine; se pare, prin exerciții de punere pe punctul de vedere al celuilalt, ceea ce duce la efecte sistematice și considerabile în dezvoltarea morală (Kohlberg, 1973)¹⁷, în scăderea tendințelor asociale (Chandler, 1973)¹⁸ în ameliorarea stării copiilor cu tulburări emoționale (Chandler ș.a., 1974)¹⁹ etc.

Toate cele spuse în articolul de față nu pretind în nici un caz să ofere o *soluție*, ci doar o *ipoteză*, a cărei valoare euristică se pare că este demnă de a fi luată în considerație.

* * *

Preocuparea teoretică pentru decentrare pornise, în mod evident, dintr-o nemulțumire practică, de viață cotidiană: egocentrismul multiplu orchestrat al oamenilor în viața lor de zi cu zi. Decentrarea interpersonală! echivala astfel, inițial, cu un ideal al conduitei cotidiene, un soi de imperativ al deschiderii fiecăruia la punctele de vedere ale celorlalți. Cu timpul, urmărind dezvoltarea ontogenetică a decentrării interpersonale, a devenit clar că această „deschidere“, această *perspective-taking* de care vorbea literatura americană, nu este decât forma cea mai simplă de decentrare.

Coordonarea ascendentă a punctelor de vedere permite, cu timpul, elaborarea unui punct de vedere abstract, împărtășit de un Celălalt generic și devenind astfel normă morală; la orizontul decentrării interpersonale se profilează astfel, într-un fel, însuși imperativul kantian. La nivelul vieții cotidiene, idealul deschiderii începea să devină astfel suspect; o de-centrare

¹⁷ L. Kohlberg, *Stage and sequence: the cognitive-developmental approach to socialization* în D. Goslin (red.), *Handbook of socialization: theory and research*, Chicago, Rand McNally, 1973.

¹⁸ M. J. Chandler, *Egocentrism and antisocial behavior. The: assessment and training of social perspective-taking skills*, *Develop. psychol.* 1973, 9, nr. 3, p. 326-332

¹⁹ M. J. Chandler, S. Greenspan, C. Barenboim. *Assessment and training of role taking and referential communication skills in institutionalized emotionally disturbed children*, *•Develop. psychol.* 1974, 14, nr. 2, p. 123- 131

permanentă risca să lipsească individul de o centrațitate - și astfel, în ultimă instanță, de o coerență - atât morală, cât și psihologică. Se profila astfel un ideal complementar și, aparent cel puțin, contradictoriu, al „închiderii“ și centrării pe un punct de vedere specific și reprezentativ. Dar care putea fi originea și legitimitatea unei. astfel de centrări, în afara celei prea abstracte și rare a unui „imperativ absolut“? Fără a avea nici măcar umbra unui răspuns, ceva îmi spunea că trebuie să ies din individual, care nu poate nici explica, nici justifica centrările, și să privesc spre colectiv, spre cultură.

Este greu de spus dacă primele mele contacte „antropologice“ au fost cauza sau efectul schimbării de optică survenite în abordarea decentrării. Cert este însă că la un moment dat mi-am declarat că psihologia nu esie suficientă pentru a da seama de mecanismele și problemele unor astfel de „centrări“ și că, în consecință, am nevoie de un ocol de vreo douăzeci de ani prin cultură înainte de a reveni la problema decentrării interpersonale. Cu timpul, acest ocol, menit inițial să completeze posibilitățile de înțelegere ale psihologiei, a ajuns să se lărgască și să poarte, pentru mine, numele de antropologie.

Trecerea de la psihologie la antropologie a avut și un parcurs anecdotic, semnificativ poate din mai multe puncte de vedere. Hotărâsem, cu un grup de prieteni, să pornim, imediat după terminarea facultății, la descoperirea „României profunde“ în câteva sate pierdute din Gorj, unde ne ademenise unul dintre noi, originar din Cărbunești. într-o vagă perspectivă culturalistă, propovăduită de un altul dintre noi, care avea minime cunoștințe despre *culture and personality*, am pornit cu entuziasm la treabă. Aceasta a însemnat pentru mine - ca pentru atâția alți proaspeți cercetători - să aplic o metodă, adică să utilizez cu încredere cele două-trei „teste“ pe care reușisem să le învăț în facultate. Și astfel au luat cunoștință țărani goijeni de Piaget.

Îmi este greu să spun care a fost problema pe care intenționeam să o investighez prin această metodă. Cred că, pur și simplu, ea se reducea la a vedea „cum gândește țaranul român?“ Din fericire, el s-a dovedit a gândi „altfel“, ceea ce ne-a pus pe gânduri și ne-a permis să schițăm, treptat-treptat, o problemă, de care duceam lipsă la început.

Primele investigații au vizat, bineînțeles, decentrarea. Așezam, de pildă, între mine și subiect, trei obiecte în linie și întrebam, pentru fiecare dintre ele, unde se află, la stânga sau la dreapta. Răspunsul „corect“, dovedind capacitate de decentrare perceptivă, presupunea o dublă relativizare a poziției obiectelor, față de perspectiva mea și cea a subiectului așezat în față și cea a obiectelor unele față de celelalte („este la stânga față de mine și la dreapta față de dumneavoastră“ etc.). Majoritatea țaranilor investigați se rezumau însă la a spune că „este la dreapta“ sau „este la stânga“. Alte probe similare confirmau acest „infantilism“ intelectual al

„țăranului român“ - constatare cel puțin scandalosă.

Fără a ști prea bine ce să facem cu această constatare, ne-am hotărât, din mai multe motive, ca de anul următor să lărgim sfera investigațiilor noastre. Am ajuns astfel, fără a părăsi Gorjul, la *ungurenii* din Novaci, păstori din Mărginimea Sibiului, veniți de peste munte încă de pe vremea Măriei Thereza și instalați de-a lungul poalelor sudice ale Parângului, în bună vecinătate cu *pământenii* gorjeni. Și, surpriză: răspunsurile acestora la aceleași probe piagetiene s-au dovedit a fi, în general, mult mai „mature“ decât ale gorjenilor din anul precedent, *ungurenii* dând dovadă mult mai frecvent de capacitatea de decentrare reclamată de probe.

În termenii psihologici stricți ai metodei piagetiene, aceasta ar fi însemnat că *pământenii* se află, în medie, la un nivel inferior de inteligență față de cel al *ungurenilor*. În termeni mai antropologici, am refuzat însă, din principiu, ideea unei „culturi superioare“ și a unei „culturi inferioare“, ceva de genul distincției lui Lévy-Bruhl între gândire logică și gândire pre-logică. Explicația trebuia să se afle în altă parte.

Aveam să aflăm mult mai târziu că alții, înaintea noastră, se confruntaseră deja cu acest gen de date, rămânând însă, într-un fel, prizonierii acestor „evidențe empirice“. Astfel, de pildă, „cercetările experimentale asupra inteligenței la români“, începute în 1934 din inițiativa profesorului Rădulescu-Motru și realizate împreună cu I.-M. Nistor pe un lot de 59.817 subiecți, în cel mai curat spirit pozitivist al vremii, au „confirmat“ o prejudecată mai veche a imaginii despre sine a românului: adevăratul țăran este locuitorul munților, al Carpaților și al colinelor ce-l înconjoară; jos, la vale, în spațiile deschise ale câmpiilor, lumea este amestecată, „de adunătură“, vânturată de nenumăratele invazii care ne-au traversat teritoriul. Iar măsurătorile păreau a așeza, cuminti, în formă statistică, acest adevăr: „«omul de munte» este ceva mai superior ca inteligență locuitorilor din celelalte regiuni geografice“. (...) Acestuia „îi urmează, la distanță nu prea mare, «omul de deal», iar acestuia îi urmează «omul de câmpie»“ - conchid autorii (Rădulescu-Motru și Nistor, 1948). Din această perspectivă, nu ar fi fost deci de mirare că *ungurenii*, mai de la munte, sunt „ceva mai superiori ca inteligență“ decât *pământenii*, mai de la șes.

Reticențele față de preluarea ca atare a unor astfel de rezultate experimentale nu erau doar de natură metodologică și ideologică. Ele au început să se întemeieze și pe constatările, inițial întâmplătoare, că unii dintre subiecții *pământeni*, „inferiori“, erau capabili, dacă se continua discuția, să ajungă fără probleme la rezolvările „superioare“ care lipsiseră, la început, din răspunsurile lor. S-ar fi zis că problema lor nu era atât una de competență, cât de performanță: ajunși la un nivel superior de inteligență, în termenii probelor utilizate, aceștia

32 continuau, de regulă și în mod spontan, să funcționeze la niveluri inferioare.

Am aflat, de asemenea ulterior, că unii piagetieni au propus să numească astfel de cazuri „regresie funcțională“. Un exemplu mi-a rămas în minie: este vorba despre cercetările lui Kohlberg asupra evoluției concepției despre vise la copiii populației Tiv. Regula generală în această privință, evidențiată de către Piaget, este următoarea: de-a lungul unor etape succesive, copilul trece de la o concepție „obiectivă“ asupra viselor (acestea există în afara mea, au materialitate etc.) la una „subiectivă“ (visele sunt produse în mintea mea, sunt imagini etc.). Urmărind această evoluție ontogenetică la copiii Tiv, Kohlberg constată că aceasta se desfășoară ca la carte pentru toți copiii acestei populații. Până la o anumită vârstă însă, când, deși capabili de o concepție „subiectivă“, aceștia „regresează“ aproape brusc la concepția infantilă, „obiectivă“, despre vise. Explicația constă în faptul că în jurul acestei vârste, copiii Tiv devin maturi și intră în societatea adultă, care împărtășește cultural o viziune „obiectivă“ despre vise. Revenirea la concepția obiectivă despre vise nu ar fi astfel o probă de incapacitate psihică, ci una de adaptare și conformare culturală.

Termenul de „regresie funcțională“ mi s-a părut mai degrabă un eufemism menit să protejeze raționalismul evoluționist al lui Piaget: stadiile și ordinea lor sunt universale și orice inversare sau abatere nu sunt decât forme de regresie funcțională. Dar problema de-abia aici începe: de ce indivizi, grupuri și chiar culturi întregi preferă să facă mai prost ceea ce știu să facă mai bine și aleg să funcționeze la un nivel „inferior“, când sunt capabile de o rezolvare „superioară“?

Ajunsesem în acest impas din naivitate. Psihologia genetică se mișca în spațiul copilăriei și adolescenței, nedepășind limita celor optsprezece ani la care, conform teoriei lui Piaget, orice individ trebuia să atingă, în principiu, nivelul suprem de dezvoltare a schemelor cognitive. A încerca să caracterizezi culturi, și nu indivizi, în termeni de stadii intelectuale, era nu numai o erezie, dar și o eroare metodologică. Dar ce pasionantă era această eroare! Pornisem de asemenea cu vise despre cultura profundă a țărânului român, iar acesta ne servise ani la rând, *ă la carte*, cele mai felurite fantasmе pe care, în necunoașterea noastră, le-am luat multă vreme drept probe ale unei gândiri tradiționale încă incomplet descifrate. Nea Pițigoi și alții ca el ne mințiseră de fapt, ne duseseră de nas cu bună știință, probabil amuzați și ei de plăcerea noastră nedisimulată la auzirea poveștilor lor. Nu aflasem „adevărul“, dar cât de fascinantă era această fabulație!

Intr-o vară, la întoarcerea de pe teren, am uitat în tren, într-un măreț „act ratat“, servieta cu toate casetele și dosarele cercetării de teren. Trei ani de investigații dispăreau astfel fără a lăsa urme decât în mintea și sufletul nostru. Amuzați, am considerat că astfel s-a

încheiat ritul nostru de trecere, „botezul terenului“.

Referințe bibliografice

RĂDULESCU-MOTRU, C. și NESTOR, I.-M. Cercetări experimentale asupra inteligenței la români, București, Imprimeria națională, 1948.

Partea a II-a

Timpul jocului

Lung e drumul Gorjului... A trebuit să aștept câțiva ani buni înainte de a putea să mă reîntorc pe meleagurile Movaciului. De fapt, când am terminat facultatea, nimic nu era mai puțin evident decât această întoarcere. Ceea ce făcusem din „bâzduc“, ca studenți, și continuasem apoi într-o vacanță, nu mai era posibil o dată angajați și deveniți oameni serioși. „Sarcinile de serviciu“ ne purtau pe fiecare în altă direcție. În ceea ce mă privește, la Institutul Național de Geriatrie și Gerontologie, unde fusesem repartizat, aceste „sarcini“ mi-au permis, o vreme, să continui cu decentrarea, privită de data aceasta din partea cealaltă, a îmbătrânirii. Dar nici asta n-a durat mult. Devenit, se pare, indezirabil în ochii conducerii, am fost avansat șef al unui laborator care nu exista și care nu avea să existe niciodată. După două săptămâni petrecute, credul, pe culoarele policlinicii de geriatrie, așteptând să-mi iau postul în primire, am sfârșit prin a înțelege și mi-am cerut din proprie inițiativă transferul. Care mi-a fost aprobat pe loc.

Am ajuns astfel la C.C.I.T.A.C., Centrul de Cercetări și Inginerie Tehnologică pentru Articole Casnice, Jucării și Accesorii. Fusesem atras acolo de către Paul Caravia, care visa cercetări interdisciplinare și, în speță, un laborator de psihologie a copilului unde să fie studiată problema jocului și a jucăriei, în vederea declanșării unui vast program de jocuri și jucării didactice, care să schimbe soarta copiilor României. Am ajuns astfel din nou șeful potențial al unui laborator ce nu avea să existe niciodată. Între două studiulețe de marketing al cratițelor, care intrau în sarcina mea de serviciu, visam împreună cu șeful meu la „fenomenul ludic“ și așterneam pe hârtie zeci de variante ale viitorului laborator.

Nu a durat însă mult. Cratițele se înmulțeau, iar perspectiva laboratorului de psihologie a copilului devenea tot mai îndepărtată. Și atunci, văzându-mi suferința, îngerul meu păzitor, luând înfățișarea profesorului Paul Popescu-Neveanu, mi-a găsit un loc la Laboratorul de Antropologie...¹⁰

M-am prezentat, la prima oră, la noul meu serviciu. Am așteptat mai întâi vreo două ore ca să apară primul angajat și să deschidă ușa, apoi m-am prezentat, la un moment dat, la director să-mi primesc noile „sarcini de serviciu“. Profesorul Săhleanu m-a privit aproape furios, repezindu-mă: „Dumneata ești un intelectual, un cercetător și vrei să-ți spun eu ce să cercetezi?! Ai un an să te gândești și pe urmă vii la mine și-mi spui“. Liber.

Liber, un an, să mă gândesc ce aș vrea să fac... Mi-a trebuit într-adevăr vreo lună ca să-mi revin. Apoi, fără să mai aștept trecerea anului, am luat „jocul“, de care începusem să mă

ocup la C.C.I.T.A.C., am pus o „antropologie“ înainte, și a ieșit „antropologia jocului“. Aceasta a fost acceptată fără probleme ca tema mea de plan pe doi ani de zile.

În biblioteca laboratorului aveam să descopăr că exista deja o antropologie a jocului, și încă una cât se poate de serioasă. Pe urmele acesteia, și, în particular, ale cercetărilor lui Roberts și Sutton-Smith, am realizat primele investigații empirice de antropologie a jocului. Pe de altă parte, m-am pus să fac puțină ordine în acest domeniu, lucrând cu febrilitate la o „teorie a jocului“.

Pornind de la ideea de „cultură expresivă“ a lui John Roberts, aveam să postulez un dinamism fundamental și general uman între *expresiv* și *instrumental*, ludicul fiind definit apoi ca modalitate expresivă, și nu ca structură *sui generis*. Urmând apoi modelul visatei axiologii genetice, am început să visez, mai departe, la o estetică genetică, vizând ontogeneza modalităților ludice, de la joacă la artă. Dar până să-mi finalizez noua mea teorie, a venit timpul să mă integrez într-o echipă și să propun o nouă temă de plan. Timpul de *piua* expirase. Au rămas însă, și de data aceasta, zeci de ciorne, dintre care aleg, spre ilustrare, o variantă „pentru publicul românesc“ (nu îmi mai dau seama dacă anterioară sau ulterioară) a unui articol pe care m-am încumetat să-l scriu pentru *Current Anthropology* și care mi-a fost respins cu o unanimitate curtenitoare de comitetul de lectură al reputatei publicații. A-l publica acum, în această carte, nu este o „revanșă“ comodă, ci își are rostul său, ca episod simptomatic al acestui *Bildungsroman* pe care îl constituie, într-un fel, lucrarea de față.

Adaug un articol care rezumă, în mare parte, investigațiile mele empirice în acest domeniu.

Antropologia jocului

În *Estetica tragicului*¹⁰, Volkelt începe prin a critica faptul că tragicul este definit, de regulă, pe baza unor anumite tragedii exemplare. Folosind acest procedeu, pe care îl denumeste „abstractizarea unor exemple cu autoritate“, „lăsăm să pătrundă, în mod tacit și pe ascuns, anumite criterii axiologice și ne comportăm ca și cum totuși abia din exemplele respective am extrage aceste criterii. Metoda abstractizării urmează un ideal prestabilit pe ascuns și se preface că a pornit, fără idei preconcepute, să descopere acest ideal. De aceea ea este amenințată tot timpul de pericolul de a se îngusta și de a ajunge să lucreze după șabloane pedante“ (Volkelt, 1978).

Mutatis mutandis, același lucru se întâmplă și în cazul jocului: se pornește de la un număr de jocuri și se încearcă să se găsească un numitor comun, care ar constitui astfel esența ludicului. Procedând astfel, nu putem să descoperim însă decât ceea ce am introdus noi înșine în fenomenul analizat, rezultatul fiind, în mare, explicitarea criteriului neexplicit care a stat la originea alcătuirii repertoriului de comportamente considerate a fi „jocuri“. Nu este de mirare astfel că, analizând zecile de teorii despre joc, Huizinga (1977) va constata că, pe de o parte, ele diferă toate între ele și că, pe de altă parte, nu se exclud reciproc, iar Caillois (1967) va susține chiar că acestea tratează de fapt fiecare despre altceva. S-ar părea deci că acest „numitor comun“, această „esență“ a jocului trebuie căutate mai degrabă în amonte decât în aval, dublând demersul inductiv, de la jocuri spre Joc, cu unul deductiv, de la un „gen proxim“ al acestuia spre diferențele specifice ale ludicului.

1. Asimilare și expresivitate

În moduri și grade diferite, acest demers predominant tipologic este extrem de răspândit în științele sociale. Iată, de pildă, un exemplu dintr-un domeniu fără nici o legătură cu jocul: studiul comunităților. În viziunea clasică a lui Tonnies și a multora dintre cei care i-au urmat, comunitatea (*gemeinschaft*) se opunea societății (*Gesellschaft*) ca două structuri distincte și polare, identificabile pe baza unor atribute intrinseci și definitorii. Această abordare „esențialistă“, dominantă multă vreme în r.îndirea sociologică, va fi atacată, printre primii, de Max Weber, care preferă să vorbească despre *comunalizare* în loc de *comunitate*, adică de o «instrucție socială bazată pe „sentimentul subiectiv al participanților de a aparține aceleiași comunități. (...) Doar în momentul în care, în virtutea acestui sentiment comun, indivizii își orientează mutual, într-un mod sau altui, comportamentele lor, se naște în ei o relație socială“ (Weber, 1971). Pentru Weber, este vorba deci despre o construcție comunitară care „nu este astfel dependentă de elementele obiective constitutive ale structurii sociale, precum o vecinătate sau o corezidență, o combinație familială sau o configurație sătească, ci de semnificația pe care o îmbracă pentru actor acest model de distribuire“ (Badie, 1986). Pe scurt, definirea comunității nu se mai face printr-un set de atribute comune, permanente și universale, ci printr-un proces de construcție socială, și nu se mai bazează pe existența unei structuri „obiective“, ci pe aceea a unor semnificații „subiective“ comune.

Fără nici o legătură cu Weber sau studiul sociologic al comunităților, Jean Piaget avea să propună o schimbare întrucâtva similară în abordarea jocului. Pentru psihologul genovez, jocul nu este atât o categorie predeterminată, cât un raport dinamic specific între cele două

mecanisme care se află la baza întregii noastre dezvoltări psihice: acomodarea și asimilarea. Mai exact, jocul este pentru Piaget, în esență, o asimilare funcțională sau reproductivă, o activitate constând într-o asimilare fără nici un efort acomodativ (Piaget, 1945). Din acest punct de vedere, abordarea lui Piaget, deși se desfășoară în alt registru, este compatibilă cu aceea dezvoltată în psihanaliză, pentru care, de pildă, „jocul este, într-o anumită măsură, revanșa eului față de supra-eu“ (Leif și Brunelle, 1976), un fel de „asimilare“ la eu, fără (sau împotriva) cenzurii supra-eului.

În conformitate cu această interpretare a jocului, Piaget va postula disoluția cu vârsta a jocului, pe măsura echilibrării dintre asimilare și acomodare, care, în viziunea teleologică a autorului, constituie însăși legea dezvoltării ontogenetice.

Această concluzie, mai degrabă deductivă, a lui Piaget va fi însă contestată de argumentele inductive ale lui Sutton-Smith, care va încerca să demonstreze faptul că jocul se amplifică cu vârsta (Sutton-Smith, 1971a). Piaget va replica prompt, susținând din nou că, jocul descrește într-adevăr dacă luăm în considerare, așa cum fac eu, că principala proprietate a jocului este deformarea și subordonarea realității față de dorințele eului“ (Piaget, 1971). Nemulțumit de argumentul lui Piaget, Sutton-Smith replică din nou (1971b), iar Rivka Eifermann (1971) intervine și ea în polemică, arătând că, după datele de care dispune ea, jocul nu pare nici să crească, nici să descrească în perioada de vârstă luată în considerație. Polemica se amplifică, în măsura în care devine evident că mizele ei nu sunt doar teoretice.

ci afectează direct și statul jocului în sistemele educaționale. Astfel, din perspectiva lui Sutton-Smith, jocul putea fi utilizat în vederea accelerării dezvoltării cognitive. În timp ce pentru Piaget acest lucru era doar iluzoriu.

Premisele care stăteau la baza celor două teze opuse erau* în mod evident, diferite și ireductibile. Pentru a ieși deci din această polemică, rămasă practic fără concluzie, va trebui să construim un sistem de referință mai cuprinzător.

În primul rând va trebui să revenim la Piaget, pentru a examina mai în profunzime rațiunile afirmației sale. În răspunsul său la critici la Sutton-Smith, Piaget repetă faptul că, jocul este un exercițiu al schemelor de acțiune“ (Piaget, 1971). Acestea sunt definite ca fiind „ceea ce într-o acțiune poate fi transferabil sau diferențiabil de la o situație la cea următoare sau, altfel spus, ceea ce este comun diferitelor repetări sau invocări ale acelorași situații“ (Piaget, 1959). Aceste scheme de acțiune sunt considerate a poseda o motivație intrinsecă, în măsura în care Piaget afirmă în repetate rânduri că „trebuința nu este altceva decât aspectul conativ sau afectiv al unei scheme de acțiune, în măsura în care aceasta reclamă alimentarea sa normală“ (Piaget, 1959). Putem spune astfel că, în măsura în care jocul este un exercițiu

³⁸ asimilativ al schemelor de acțiune, acesta are la bază, implicit, o motivație intrinsecă, primară, proprie „nevoii de funcționare“ a oricărei scheme de acțiune.

Din acest punct de vedere, viziunea lui Piaget nu este, în ultimă instanță, mult diferită de aceea a lui Freud. Acesta a fost probabil primul care a interpretat jocul - în speță jocul simbolic - ca provenind dintr-un conflict, ca reprezentând un fel de compensare activă a unei frustrări, refuzând categoric ipoteza dominantă în epocă a jocului ca imitație. Continuându-1, într-un fel, pe Fechner, care încercase în 1873 să aplice principiul conservării energiei la organismele vii, formulând ipoteza a ceea ce, ulterior, avea să devină homeostazia, Freud consideră că orice organism încearcă să păstreze gradul de tensiune nervoasă cât mai scăzut cu putință, în consecință, orice creștere a stării de excitație este resimțită ca neplăcere și, invers, orice scădere a acesteia, ca sursă de plăcere. Din această perspectivă, evenimentele ce produc excitație sunt reproduse în joc, deoarece repetarea lor aduce cu sine o scădere a excitației determinate de evenimentele care au produs-o. Exemplul clasic în această privință poate fi considerat cel oferit de Freud în *Dincolo de principiul plăcerii*, unde este prezentat cazul unui băiețel de optsprezece luni, care avea obiceiul de a arunca sub pat sau în colțul camerei sale diverse obiecte care îi erau la îndemână, ori de câte ori mama sa pleca de acasă. Freud a observat însă că obiectele erau aruncate în așa fel încât să poată fi aduse înapoi, cu un fel de băț, pentru a fi apoi aruncate din nou, și așa mereu. Aceasta l-a făcut să considere că această activitate a băiețelului era „marea sa realizare culturală“, prin care acesta era capabil să accepte plecările mamei sale, compensându-le prin „regizarea dispariției și revenirilor obiectelor la îndemână“ (Freud, 1959).

Piaget, la rândul său, povestește o întâmplare similară, pe care o consideră exemplară pentru jocul simbolic. Într-o zi, fetița sa de patru ani intră în bucătărie și este foarte impresionată de vederea unei rațe moarte și jumulite. A doua zi, Piaget o găsește pe fetiță în biroul său, așezată pe fotoliu, cu fața în jos și brațele atârinate, fără să miște. Întrebând-o dacă s-a întâmplat ceva, fetița îi răspunde liniștită că este rața moartă (Piaget, 1945).

¹⁰ La un nivel de maximă generalitate, se poate identifica o similaritate într* motivația intrinsecă a asimilării, ca „exercițiu al schemelor de acțiune“, și principiul plăcerii. Se poate merge chiar până la a propune o complementaritate de „lectură“ între asimilare și principiul plăcerii, pe de o parte, și acomodare și principiul realității, pe de altă parte.

Revenind la Freud, se poate face o relativă diferențiere, din aceiașă perspectivă, între două categorii de motive care duc la joc: pe de o parte jocul ca reducere a tensiunii psihice, dictată de principiul plăcerii (ca în jocurile de-a mama și tata și, în general, de-a activități adulte, dorite, dar inaccesibile copilului); pe de altă parte, jocurile ca o activitate

compensatorie și reparatorie a unor evenimente frustrante, ca în exemplele de mai sus, având astfel valoare de stăpânire simbolică a realității. Pentru Susanna Miliar, de pildă, jocul este astfel, în viziunea lui Freud, „datorat impulsului de a stăpâni (*mașter*) evenimentele trăite de individ“ (Miliar, 1968).

Dintr-un anumit punct de vedere însă, aceste două variante sunt subsumabile unei situații comune, mai generale, în măsura în care, și într-un caz și în tr-al tul, la origine se află o formă sau alta de frustrare, fie ea primară sau secundară: ceea ce am putea numi, lărgind interpretarea lui Piaget, o „asimilare frustrată“. Fantasmelor copiilor de a fi „ca cei mari“ se pot traduce în jocurile lor simbolice, dar nu doar ca o „simplă“ expresie a principiului plăcerii, ci tot ca o frustrare a faptului de a nu putea (și a nu li se permite) să fie mari.

Generalizând din nou, putem spune că asimilarea/plăcerea se confruntă totdeauna și permanent cu obstacole de natură să genereze frustrare. Mai mult decât atât, există în mod necesar o frustrare generică și permanentă, în măsura în care orice acomodare este, într-un fel, frustrantă, ca opunându-se spontaneității asimilării, respectiv principiului plăcerii.

Din acest punct de vedere, regăsim, oarecum, opinia „bunului simț“, care opune joc și muncă: „Jocul apare astfel ca o activitate naturală, munca ca o activitate artificială. (...) în orice caz, activitatea desfășurată în muncă, nefiind izvorâtă din însuși dinamismul individului, acesta nu poate să implice în ceea ce face decât o parte mai mult sau mai puțin periferică a eului său. Există în muncă o limitare a eului care se opune sentimentului de nelimitare pe care îl trăiește cel care joacă“ (Leif și Delay, 1965).

Frustrarea asimilării/plăcerii face ca „motivația“ aferentă (oricum am numi-o) să tindă să se realizeze în alt registru decât cel în care a fost blocată prin apariția unor obstacole de un soi sau altul. Aceasta duce la o „deplasare“ a comportamentului (din nou, etichetabilă în diferite feluri) și la o conștiință a acestei deplasări. Există, astfel, totdeauna în joc un semnal „acesta este joc“ - arată Bateson -, o „conștiință a ficțiunii“, fie ea și liminală (Bateson, 1971). Piaget povestește și el că, intrând odată în camera în care fetița sa se juca cu trenulețul și vrând să o sărute, aceasta l-a certat deoarece atunci „vagoanele or să creadă că nu e serios“ (Piaget, 1959). Pierderea conștiinței sau posibilității de conștientizare a acestei „deplasări“ devine halucinație, boală psihică. în acest sens, Szasz spunea că „dacă vorbesc cu Dumnezeu, înseamnă că mă rog; dacă Dumnezeu vorbește cu mine, înseamnă că sunt schizofren“ (Szasz, 1973).

Această deplasare face posibilă astfel - și doar astfel - defularea. în termeni piagetieni, aceasta înseamnă însă mai mult decât afirmă Piaget, și anume nu (numai) simplul exercițiu al schemelor de acțiune, ci exprimarea trebuințelor proprii unor scheme de acțiune „frustrate“,

transferată altor scheme de acțiune, existente sau acomodată cu această ocazie. Se poate vorbi în acest sens de o „asimilare de gradul doi“, o asimilare amânată și/sau mediată. Faptul că jocul devine tot mai adaptat realității, implicând într-o lot mai mare măsură secvențe acomodative, nu înseamnă neapărat o reducere a componentei sale asimilative și deci o diminuare a caracterului său de joc, ci doar o „amânare“ a asimilării. Mai exact, ceea ce se păstrează, Mib o formă „deplasată“ și „amânată“, este semnificația asimilării. În acest vris, nu numai că nu se poate vorbi de o creștere sau descreștere a jocului, «Iar nici măcar nu poate fi pusă o astfel de problemă. Mai util ar fi deci să vorbim nu despre joc, ci despre semnificație ludică.

În acest sens, împrumutând termenul de „cultură expresivă“ de la Iohn Roberts, ne permitem să propunem ca postulat universalitatea **expresivității**, înțeleasă, în termenii folosiți până acum, ca fiind orice comportament care are, pentru subiect, semnificația unui act de asimilare, fie ea „pură“ sau „amânată“. O astfel de semnificație poate să apară însă doar în măsura în care în jocul adaptativ al asimilării și acomodării, aceasta din urmă este frustrată sau frus trântă, asimilarea ocupând atunci, 'intr-un mod compensatoriu, întreaga scenă comportamentală. Și cum această semnificație este totdeauna conștientă sau conștientizabilă (în car contrar comportamentul alunecând în patologic), vom adăuga că **expresivitatea este semnificația Siminaia a unei asimilări compensatorii**²⁰.

Revenind la joc, ne vom mulțumi prin a afirma că ludicul este o „specie“ printre altele a „genului“ expresivitate, înrudit prin aceasta cu visul sau arta, fără a încerca în ceie de față să precizăm și „diferențele specifice“.

2. Modele și semnificații

Acest mod de abordare a ludicului își are originea în lucrările de pionierat ale lui John Roberts și, într-un mod mai general, în întâlnirea dintre antropologi și psihanalisti, care a

²⁰ Din această perspectivă "deductivă", devine problematic, printre altele, dacă faimoasele jocuri motorii ale puilor de animale, care constituie una din pietrele de temelie ale tuturor teoriilor „inductive" despre joc, mai pot fi considerate cu adevărat ca „jocuri", dată fiind lipsa (probabilă), în acest caz, a frustrării și a elementului compensatoriu. O anumită filiație rămâne însă indiscutabilă, în 'măsura în care acestea pot fi interpretate, în termeni piagetieni, ca exercitii asimilative ale schemelor de acțiune, și dat fiind că există în toate aceste cazuri semnalul "acesta este joc". În alt registru, devine la fel de problematică teza lui Huizinga, conform căreia „Jocul este mai vechi decât cultura, pentru a noțiunea de cultură, oricât de incomplet ar fi ea definită, presupune în orice caz o varietate omenească, iar animalele nu l-au așteptat pe om ca să le învețe să se joace" (Huizinga, 1977). Mai mult, teza pe care Huizinga o dezvoltă în continuare, ce apare deja la Frobenius și conform căreia "cultul se altoiește pe joc" (idem), pune o problemă suplimentară: lipsa semnalului "acesta este joc". Aspectul ludic al unor ritualuri este astfel doar iluzoriu: în nici un act sacru nu e loc pentru "piua"! Apsara, "abiia jucătoare", invocată în India vedică pentru ca, printr-un zar norocos, să aducă fertilitatea câmpurilor și a turmelor (Atharva Veda, 4.38), nu se „Joacă" - decât dacă vrem să considerăm că lumea însăși e Joc. Același lucru este valabil și pentru jocul de table, ce apare adesea reprezentat pe peretii piramelor, cu referire la judecata mortilor prezidată de Osiris, sau pentru întrecerile organizate cu ocazia sărbătorilor sezoniere în China antică și de care depindea prosperitatea întregului an. Aspectul „morfologic" poate induce în eroare în toate aceste cazuri: nu jocul de table sau zarurile, ca atare, fac jocul, ci semnificația ludică ce li se atribuie.

generat ceea ce s-a numit școala *culture and personality*. În acest sens poate fi invocată, cu titlu de referință istorică, în primul rând teoria „personalității de bază”.

Schema elaborată de Kardiner pornește de la presupuziția că orice cultură este alcătuită din două ansambluri de componente numite „instituții primare”, respectiv „instituții secundare”. Instituțiile primare cuprind cadrul socio-economic al societății și tehnicile de educare a copiilor care rezultă de aici: de pildă, la populația Alor, necesitățile unei agriculturi de subzistență obligă femeile să lucreze la câmp și astfel să-și lase copiii singuri de timpuriu, ceea ce marchează definitoriu modul lor de socializare. Aceste particularități ale socializării copiilor impun restricții culturale și produc frustrări și tensiuni specifice la care indivizii, crescând, vor răspunde prin mecanisme de apărare și compensare de asemenea specifice, care alcătuiesc personalitatea lor de bază, înțeleasă nu ca personalitate individuală, ci ca model de adaptare individuală într-o cultură particulară. Aceste caracteristici ale personalității de bază vor genera la rândul lor ceea ce Kardiner numește instituțiile secundare și care, în esență, sunt integrări proiective ale acestor caracteristici și totodată modalități de satisfacere a tensiunilor specifice ale personalității de bază. Frustrările inițiale se vor regăsi astfel în instituțiile culturale ale normelor de conviețuire, credințelor, ritualurilor etc. Astfel, de pildă, aceeași populație Alor va fi, ca o consecință a modurilor sale de socializare impuse de modurile de subzistență, „angoasată, bănuitoare, suspicioasă, caracterizată printr-o lipsă de încredere și dezinteres față de lumea exterioară” etc. (Kardiner, 1939). Legende și ritualurile lor, precum și rezultatele la testele proiective, vor purta toate această amprentă.

Simplificatoare, omogenizând și „psihiatrizând” societățile, schema lui Kardiner are totuși meritul, pe de o parte, de a pune accentul pe dinamica raportului între socializarea timpurie și trăsăturile culturale, iar pe de altă parte, de a fi impulsionat o serie de alte cercetări, mai diversificate și mai nuanțate, pornind însă de la aceeași premisă generală, și anume studiul diferitelor societăți pentru înțelegerea modului în care reacționează predispoziții înnăscute la practici culturale impuse în copilăria timpurie, generând astfel, la rândul lor, particularitățile culturii respective.

În ceea ce ne privește, ne vom referi în cele ce urmează doar la câteva dintre vastele cercetări de „analiză culturală comparată”, bazate pe fișierul HRAF inițiat de Murdock la Yaie Institute of Human Relations. Acesta va include, începând de prin anii '50, tot mai multe și mai elaborate informații culese și prelucrate prin grija unor cercetători precum J. W. M. Whiting și Whiting, I. Child, H. Barrv și alții, acoperind cele mai diverse aspecte legate de socializarea sugamiului și copilului, de la relațiile dintre soți în această perioadă până la valorile inculcate în mod sistematic copiilor în diferitele culturi. Rezumate în coduri trans-culturale

publicate periodic în *Ethnology*, revista condusă de Murdock, precum și în diverse cărți de autor, aceste informații, acoperind sute de culturi din toate zonele lumii, vor fi folosite în cele mai diferite feluri și pentru cele mai diverse obiective, toate cochetând însă într-un fel sau altul cu ipotezele psihanalizei, pe care vor încerca să le testeze și/sau dezvolte pe baza unor analize statistice trans-culturale.

Una dintre direcțiile cele mai elaborate și bogate dezvoltate în acest context este aceea inițiată de Whiting și Child în 1953, cunoscută ca „metoda hologistică” (*hologeistic method*). Aceasta renunță să abordeze global și integral raportul între cultură și personalitate pentru a se centra asupra „proceselor personalității ca mediatori între anumite aspecte ale culturii care le generează și altele pe care le generează la rândul lor” (Whiting și Child, 1953). Modelul lor teoretic poate fi rezumat prin următoarea înlănțuire cauzală, considerată relativă, în sensul că acceptă și ordinea inversă: sistemul de întreținere (fundamentul socio-economic și politic al societății) - practicile de educare a copiilor - variabilele de personalitate - sistemele proiective. La capătul acestui lanț, care se aseamănă în multe privințe cu cel propus de Kardiner, se află regularitățile comportamentale observabile într-o cultură, care sunt derivate din variabilele de personalitate și care constituie manifestări instituționalizate ale sistemelor proiective. Această schemă le va permite autorilor ca, folosind vastul material etnografic disponibil, să testeze diverse ipoteze inspirate din psihanaliză, ca de pildă ideea că riturile de inițiere a băieților sunt modalități instituționalizate de rezolvare a tensiunilor datorate rivalității oedipiene.

Această idee, care nu era nouă, a existenței unor mijloace instituționalizate prin care cultura oferă membrilor săi posibilitatea de rezolvare a tensiunilor psihice provocate de ea însăși, va căpăta însă o formă programatică într-o altă serie de cercetări, paralele, inițiate de John Roberts în 1959, și care vor contura, pe parcursul anilor, ceea ce Roberts numește „cultura expresivă”.

Un prim stadiu din această serie se oprește asupra distribuției culturale a jocurilor competitive cu regulă (*games*, ca diferite atât de *play*, cât și de divertisment), împărțite de către Roberts în trei mari categorii: jocuri de abilități fizice, jocuri de noroc și jocuri de strategie. Analiza distribuției acestor tipuri de jocuri într-un eșantion de culturi extras din HRAF îi va conduce pe autori la concluzia că jocurile de strategie sunt legate de complexitatea socială (măsurată prin gradul de integrare politică și proporția de stratificare socială), cele de noroc de caracterul binevoitor sau coercitiv al ființelor supranaturale în cultura respectivă, iar cele de abilități fizice de relațiile omului cu mediul său înconjurător. Interpretarea acestor constatări în esență statistice va propune ipoteza jocurilor ca „modele expresive” de gestiune simbolică (*symbolic mastery*) a relațiilor cu socialul, supranaturalul,

respectiv cu lumea fizică (Roberts et al., 1959). Ca tendință generală, o scală de complexitate ludică elaborată pe această bază s-a dovedit a corela semnificativ cu majoritatea indicatorilor de complexitate culturală utilizați în Atlasul etnografic (Roberts și Barry, 1976).

Distribuția culturală a jocurilor rămânea însă un indiciu parțial al valorii de modele expresive a acestora atâta vreme cât nu erau cunoscute modalitățile și motivele implicării individuale în joc, altfel spus de ce și cum sunt de fapt jocurile modele expresive pentru cei care le joacă. Pentru a răspunde acestui tip de întrebări, Roberts se asociază cu psihologul Sutton-Smith și realizează împreună o serie de cercetări în care asociază preferințele pentru un tip sau altul de jocuri valorilor inculcate în mod specific de tehnicile de educare a copiilor. Într-o primă cercetare din această serie, realizată după același model, cei doi autori vor înregistra următoarele corelații semnificative: jocurile de strategie sunt corelate cu prezența educării obedienței și a unor valori legate de aceasta, preferința pentru jocurile de noroc corelează cu inculcarea responsabilității în perioada copilăriei, iar jocurile de abilități fizice sunt legate de valorizarea performanței (*achievement*). Aceste prime constatări vor fi apoi validate și aprofundate pe materiale provenite din cultura americană contemporană.

Ipoteza care va încerca să explice aceste corelații, va combina elemente de teoria învățării sociale și psihanaliză și va fi numită de către autori „ipoteza conflictului enculturativ“. Aceasta pornește de la Freud și, mai specific, de la Erikson, pentru care joaca spontană a copilului este un sistem proiectiv, jocurile fiind substitute simbolice pentru răspunsuri incompatibile cu comportamentul normal al copilului. La aceasta se adaugă faptul documentat statistic că anumite priorități specifice în tehnicile de creștere a copiilor generează anumite conflicte specifice, pare își vor găsi eliberarea simbolică în anumite modele ludice specifice: „Individul în conflict este atras de un model deoarece poate găsi în acesta o codificare a aspectelor emoționale și cognitive ale conflictului său, indisponibilă, la această vârstă, în participarea culturală propriu-zisă. (...) fiind în conflict, (jucătorul) devine interesat în joc deoarece acesta îi oferă un mijloc de ușurare a conflictului său“ (Roberts și Sutton-Smith, 1962).¹⁰

Rezumând, „argumentele prezentate aici susțin credibilitatea unei relații între conflictul psihic și jucarea jocurilor și sugerează că principiul ce guvernează această relație s-ar putea să tranșeze jocurile și să fie aplicabil la variabilitatea intra-culturală a fanteziei“ (idem). Și Roberts va continua să urmărească această ipoteză, analizând variabilitatea intra-, dar și inter-culturală a basmelor, ghicitorilor etc., vorbind în acest sens, mai larg, de o „cultură expresivă“.

Din punctul de vedere care ne interesează aici, sugestia principală - care nu este

inedită, ci doar etalată pe un mult mai vast material inter-cultural - ar putea fi rezumată astfel: cultura produce inevitabil, prin enculturație/socializare, frustrări și conflicte ce vor dăinui în structura de personalitate a majorității membrilor săi. Pentru a diminua încărcătura explozivă a acestui potențial conflictual specific, tot cultura va fi aceea care va elabora și propune membrilor săi „modele expresive” de comportament ce constituie o exprimare simbolică permisă a stării lor conflictuale specifice.

Această „strategie” este, uneori, mult mai transparentă decât în formele invocate mai sus. Este cazul, de pildă, a ceea ce Norbeck numește „rituri de inversare” (*rites of reversal*), răspândite în întreaga lume, și în timpul cărora „ierarhia socială este inversată, regulile morale obișnuite sunt suprimate, și alte reglementări ale comportamentului, ca de pildă mersul, sunt inversate. Oamenii de rând îi pot insulta pe regi, femeile pot să-și bată joc de bărbați și tot felul de resentimente pot fi exprimate fără a fi pedepsite” (Norbeck, 1971). După cum se exprimă chiar autorul, aceste evenimente ludice sunt un fel de „supape de siguranță” ale ordinii sociale, care își gestionează astfel propria încărcătură conflictuală.

În alte cazuri, raportul este mai punctual. Este cazul unor anumite jocuri, ce capătă valoare de simbol național sau de emblemă pentru anumite culturi, ca de pildă luptele de cocoși în insulele Bali (Geertz, 1983), sau chiar subculturi, ca de pildă maratonul pentru stilul de viață al „cadrelor” (Faure, 1987).

În toate aceste cazuri este vorba despre construcții colective (modele sociale), corespunzând unor frustrări colective, ancorate astfel, oarecum, în ceea ce Devereux numește „inconștient etnic”: „segmentul inconștient al personalității etnice” „este acea parte a inconștientului total (al unui individ) pe care acesta îl posedă în comun cu cea mai mare parte a membrilor culturii sale. El este alcătuit din tot ceea ce, în conformitate cu exigențele fundamentale ale culturii sale, fiecare generație învață ea însăși să refuleze, forțând apoi, la rândul său, generația următoare să refuleze. El se schimbă așa cum se schimbă și cultura și se transmite așa cum se transmite și cultura, adică printr-un soi de «învățare», și nu biologic, cum este presupus a se transmite «inconștientul rasial» al lui Jung” (Devereux, 1977). La cealaltă extremă, Devereux distinge „inconștientul ideosincretic”, care „se compune din elemente pe care individul a fost forțat să le refuleze sub acțiunea unor stresuri unice și specifice pe care acesta a trebuit să le supoite” (idem).

În această perspectivă, am putea face următoarea distincție dintre joc și joacă: primul se referă la modele sociale având valoare expresivă pentru un mare număr al membrilor unei colectivități, în timp ce joaca ar desemna structurile comportamentale „ideosincretice”, mai mult sau mai puțin individuale și unice.

Dincolo de această scală colectiv-individual, mai trebuie făcută următoarea precizare: nu este obligatoriu ca toate modelele expresive ale unei societăți să aibă aceeași semnificație expresivă pentru toți membrii acelei societăți. Tocmai pentru că ludicul, ca expresivitate, este definit printr-o semnificație particulară, și nu printr-o structură anumită, variabilitatea fenomenului ludic este mult mai mare și mai complexă. În afara unor modele expresive ideosincretice, care se consumă în anonimatul intimității jucătorilor, modelele expresive colective pot avea valențe expresive relativ diferite pentru diferiți indivizi sau categorii de indivizi, în unele cazuri, când un joc construit într-o cultură este preluat în altă cultură, această diferență poate fi extremă. Să ne oprim, din acest punct de vedere, doar asupra fotbalului nostru cel de toate zilele. O singură referință „etnografică” ne va servi pentru a-1 pune într-o perspectivă edificatoare: ca mai toată populațiile, Gahuku-Gama din Noua Guinee au adoptat și ei fotbalul; doar că în acest caz regula a devenit de a juca atâtea partide câte sunt necesare pentru ca cele două echipe să ajungă la egalitate, chiar dacă acest lucru presupune mai multe zile! (Lévi-Strauss, 1962). Este evident « a „viziunea despre lume” a celor din Noua Guinee este alta decât a noastră, la ei fotbalul având alte valori „expresive”. Dar, mai ales, devine și mai clar că nu în structura jocului de fotbal, ca atare, rezidă caracterul său ludic, ci în semnificația pe care această structură o poate vehicula pentru grupul participanților. La limită chiar, un model expresiv consacrat poate să-și piardă parțial sau integral semnificația sa expresivă pentru anumiți indivizi sau categorii de individ.

Putem conchide astfel că o analiză pertinentă și completă a jocului trebuie să fie o analiză a organizării semnificațiilor, și nu doar a semnificației organizării, orice „joc profund” (Geertz, 1983) fiind un complex expresiv, „simfonie” de semnificații expresive (și, eventual, neexpresive), a cărei orchestrație socială complexă trebuie descifrată cu grijă.

Referințe bibliografice

- BADIE, B. ¹⁰*Communauté, individualisme et culture*, în Pierre Birabaum et Jean Leca (sous la direction de) *Sur l'individualisme. Théories et méthodes*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, 1986, p. 109-131;
- BATESON, G. *The message „This is Play”*, în R. E. Herron, B. Sutton-Smith (Eds.) *Child's Play*, John Wiley & Sons Inc., New York, 1971, p. 261-266;
- CAILLOIS, R. (sous la direction de) *Jeux et sports*, Encyclopédie de la Pléiade, Gallimard, Paris, 1967;
- DEVEREUX, G. *Essais d'ethnopsychiatrie générale*, Gallimard, Paris (troisième édition),

1977;

EIFERMANN, R.R. *Social play in childhood*, în R. E. Herron, B. Sutton-Smith (Eds.) *Child's Play*, John Wiley & Sons Inc., New York, 1971, p. 270-297;

FAURE, J-M. *L'éthique puritaine du marathonnier* în *Esprit*, 4, 1987, p. 36-41;

FREUD, S. *Beyond the Pleasure Principle*, Bantam, New York, 1959;

GEERTZ, C. Bali. *Interprétation d'une culture*, Paris, Gallimard, 1983;

Fascinația diferenței

41

HUIZINGA, J. *Homo ludens*. Încercare de determinare a elementului ludic al culturii, Editura Univers, București, 1977;

KARDINER, A. *The individual and his society. The psychodynamics of primitive social organization*. Columbia Univ. Press, New York, 1939;

LEIF, J. et DELAY, J. *Psychologie et éducation*, Femand Nathan, Paris, 1965;

LÉVI-STRAUSS, C. *La pensée sauvage*, Paris, Pion, 1962;

MILLAR, S. *The Psychology of Play*, Harmondsworth, Penguin, 1968;

NORBECK, E. *Man at play*, în *Natural History*, special suppl. on Play, December, 1971, p. 18-53;

PIAGET, J. *La formation du symbole chez l'enfant*, Delachaux & Niestlé, Neuchâtel/Paris, 1945;

PIAGET, J. *Etudes d'épistémologie génétique*, PUF, Paris, 1959;

PIAGET, J. *Response to Brian Sutton-Smith*, în R. E. Herron, B. Sutton-Smith (Eds.) *Child's Play*, John Wiley & Sons Inc., New York, 1971, p. 337-339;

ROBERTS, J., SUTTON-SMITH, B. *Child training and game involvement*, în *Ethnology*, 2, 1962, p. 166-185;

ROBERTS, J., BARRY, H. Ill, *Inculcated Traits and Game-type Combinations: A Cross-cultural View*, în T. T. Craig (Ed.) **The Humanistic and Mental Health Aspects of Sports, Exercise and Recreation**, Chicago, 1976, p. 5-11 ;

ROBERTS, J., ARTH, M. J., BUSH, R.R. *Games in culture*, în *Am. Anthropol.*, 61, 1959, p. 596-605;

10

SUTTON-SMITH, B. *Piaget on Play ; A Critique*, în R.E. Herron, B. Sutton-Smith (Eds.) *Child's Play*, John Wiley & Sons Inc., New York, 1971a, p. 326-336;

SUTTON-SMITH, B. *A Reply to Piaget: A Play Theory of Copy*, în R.E. Herron, B. Sutton-Smith (Eds.) *Child's Play*, John Wiley & Sons Inc., New York, 1971b, p. 340-342;

SZASZ, T. *The Second Sin*, Anchor/Double Day, New York, 1973;

VOLKELT, J. *Estetica tragicului*, București, Editura Univers, 1978;

WEBER, M. *Economie et société*, Pion, Paris, 1971;

WHITING, J. W. M., CHILD, I. Child Training and Personality, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1953.

Preferințe Sudice la copiii din România
Fascinația diferenței 42
Observații referitoare la evoluția și variabilitatea lor

Jocul copiilor a fost un domeniu predilect de exersare a ceea ce Tytler¹⁰ uvea să numească metoda „supraviețuirilor culturale“ (*cultural survivals*). Un fel de fosile vii, jocurile au fost invocate rând pe rând sau simultan ca m Art urii ale unei vechimi etnice, ale unei origini antropologice comune sau iile unei iradierii difuzioniste. „Folclorul copiilor păstrează o străveche modalitate de comunicare și de exteriorizare artistică (muzicală, poetică și gestică) în cadrul vieții colective care, după opinia unor cercetători, precede nașterea limbilor vorbite și a limbajului muzical. Studiul global, și în metoda comparativă, al unor producții variate ca vechime și arie ecografică (...) a dus la descoperirea unor «universale» preculturale (Collaer, 1974, cf. Comișel, 1982), a unor formule «apatride» (Brăiloiu, 1959), care scapă deci unei caracterologii etnice. Analiza acestor fenomene artistice dovedește bazele lor pur antropologice care, treptat, prin adaptarea lor la un mediu socio-cultural determinat, sunt «naționalizate»“ (Comișel, 1982). Mai frecvent, culegeri ale jocurilor de copii de la noi din țară văd în acestea mărturii - respectiv „dovezi“ - ale unei străvechimi a neamului românesc. Astfel, de pildă, Anton Maria del Chiaro, remarcând asemănarea dintre jocurile copiilor români și cele ale copiilor italieni, va scrie în 1718: „cititorul va vedea în ele încă o dovadă că ei sunt urmașii vechilor coloniști lăsați de Traian după cucerirea Daciei“ (cf. Comișel, op. cit.). „Nu mă pot opri - va spune mult mai târziu și G. Dem. Teodorescu - de a constata că unele din jocurile copiilor români sunt până astăzi o reproducere neschimbată a celor ce se practica¹⁰u de copiii italo-greci“ (idem).

Variabilitatea prezentă a jocurilor, legată funcțional de o variabilitate culturală și socială, constituie o preocupare de dată mai recentă și, din câte știm, neexploatăată la noi în țară. Ea își are originea, în parte cel puțin, în preocupările „particulariste“ ale școlii *Culture and Personality*. Astfel, de pildă, încă de prin anii '30, Margaret Mead, investigând, la sugestia lui Boas, universalitatea animismului, constată, printre altele, absența aproape totală a jocurilor simbolice la copiii din populația Mânui (Mead, 1932). Mai târziu, în cadrul celebrului „Six cultures project“ al soților Whiting, în doi ani de conviețuire cu populația

Nyasongo din Kenia, nu au putut fi înregistrate decât două cazuri de jocuri simbolice (Whiting, 1963). Rezultate similare au fost obținute de Smilansky, care indică diferențe substanțiale în ceea ce privește disponibilitatea pentru jocul simbolic la copiii de origine nord-africană, respectiv din Orientul Mijlociu, față de cei proveniți din familiile europene (Smilansky, 1968).

Același gen de diferențe a fost înregistrat și în cazul jocurilor cu regulă. Cercetările de pionierat ale lui Roberts, folosind datele etnografice indexate în HRAF, au atras atenția, printre altele, asupra faptului că în unele culturi sunt cunoscute doar câteva jocuri de abilități fizice (Lepcha, Sem, Siriono) sau chiar nu se practică nici un joc (Mumgin) (Roberts et al., 1959).

Comentând aceste constatări, Susana Miliar este de părere că cea mai surprinzătoare concluzie a studiilor trans-culturale este faptul că jocurile sunt practic absente în unele culturi, în timp ce în altele acestea sunt deosebit de bogate și de variate (Miliar, 1968). Fie și din aceste observații de suprafață, se poate induce ideea unei covariații a jocurilor și culturilor. O expresie sintetică și cantitativă a acestei relații a fost oferită de către Roberts și Barry (1976), care au pus în evidență corelații semnificative, în cadrul unui eșantion reprezentativ de culturi ale lumii indexate în HRAF, între complexitatea ludică și cea mai mare parte dintre cei 40 de indici ai complexității culturale definiți de Murdock și Prevost.

În ceie de față, vom urma această direcție de analiză, problema pe care ne-o punem fiind aceea a variabilității jocurilor practicate de copiii din România, în funcție de anumite variabile socio-culturale relevante.

1. Metodă

Înainte de a prezenta modul de culegere a datelor, trebuie să facem precizarea că perspectiva din care a fost realizată cercetarea este tributară în mare măsură lucrărilor lui Roberts și Sutîon-Smith și mai ales ipotezei lor de „enculturare prin conflict“ (*conflict-enculturation hypothesis*¹⁰, Roberts și Sutton-Smith, 1962). Din punct de vedere metodologic, această perspectivă presupune un accent pus pe tipul de joc, acesta constituind unitatea de analiză, și nu fiecare joc particular. Astfel, din această perspectivă, important nu este faptul că un copil joacă fotbal, iar altul volei, ci faptul că și într-un caz, și în celălalt se joacă același tip de joc.

Pentru a realiza această analiză, am procedat în felul următor:

- a) în fiecare colectivitate de copii (școală) investigată, am purtat în prealabil discuții libere cu copiii despre jocurile (cu regulă) jucate de către ei, realizând o listă pe cât

posibil completă a acestora;

- b) această listă a fost standardizată apoi ca repertoriu de jocuri, pe care fiecare copil trebuia să însemneze doar jocurile jucate de el în prezent;
- c) cunoscând de la copii conținutul jocurilor așa cum erau ele jucate în colectivitatea respectivă, fiecărui joc i se atribuia un cod, corespunzător tipului căruia îi aparținea;
- d) în final, se calcula frecvența, absolută și relativă, cu care erau practicate diferite tipuri și subtipuri de jocuri într-o colectivitate sau alta, la o vârstă sau alta, de către băieți și de către fete, etc.

Am desfășurat această analiză la copii din mediul rural (Berevoiești), periurban (Bran) și urban (2 școli din București, una în care 75 % dintre copii proveneau din părinți cu studii superioare și o alta, în care 66 % dintre copii aveau părinți cu studii medii și elementare). Lotul investigat a cuprins aproape 1 000 de subiecți, între 9 și 14 ani.

La aceste date s-au adăugat rezultatele a două anchete asupra jocurilor copiilor din județele Buzău și Bistrița-Năsăud în 1932, totalizând aproximativ 2 400 de subiecți (datele ne-au fost oferite cu amabilitate de către profesorul I. Mihăilă). Tehnica de recoltare a informațiilor în aceste anchete fusese diferită de cea folosită de noi: copiii fuseseră pur și simplu puși să noteze pe o hârtie jocurile, jucăriile și distracțiile preferate. Pentru a putea folosi totuși aceste informații, am procedat în felul următor: am extras din listele respective doar jocurile cu regulă, am notat la fiecare joc tipul căruia îi aparține, apoi am calculat frecvența de apariție a jocurilor de tipul „x” la ansamblul copiilor din lot. Bineînțeles că aceste diferențe de metodă de lucru ne obligă la prudență atunci când comparăm preferințele actuale cu cele ale copiilor de acum jumătate de secol. Unele tendințe generale pot fi însă surprinse, credem, chiar și în aceste condiții nu tocmai ideale.

Ne rămâne să precizăm tipurile de jocuri care au fost analizate. Din ansamblul de jocuri, am ales doar **jocurile cu regulă**, împărțite în următoarele tipuri și subtipuri:

- a) jocuri repetitive, definite prin: organizare, minimum doi jucători, reguli cunoscute de toți jucătorii, ¹⁰lipsa competiției și, în consecință, a unui câștigător propriu-zis, și structura repetitivă, fără un sfârșit precis, specificat prin regulă (exemplu: „țăranul e pe câmp”);
- b) **jocuri repetitiv-competitive**, diferite de cele anterioare prin existența unor forme rudimentare de competiție și prin desemnarea repetitivă a unui „pierzător” (exemplu: „măgarul la mijloc”);
- c) jocuri competitive, definite prin: organizare, competiție, două sau mai multe părți/echipe, criterii de stabilire a câștigătorului și reguli respectate de toți jucătorii

(Roberts et al., 1959). În conformitate cu clasificarea lui Roberts, acestea se împart mai departe în: 1) jocuri de abilități fizice; 2) jocuri de noroc; 3) jocuri de strategie (inclusiv combinații ale acestora, precum jocuri de abilități fizice și strategie - fotbal etc. jocuri de noroc și strategie - table etc. - ș.a.m.d.). La acestea a trebuit să mai adăugăm următoarele trei tipuri, oarecum secundare, dar ireductibile la primele trei: 4) jocuri de atenție; 5) jocuri de cunoștințe și 6) jocuri didactice/instructive.

Fascinația diferenței

45

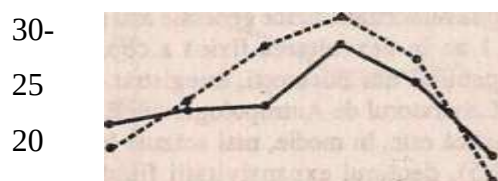
2. Rezultate și discuții

2.1. Expansivitatea ludică

Vom începe prin câteva observații referitoare la „expansivitatea ludică” (numărul de jocuri pe care un copil declară că le joacă în prezent). În plaja de vârstă analizată, aceasta variază între 23 și 34 de jocuri în medie în mediul urban, și între 23 și 30 în mediul rural. Analiza acestei variabilități pune în evidență câteva tendințe ce par a fi suficient de consistente:

Număr de jocuri ▲

35 ■

RURAL

10

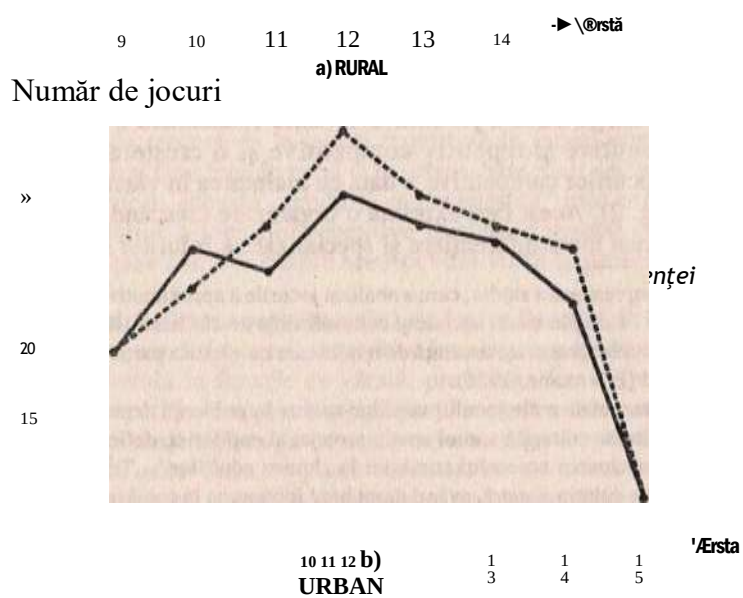

Fig. 1 - Expansivitatea ludică

- a) expansivitatea ludică urmează o curbă ascendentă, ce atinge un maximum între 11 și 12 ani, pentru a descrește apoi sistematic (fig. 1)²¹. Semnificativ este și faptul că, pe de o parte, valoarea acestui „maximum” este comparativ mai mare la fete decât la băieți și că, pe de altă parte, vârsta de expansivitate maximă este de 11 ani în urban și de 12 ani în rural. Aceste diferențe par să corespundă maturizării fizice generale mai rapide a fetelor, cât și unui decalaj de 1 an în dezvoltarea fizică a copiilor din Bran, comparativ cu aceea a copiilor din București, înregistrat de o echipă de antropologi fizici de la Laboratorul de Antropologie din București,
- b) expansivitatea ludică este, în medie, mai scăzută în rural decât în urban (24,8 față de 27,5), declinul expansivității fiind de asemenea comparativ mai puternic în rural. Aceste diferențe pot fi datorate, măcar parțial, implicării mai rapide în viața adultă a copiilor din rural față de cei din urban și, în particular, a fetelor mai mult decât a băieților. Această participare socială relativ mai timpurie și mai extinsă în iumea rurală afectează expansivitatea ludică atât prin limitarea timpului de joc, cât și prin modificarea motivației de angajare în joc²².

2.2. Variabilitatea repertoriului de joc în funcție de vârstă

Plaja de vârstă, precum și varietatea manifestărilor ludice acoperite de acest studiu sunt prea reduse pentru a putea aborda problema unei stadialități ontogenetice a jocului. O scădere sistematică a participării la jocurile repetitive și repetitiv-competitive și o creștere a frecvenței practicării jocurilor competitive o dată cu înaintarea în vârstă par însă a fi evidente (fig. 2). Acest fapt exprimă o organizare crescândă a grupurilor de joacă, o mai mare diferențiere și specializare a rolurilor și o mai mare complexitate a relațiilor dintre jucători o dată cu avansarea în vârstă - ceea ce nu poate constitui o surpriză pentru nimeni.

Ca o nuanțare a acestei constatări „banale”, trebuie menționat faptul că „viteza” de trecere de la jocuri repetitive la jocuri competitive este diferită la băieți și la fete, în rural și în urban. Mai mult decât atât, în cazul fetelor din rural, această „tendință ontogenetică” este practic blocată, frecvența relativă a jocurilor repetitive rămânând practic constantă de-a lungul

²¹ Într-un impresionant studiu, care a analizat jocuriJe a aproximativ 65 000 de copii între 6 și 14 ani din medii sociale și culturale diferite din Israel, Rivka Eifermann a pus în evidență aceeași tendință de modificare cu vârsta a participării la jocurile cu regulă (Eifermann, 1971).

²² Numeroase analize ale jocului copiilor au pus în evidență dependentă acestora de delimitarea culturală a unui spațiu protejat al copilăriei, definit ca ne-muncă, și astfel amânarea accesului copilului la „lumea adultilor”. Teoria despre joc, propusă de cultura noastră, având drept bază ipoteza că copilul se definește prin faptul că nu este muncă, nu este decât unul dintre modurile prin care îi împiedicăm pe copiii noștri să-și formeze sentimentul propriei identități” - consideră Erik Erikson (1959). Din această perspectivă, ni se pare plauzibil să existe o relație între expansivitatea ludică și definirea culturală a copilăriei. Precum și faptul că această definiție nu este identică în rural și urban,

celor șase ani. Dar despre aceasta vom vorbi în paragraful următor.

Număr de jocuri

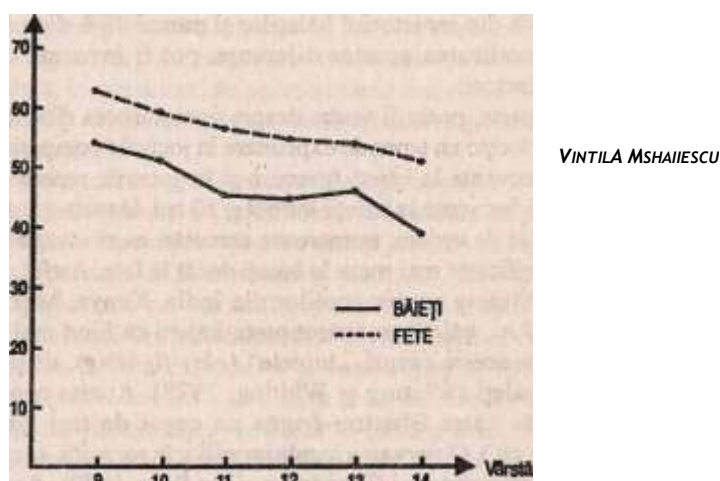

Fig. 2 - Frecvența jocurilor repetitive și repetitiv-competitive

2.3. Variabilitatea repertoriului de joc în funcție de sex

Dacă trecerea de la jocurile repetitive la cele competitive este principala diferență generală în funcție de vârstă, preferința fetelor pentru jocurile repetitive și repetitiv-competitive și a băieților pentru cele competitive este principala diferență în funcție de sex a repertoriului de jocuri la populația investigată. În acest sens, se poate constata, cu o valoare orientativă, că jocurile repetitive și repetitiv-competitive constituie 56% din repertoriul activ al fetelor față de 46% în cazul băieților, raportul inversându-se în cazul jocurilor competitive. În mediul rural (Berevoiești), aceste diferențe sunt mai mari: repertoriul fetelor este alcătuit din 70% jocuri repetitive și repetitiv-competitive și 30% jocuri competitive, cel al băieților fiind împărțit egal între cele două mari categorii. La extrema cealaltă, în București, diferența se reduce simțitor, jocurile repetitive și repetitiv-competitive acoperind 40% din repertoriul băieților și numai 48% din cel al fetelor²³.

Pentru explicarea acestor diferențe, pot fi invocate cel puțin două categorii de factori.

Pe de o parte, poate fi vorba despre agresivitatea diferită a băieților și fetelor, care găsește un teren de exprimare în jocurile competitive de abilități fizice, mai frecvente la băieți (precum și în jocurile repetitive motorii, de asemenea mai frecvente la băieți între 9 și 10 ani,

²³ Această implicare a băieților în jocuri mai „complexe”, mai bine structurale, cu reguli mai riguroase și o diferențiere mai mare a rolurilor, respectiv preferința relativă a fetelor pentru jocuri mai puțin structurale și diferențiate constituie o observație mai veche. Astfel, Lehman și Witty notau în 1920 că jocurile competitive sunt mai populare printre băieți decât printre fete, acestea participând doar rareori la jocuri organizate sau care implică un set de reguli generale (cf, Millar, op. cit.).

la toate grupurile studiate). Din acest punct de vedere, numeroase cercetări au evidențiat o agresivitate în jocuri semnificativ mai mare la băieți decât la fete. Astfel, în observațiile realizate de Whiting asupra copiilor din India, Kenya, Mexico, Okinawa, Taiwan și S.U.A., băieții au apărut pretutindeni ca fiind mai agresivi decât fetele: în toate aceste cazuri, „luptele“ (*play-fighting*), de pildă, erau mai frecvente la băieți (Whiting și Whiting, 1975). Aceste constatări au fost confirmate de către Blustein-Jones pe copii de trei ani din Anglia (cf. Miliar, op. cit.). Observarea jocului copiilor în recreații, spații de joacă etc. a dus la aceleași constatări (Freedman și De Boer, 1979). Această diferență poate fi înregistrată și la animale. Astfel, Suomi și Harlow, observând jocul maimuțelor (*Macaca mulatta*), au constatat că „masculii se joacă mai activ și mai agresiv decât femelele. Puține femele se lasă antrenate în *rough-and-tumble* și în jocuri de acceptare respingere; ele sunt mai degrabă alese decât aleg. Un copil femelă inițiază doar rareori un joc cu un mascul. Aceștia însă încearcă să se joace cu oricine și orice“ (Suomi și Harlow, 1971).

Toate acestea sugerează o determinare genetică a agresivității, manifestată, printre altele, în jocul masculilor. În acest sens, Freedman și De Boer amintesc câteva experimente în care modificarea androgenității a influențat comportamentul ludic. Astfel, maimuțe femele, ale căror mame au fost tratate cu substanțe androgene în perioada sarcinii, participau mai frecvent în *rough-and-tumble play* și inițiau mai adesea jocuri decât cele dintr-un grup de control. Chiar și la nivel uman, fetele ale căror mame au fost tratate cu progesteron în perioada de sarcină preferau să se joace cu băieți, mai ales jocuri de exterior, într-o măsură mult mai mare decât propriile lor surori (cf. Freedman și De Boer, op. cit.).

Din această perspectivă, diferența înregistrată de noi nu ar fi atâta una între jocuri repetitive și jocuri competitive, cât una între jocuri agresive și jocuri mai puțin agresive, ponderea relativ mai mare a jocurilor competitive la băieți fiind dată, în acest caz, de oportunitatea mai mare pe care o oferă jocurile de abilități fizice și cele de abilități fizice și strategie pentru exprimarea agresivității.

¹⁰
Opusă acestei ipoteze, predominant biologice, poate fi invocată cea psiho-culturală a lui Roberts și Sutton-Smith. Bazându-se pe cercetările anterioare ale lui Roberts asupra relațiilor dintre jocurile cu regulă (*games*) și cultură, aceștia pornesc de la următoarea premisă: „dacă tipuri specifice de jocuri pot fi asociate cu variabile specifice de creștere a copiilor (*child-training*), atunci un pas important în înțelegerea funcțională a implicării în joc va fi făcut“ (Roberts și Sutton-Smith, 1962). Pentru a verifica această relație, autorii vor utiliza lista de tehnici de creștere a copiilor elaborată de Bacon, Barry și Child în 1952 și datele despre jocuri din Human Relations Area Files (HRAF) și Cross-Cultural Survey Files

(CCSF) de la Universitatea Yale. Vor avea astfel la dispoziție 56 de societăți pentru care existau date precise atât despre practicarea jocurilor, cât și despre tehnicile specifice de creștere a copiilor. Analizele statistice efectuate pe acest eșantion le vor permite formularea următoarelor concluzii: „corelațiile prezentate mai sus arată destul de specific că: strategia este asociată cu obediența, și nu cu responsabilitatea sau reușita (*achievement*); norocul este asociat cu responsabilitatea, și nu cu obediența; abilitățile fizice sunt asociate cu reușita, și nu cu obediența sau responsabilitatea“ (idem).

Rezultatele noastre nu indică nici o diferență notabilă între fete și băieți în ceea ce privește jocurile strategice și cele de noroc. O astfel de diferență apare doar în ceea ce privește jocurile de abilități fizice și de abilități fizice și strategie: împreună, acestea reprezintă 28,5% din repertoriul general al băieților și 18,5% din cel al fetelor. Privită din perspectiva ipotezei lui Roberts și Sutton-Smith, această diferență ar putea fi interpretată ca fiind datorată unei socializări ce pune accentul pe reușită mai mult în cazul băieților decât în cel al fetelor. În lipsa unor date specifice despre tehnicile de creștere a copiilor în cultura română, nu putem decât să spunem că această interpretare ni se pare plauzibilă și compatibilă cu datele de care dispunem din alte culturi.

2.4. Variabilitatea repertoriului de joc In funcție de mediul socio-cultural

Perspectiva schițată mai sus poate fi continuată pentru a interpreta și unele date legate de mediul socio-cultural. Am văzut astfel că diferențele în funcție de sex în ceea ce privește jocurile repetitive versus cele competitive este mai mare în rural decât în urban. Or, acest lucru ar putea fi pus din nou în legătură cu educarea reușitei, în măsura în care Roberts și Sutton-Smith au arătat că practicarea jocurilor cu regulă în general (prin aceasta autorii având în vedere doar jocurile competitive) este legată de „anxietatea cu privire la reușită“ (Roberts și Sutton-Smith, op. cit.) și în măsura în care, chiar în lipsa unor cercetări specifice, este cât se poate de plauzibil¹⁰ ca viața urbană să formuleze exigențe mai mari referitoare la reușită decât cea rurală, și astfel o anxietate mai mare legată de aceasta. Din acest punct de vedere ar deveni explicabil de ce frecvența jocurilor competitive crește, la băieți, de la 50% în Berevoiești la 60% m București, iar la fete, de la 30% la 52%. Această variabilitate a structurii repertoriului de jocuri pare astfel să fie legată, *grosso modo*, de „modernizare“, fapt care rezultă și din compararea datelor noastre cu cele din 1932: luând în calcul doar jocurile repetitive, acestea acopereau atunci 62% din repertoriul fetelor și 32% din cel al băieților (amestecat, din rural și urban); în prezent, ele acoperă, în Berevoiești, 30% din repertoriul

fetelor și 16,5% din cel al băieților, iar în București, doar 8% din repertoriul fetelor și 11,5% din cel al băieților.

Aceste date mai sugerează însă și altceva: reducerea specializării sexuale a repertoriului de jocuri o dată cu „modernizarea”: doar pentru categoria jocurilor repetitive, diferența între repertoriul fetelor și cel al băieților era de 30% acum 50 de ani, este la jumătate în prezent, în mediul urban, și de numai 6% în București. Privind în ansamblu repertoriul de jocuri al fetelor și băieților, se constată că acestea erau foarte diferite acum 50 de ani, existând practic „jocuri de fete” și „jocuri de băieți” (valoarea medie a *chi pătrat* la eșantionul din 1932 este de 26,5). Această diferențiere scade foarte mult în prezent, și anume în mediul urban mai mult (*chi pătrat* = 4,3) decât în cel rural (*chi pătrat* = 9,8).

Această tendință de reducere a diferențierii sexuale a repertoriului de jocuri a fost pusă în evidență în Statele Unite de către Sutton-Smith și Rosenberg, pe baza unei analize a schimbărilor survenite în practicarea jocurilor pe o perioadă de 60 de ani. Dispunând de alt fel de date și folosind alt gen de prelucrări statistice, autorii au pus în evidență o corelație crescândă între repertoriile de jocuri ale fetelor și băieților: $\rho=0,025$ în 1898, $0,328$ în 1921 și $0,451$ în 1959. De asemenea, au constatat că există corelații mult mai puternice între repertoriile de jocuri ale băieților de-a lungul timpului, decât între cele ale fetelor, ceea ce dovedea că reducerea diferențelor în funcție de sex s-a realizat mai ales printr-o treptată „masculinizare” a repertoriului de jocuri al fetelor (Sutton-Smith și Rosenberg, 1971).

La aceste rezultate trebuie adăugată și constatarea că jocurile de noroc și cele de strategie practic lipsesc din repertoriul copiilor între 9 și 14 ani din 1932. Deși putem suspecta posibile omisiuni, mai ales în repertorierea jocurilor de noroc, o explicație orientativă rămâne posibilă. Ea se referă în speță la corelațiile care există între prezența jocurilor de strategie și complexitatea socială și la faptul că societățile mai puțin complexe nu generează (sau generează în mai mică măsură) „nevoie” de jocuri strategice. Este posibil ca aceasta să fi fost situația societății rurale române de acum jumătate de secol, comparativ cu situația prezentă. În mod evident însă,¹⁰ informații mult mai bogate cantitativ și mai ales calitativ ar fi necesare pentru a putea argumenta și dezvolta o astfel de ipoteză.

În final, nu ne rămâne decât să atragem atenția asupra faptului că relația dintre joc și cultură, așa cum a fost ea invocată în cele de față, în perspectiva deschisă de John Roherts, poate fi citită în ambele sensuri: dinspre cultură spre joc, pentru înțelegerea unor aspecte ale variabilității acestuia - așa cum am procedat în cele de față; și dinspre joc spre cultură, antropologia jocului devenind în acest caz un instrument de cunoaștere a unor particularități ale societății globale, mult dincolo de domeniul particular al ludicului.

Referințe bibliografice

- COMIȘEL, E. Folclorul copiilor, Editura muzicală, București, 1982;
- EIFERMANN, R.R. *Social play in childhood*, în R. E. Herrcn, B. Sutton-Smith (Eds.) *Child's Play*, John Wiley & Sons Inc., New York, 1971, p. 270-297;
- ERIKSON, E. *Enfance et Société*, Delachaux et Niestlé, Neuchatel/Paris, 1959;
- FREEDMAN, D.G.. DeBOER, M.M, *Biological and cultural différences in early child development*, în *Ann. Rev. of Anthropol.*, 8, 1979, p. 579-600;
- MEAD, M- *An investigation of the thought of primitive children with special reference to animism*. în *J. of the Royal Anthropol. Ins.*, 62, 1932, p. 173-190;
- MILLAR, S. *The Psychology of Play*, Harmondsworth, Penguin, 1968;
- ROBERTS, J., SUTTON-SMITH, B. *Child training and game involvement*, în *Ethnology*. 2. 1962. p. 166-185;
- ROBERTS, J., ARTH, M.J., BUSH, R.R. *Games in culture*, în *Am. Anthropol.*, 61. 1959. p. 597-605;
- ROBERTS, J., BARRY, H. III, *Inculcated Traits and Game-type Combinations: A Cross-cultural View*, in T.T. Craig (Ed.) *The Humanistic and Mental Health Aspects of Sports, Exercise and Recreation*, Chicago, 1976, p. 5-11;
- SUOMI, S J., HARLOW, H.F. *Monkeys at Play*, In *Natural History*, December 1971, Special suppl. on play, p. 72-75;
- SUTTON-SMITH, B., ROSENBERG, B.G. *Sixty Years of Historical Change in the Game Preferences of American Children*, in R.E. Herron, B. Sutton-Smith (Eds.) *Child's Play*, John Wiley & Sons Inc., New York, 1971, p. 18-50;
- WHITING, B.B. (Ed.) *Six cultures: Studies of child rearing*, Wiley, New York, 1963;
- WHITING, B.B., WHITING, J.W.M. *Children of six cultures: A psycho-cultural analysis*, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1975.

Partea a III-a
Marea hoinăreală

Eșecul lui Piaget în Gorj m-a îndepărtat de magistral copilăriei mele științifice și, o dată cu el, de psihologie în limitele sale stricte. Constatasem că decentrarea individuală, psihologică, poate fi dublată de centrări de altă natură, probabil culturală, care decupau lumea altfel provocatoare a diferențelor colective. Și descoperisem de asemenea un paradis al acestor diferențe: Novaciul. Aici, de o parte și alta a Gilortului, în cartierele de *pământeni* și cele de *ungureni*, totul era diferit și avea să se dovedească din ce în ce mai diferit pe măsură ce avansam în cunoașterea celor două populații. Dar aceasta este o poveste lungă.

Încerc să descos sensul acestor ani, desigur, dar orice relatare mi se pare trădare. Peste zece ani de zile ne-am scufundat, o mână de oameni, nu mereu aceeași, într-o trăire din afara timpului și spațiului, făcând „teren în Gorj“. Ce și cum, era doar pretextul, biletul de intrare în „zonă“; ceea ce conta era terenul în sine. (Peste ani de zile, o studentă avea să-mi spună, la sfârșitul unui astfel de teren, uimită de propria mărturisire: *Aceste săptămâni mi-au schimbat viața! - Adică? - am întrebat. -Nu știu, dar nu voi mai putea trăi ca înainte.*)

Această experiență poate fi tradusă în numeroase feluri. Ea poate fi, de pildă, o istorie *sui generis* a cercetării sociale în anii comunismului.

La antropologie se făceau terenuri dintotdeauna. În ceea ce mă privește, m-am instalat rapid în Gorj, unde mai fusesem înainte și unde am ademenit, cu timpul, o serie de colegi. Problemele terenului erau de natură mai ales administrativă: pe de o parte trebuia să te încadrezi într-o tematică venită „de sus“ (ceea ce, din momentul în care, printr-o decizie birocratică, centrul nostru a devenit laborator ai Institutului „Victor Babeș“ și astfel subordonat Academiei de Științe Medicale, nu era foarte simplu pentru un colectiv de antropologie **culturală**); pe de altă parte, trebuia să te descurci pe teren, cu autoritățile locale, cazarea, masa și, nu în ultimul rând, banii. Dar chiar și acestea rămâneau, în fond, parte a unui joc. Un singur lucru conta: să ajungem în Goij.

În privința temelor, am devenit în scurt timp maestru în eufemisme, necondiționat creditate de profesorul Săhleanu și, ulterior, acceptate cu un zâmbet complice de profesorul Moraru, directorul Institutului „Victor Babeș“, la care fusesem alipiți. Ceea ce nu însemna însă libertate deplină. Pe de o parte, eufemismele trebuiau să fie meșteșugite cu grijă pentru a fi acceptate, nu fără dispute, de regulă. Pe de altă parte, ele angajau totuși, într-o anumită

privință, cursul cercetării. Astfel, de pildă, plătite fiind de către Academia de Științe Medicale, a trebuit să inventăm teme medicale contra naturii culturale a intereselor noastre. Am imaginat atonei o temă de trei ani intitulată „Morbiditate și cultură în zona Novaci“. Nu vedeam nici o legătură logică între morbiditate și cultură în afara practicilor alimentare, care oricum nu ne interesau. Puteam însă să ne vedem de problemele noastre culturale, dând Cezarului ce-i al Cezarului, adică și un studiu de morbiditate fără importanță. Acest tribut administrativ ne-a obligat însă să facem un studiu comparativ de morbiditate pe populațiile de *pământeni* și *ungureni*, considerat inițial ca inutil, dar care s-a dovedit, spre marea noastră surpriză, extrem de interesant: tablourile de morbiditate erau semnificativ diferite la cele două populații! Meritul acestei „descoperiri“ nu era, în fond, al nostru, dar ea ne-a orientat apoi o bună parte din eforturi în încercarea, niciodată finalizată, de a ne explica cum este posibil un asemenea „scandal“ biologic. Din această deturnare administrativă am rămas astfel cu o dimensiune suplimentară a curiozității.

Aranjamentele cu autoritățile locale ne obligau la alte echilibristici și ne supuneau altor deturnări. Trebuia să facem, de regulă, contracte, pentru a ne descurca financiar și mai ales pentru a putea aduce pe teren și studenți. Ion Mocioi, care era pe atunci președinte al Comitetului Județean de Cultură și care avea să ajungă senator PRM, ne încuraja să studiem folclorul autentic din Gorj, împărțășind cu „specialiștii de la București“ o pasiune de cunoscător, făcut elitistă și în afara cărărilor bătute de activiștii Cântării României. Din nou, ceea ce făceam noi în spatele acestor contracte era treaba noastră și, din nou, mă îndoiesc că Mocioi era atât de naiv încât să nu o știe. Fapt este că ne-a sprijinit totdeauna aproape necondiționat - ceea ce nu înseamnă și neinteresat.

Dar acest sprijin a devenit, cu timpul, insuficient. Banii erau tot mai puțini și condițiile tot mai grele. Alte eșaloane ale nomenclaturii locale trebuiau prinse în joc. Sau poate noi am fost prinși în joc cu ele. Am început, în orice caz, să facem curte unor secretari de partid, să le facem câte un referat sau chiar un doctorat pentru „Ștefan Gheorghiu“, să-i ajutăm la câte o activitate de propagandă, cerându-se în schimb, „în interesul județului“, un contract asupra fluctuației forței de muncă mir-o întreprindere sau alta. Banii de pe contracte ne ajutau să anunțăm plecarea la Rovinari, Motru sau Mătăsari și să dăm o fugă la Novaci. Dar din nou, ele ne obligau să ne angajăm și în alte direcții de cercetare decât plănuisem. Am descoperit astfel lumea incredibilă a noilor centre industrial-agrare, a orașelor-fantomă precum Rovinari sau Mătăsari, unde muncitorii aduși cu forța din toată țara beau țuică distilată din găinaț și limpezită în DERO de către țăranii din vecinătate, dormeau adesea pe ziare sau lăzi așteptând să se întoarcă acasă și se omorau uneori din plictiseală și disperare;

unde dimineața, la Mătășari, localnicii luau cu găleata o zeamă de bere cu care găteau, se spălau și beau, deoarece instalația de apă fusese scoasă din uz de prima ploaie torențială; unde se ajunsese ia ai doilea etaj al unui complex comercial înainte să se observe că se uitase proiectarea scării; unde scara din blocul unde stăteam era cu vreo zece centimetri mai îngustă decât casa scărilor, astfel încât în fiecare săptămână măcar unul dintre copiii grădiniței de ia etajul I își rupea vreun picior, prins în golul dintre perete și scară; unde steaua de pe stema țării, de la primărie, avea șase colțuri; unde, într-o dimineață, pe banda magistrală venea capul unei fete decupate în bucăți într-un crâng din apropiere, și câte și mai câte; dar unde, totuși, se închea o viață socială, cu regulile și dinamica ei specifice și unde continuau „să se nască oameni“.

Toate acestea s-au așezat în amintirea noastră, pentru a reveni la suprafață doar în eventualele noastre reîntâlniri. De curând, am fost rugat însă să scriu câteva rânduri despre această experiență. Mi-am adunat, așadar, amintirile și le-am așezat într-o scurtă poveste, ce își capătă firesc locul în această Halima a Gorjului. Iat-o.

Fals furnal dintr-un centru agro-industrial²⁴

Luni

Nu am mai prins prima rată, așa că am ajuns la M. pe la prânz. Ne-am oprit să bem o bere, înainte de a merge la primărie, unde se vorbise de la județ pentru cazarea noastră. Nu am băut în viața mea o asemenea poșircă, un fel de apă cu dero. A. a rămas apoi cu bagajele, iar noi am plecat să aruncăm o primă privire prin urbe și să-l căutăm pe primar.

Un râu, șoseaua principală, blocurile cu patru etaje și două scări cu care ne obișnuisem deja, aruncate într-un șantier încă în lucru, fără străzi, cu gropi și gunoaie. Când să intrăm în primărie, S.¹⁰ (care e evreu) se oprește brusc și începe să râdă homeric. îl tragem de mânecă speriați și privim împrejur. *Ia uitați-vă la stemă!* - ne îndeamnă el. Ne uităm și începem să râdem și noi cu poftă, dar mai pe înfundate: steaua de pe stemă e în șase colțuri!

La primărie suntem dați pe mâna secretarului, care ne conduce la „apartamentul de protocol“, cum se exprimă el cu mândrie. Ne simțim importanți și-l tratăm condescendent, ca niște „tovarăși de la centru“ ce suntem. Ne trece însă când intrăm în bloc, o clădire ca toate

²⁴ Apărut în Secolul XX. nr. 1-3, 1999.

celelalte, cu o scară parcă lipită ulterior, la două palme bune de perete. *Aveți grijă să nu cădeți!* - ne avertizează secretarul. *Ieri, unui copil i-a scăpat piciorul în gaură și și l-a rupt.* La etajul I este grădinița.

Apartamentul nostru este la etajul IV. Trei camere vag mobilate, cu o toaletă fără ușă. V., singura femeie din grup, se face lividă. *Oricum nu funcționează* - ne liniștește secretarul, surprinzându-ne ⁵privirile îngrijorate VINTILĂ MIHĂILESCU că nu curge apa. Și ce facem pentru apă? - ne interesăm noi. E un centru de pompare mai încolo, vă arăt eu când ieșim. Luați de acolo cu gălețile.

Mai pe seară, cineva ne-a explicat că a existat o conductă de apă pentru oraș, doar că au făcut-o suspendată pe niște stâlpi de-a lungul râului, și la prima ploaie torențială s-a dus precum ftmicularul lui Zorha Grecu.

Începem să ne simțim bine: se pare că ne așteaptă o săptămână de aventuri.

Marți

În fața ușilor de la parter, în locul pantofilor obișnuiți, ne surprinde să vedem niște cizme pescărești, din acelea mari, până la șold.

La ieșire ne încrucișăm cu o femeie care căra o găleată plină-ochi cu bere, de îa birtul din față. Am aflat mai pe seară, întrebându-1 discret pe cârciumar, că e o „bere multilateral dezvoltată“, care servește și ca apă menajeră. Acum înțeleg de ce avea gustul ăla de dero.

Primul interviu îl facem, după protocol, cu primarul, de la care nu aflăm bineînțeles nimic. Ne face însă curte, căci are nevoie de un doctorat în sociologie la „Ștefan Gheorghiu“ și știe că am mai prestat astfel de servicii și la tovarășii de la județ.

La prânz, în camera de protocol a cantinei muncitorești unde ne-a invitat, ne povestește, după mai multe păhărele de țuică, ultima lui ispravă, în oraș se ajunge pe un pod, singurul carosabil, care face ca tot traficul basculantelor cu cărbune să .treacă printre blocuri, lăsând în urma ¹⁰lor un nor de praf negru. Pentru a deturna camioanele din oraș, trebuia construit un pod în amonte, dar nu au fost prevăzuți bani pentru așa ceva. Soluția i-a venit într-o noapte cu furtună, când a chemat un buldozerist, i-a dat o sticlă de coniac și i-a ordonat să dărâme podul existent După care a sunat la județ și a declarat stare de calamitate. Pentru așa ceva există alți bani, din care a construit un pod nou, acolo unde vroia de mult.

Ne despărțim prieteni și ne ducem, clătînându-ne, să ne facem siesta.

Seara, la cârciumă, încercăm să intrăm în vorbă cu lumea. În fața noastră, un miner în

blugi, pufoaică și clop de oșan pe cap, bea șampanie cu brânză și ceapă, pe care o sparge gospodărește pe colțul mesei.

Intrăm în vorbă cu un moldovean fascinant, care „s-a născut în aceeași zi cu Ștefan cel Mare” și se intersectează nu mai știu prin ce și cu Eminescu. Câștigă bine, și-a adus și familia și și-a încropit un fel de mică gospodărie în spatele blocurilor, într-un *no man's land* al tuturor. Are sentimentul plin de mândrie și sinceră că este un fel de pionier, de ctitor precum „tizul” său Ștefan cel Mare și îi scrie săptămânal mamei rămase la Moldova scrisori de pe „frontul Gorjului”.

Întoarcerea acasă a fost cu aventuri. Pe întuneric, A., care urca primul scările, a tras la un moment dat o înjurătură, realizând că a călcat într-un rahat. Aprindem o lanternă și constatăm că, fără apă și din rațiuni evidente de igienă, vecinii noștri folosesc scara comună drept privată. Până la etajul patru a trebuit să facem astfel un adevărat slalom.

Miercuri

Mergând în piață, am dat peste o altă curiozitate a edililor din M. într-un teren viran care, probabil, urma să devină un părculeț, stătea înfipt scheletul unui bloc neîncheiat, viitorul „complex comercial”. Particularitatea lui am aflat-o de la un om cu care am intrat în vorbă: constructorii ajunseseră la etajul II când și-au dat seama că uitaseră să-i facă și scara. Asta era prea gogonată, așa că am crezut că e folclor local. Dându-i însă ocol, a trebuit să recunoaștem că omul avusese dreptate.

Cu ocazia asta, ne-am împrietenit cu șefa pieței din M., personaj important în comunitate. După câteva ezitări și „eu nu știu nimic, nu sunt de aici”, s-a dat pe brazdă și a început să ne depene bârfa locală. În final, ne-a invitat cu un aer misterios la ea acasă. A deschis ușa, a deschis luminile și a rămas în prag, ca să măsoare mai bine surpriza noastră. Avea și de ce.¹⁰ Am intrat într-o încăpere halucinantă, aranjată ca o peșteră din ipsos vopsit, cu stalactite și stalagmite. Într-un colț era barul, modelat ca o scorbură din ipsos maro. Pe tavan era un cer azuriu cu stele de bronz. Pe masă, un milieu de plus, cu portretul lui Alain Delon într-o ramă traforată cu modele naționale.

În fața uimirii noastre cât se poate de nesimuiată, ne-a mărturisit că a adus special un meșter de la sute de kilometri, unde văzuse ceva similar, „dar mai săracuț”.

Mai târziu, pe băncile din fața blocului, aflând probabil că am fost la șefa pieței, fotograful orașului ne-a abordat ca să ne spună că el e pe cale să-și amenajeze apartamentul

și mai și, evident în același stil, care pare a fi o marcă elitistă locală.

Acasă am avut o surpriză de cu totul alt gen. G., medicul echipei, ardelean așezat și ticăit, se retrăgea mai tot timpul în camera lui. Neavând practic mai nimic de făcut, credeam că pur și simplu doarme. Intrând din greșeală în camera lui, N. l-a descoperit însă cu niște partituri în mână, înșirând note cu un aer inspirat. ³⁸ Hebar nu aveam că e „notist“ și cu atât mai puțin că lucrează, în secret, la *simfonia Gorjului*.

Joi

Astăzi nu am putut face mai nimic, toată lumea fiind înnebunită cu vizita de lucru a tovarășului D. La aceasta se adaugă faptul că, exact în dimineața asta, fusese descoperit corpul unei fete tinere decupat în bucăți și tuturor le era frică să nu afle tovarășul de această tragedie.

Până la urmă, se pare că lucrurile nu s-au petrecut nici mai rău, nici mai bine decât de obicei. „Poanta“ zilei am aflat-o mai pe seară, de la un director cu care ne împrietenisem oarecum. Vizitând benzile magistrale, pe care se transportă cărbunele de colo-colo, tovarășul D. s-a enervat brusc, dându-și seama subit că din cele două cauciucuri care se învârt, doar unul, cel de sus, cară cărbune, celălalt, cel de jos, fiind total neutilizat. Drept care a dat dispoziții să fie rentabilizată munca prin utilizarea și a celei de-a doua benzi...

Statul în M. începe să ne marcheze. Neobișnuiți cu berea multilateral dezvoltată, ne-a lovit pe toți pântecăraia. Și cum nu ne vine încă să folosim scara blocului, facem curse lungi și dese în păduricea de la marginea orașului. Ceea ce astăzi, când plouă cu spume, devine oarecum anevoios.

Această ploaie ne-a ajutat să înțelegem însă rostul cizmelor de cauciuc de la parter. Când plouă, apa ¹⁰ din subsol se ridică și ajunge până la nivelul primelor trepte de la intrarea în bloc, cu înotă mizeria zăcută în ea. Am simțit astfel pe propria piele ce înseamnă să nu ai cizme de cauciuc!

Vineri

Azi am aflat de o nouă dramă: trei tineri moldoveni, veniți cu „acțiunea 7000“, au fost găsiți morți în apartamentul lor. Se pare că se îmbătaseră și s-au luat la bătaie între ei

până s-au omorât. Nu știu detalii și nici nu simt nevoia să aflu. Secretarul primăriei a vrut să ne ducă să vedem apartamentul „plin de sânge“, dar am refuzat cât am putut de politicos și de categoric. Văzusem vreo două apartamente din acestea în Katanga, cartierul rău famat al noilor veniți. În niște camere fără nici un mobilier, câțiva tineri aduși „pentru câteva săptămâni“ din diferite colțuri ale țării, dormeau pe niște lădițe de lemn acoperite cu ziare, așteptând de câteva luni întoarcerea acasă, înșiși închipuiau cum putea arăta apartamentul celor trei nenorociți.

Ne-am întors acasă într-o dispoziție nu tocmai bună. E insuportabil de cald, încât deschidem toate ferestrele și ne uităm în prostie pe ferestrele blocului din față, deschise larg și ele. Nu știu cine a început, dar ne-am pomenit aruncând cu ouă clocite (toate proviziile noastre se stricaseră de la căldură) pe fereastra apartamentului din fața noastră, aparent părăsit. Ideea ne amuză copios. Ne bălăcim apoi în găleata cu apă proaspătă, adusă cu mari sacrificii de la stația de pompare. V. nu mai suportă isteria noastră și pleacă să se liniștească în pădure.

Sâmbătă

Am fost invitați !a vecinii noștri de la parter, cei cu cizmele de pescar.

De cum închizi ușa apartamentului în urma ta, intri într-o cu totul altă lume. Este o casă așezată, cu tot ce-i trebuie în ea. Sufrageria este transformată, cum mai văzusem în multe alte cazuri, în „cameră bună“ *sui generis*, cu perne de zestre stivuite pe fotolii, astfel încât aproape că nu ai unde să te așezi. De fapt, cei ai casei nici nu stau în această încăpere, acum făcând o excepție doar pentru noi. Stăm la masă, mâncăm și bem bine, într-o atmosferă caldă și prietenoasă. E o pereche tânără de moldoveni, veniți în urmă cu doi ani, căsătoriți aici și având deja un copil mic. Pe urmele lor au mai venit și câteva alte rude, care s-au instalat ca și ei în M.

¹⁰
Ne povestesc cum s-au hotărât să rămână în M. și că din acest moment au început să-și încropească o gospodărie. Încă nu au tot ce le trebuie, dar în general sunt mulțumiți și au tot felul de planuri de viitor. Pe scurt, o viață normală, cu greutățile și bucuriile ei.

Seara trece pe la noi M.R., în drum spre Târgu Jiu. Poziția iui la Municipiul de Partid îi permite să-și mai arunce ochii pe diferite documente și date statistice la care noi nu avem acces. Profitând de acest lucru, am uneltit cu el mai demult să facem un fel de anchetă pe cont propriu, pornind de la bănuiala că toate aceste exploatări miniere de suprafață sunt

nerentabile. Discutăm conspirativ, excitați de riscul acțiunii noastre și ne apropiem, tot comparând cifrele, de concluzia „sperată”: ce intră în exploatarea minelor este egal, dacă nu chiar mai mult decât ce iese de la termocentralele alimentate cu cărbunele din zonă.

Duminică

60

VINTILĂ MIHĂILESCU

Mergem în pădure, facem un foc și stăm de vorbă. Mă gândesc la vecinii noștri de la parter și la frontiera mai mult decât simbolică pe care o reprezintă ușa apartamentului lor. De o parte, scara comună, întunecată și urât mirositoare, de cealaltă parte un univers casnic așezat, cu rostul lui, rupt parcă de toate cele înconjurătoare. Pe vecinii noștri îi deranjează, bineînțeles, mizeria blocului, dar *nu-i treaba lor*. Încearcă să o țină la distanță și să o uite închizându-se în spatele ușii propriului apartament. Spațiul public și cel privat nu mai comunică. *Afară* este lumea *lor*, cu regulile *lor*, la care nu ai cum și de ce să te împotrivești; lumea *noastră* e *înăuntru*.

Pe după masă vine o mașină de la județ, care ne aduce înapoi la Târgu Jiu. Diseară o să fim și noi în casele *noastre*...

O dată ajunși în această lume nouă pentru noi, nu puteam să trecem indiferenți pe lângă tot ce se întâmpla aici. Au rezultat astfel câteva studii despre Rovinari, parțial publicate cu inevitabilele citate din Tovarășu', parțial rămase în amintirea noastră. Au rezultat de asemenea câteva contracte, primul tot prin veșnicul Mocioi, celelalte prin noii noștri „parteneri”. Luându-ne inițial în serios treaba, am reușit să identificăm astfel, foarte mândri de noi, un fenomen de „migrație circulară”¹⁰ în bazinul Rovinari, care, dacă ar fi fost stopată, toate „acțiunile 7000” etc., prin care se aducea anual forță de muncă din toate colțurile țării, ar fi devenit inutile. Se pare că autoritățile locale nu au apreciat deloc această „descoperire”, pe care ei o știau mai bine decât noi și care avea rațiuni politice de cu totul altă natură. Devenind *persona non grata* și refuzându-ni-se plata contractului, am scăpat basma curată doar în ultimă instanță, chemând pe ascuns la ședința în care urma să fim lichidați, toată „floarea sociologiei”, în primul rând catedra de la „Ștefan Gheorghiu”. Redactasem, cu această ocazie, o scrisoare personalizată de un patetism inimaginabil. Tema centrală era

„sociologia românească este în pericol!“, scrisoarea sfârșindu-se cu un apel mobilizator de genul „acum ori niciodată, trebuie să fim uniți!“. Ceea ce mi se pare și mai incredibil, astăzi, este faptul că, de la București la Cluj, toți cei contactați au reacționat cu solitudine necondiționată. Într-o seară, în gara din Târgu Jiu, a avut loc astfel o scenă incredibilă: din vagoane coborau, pe rând, profesori de la „Ștefan Gheorghiu“, de la universitățile din București și Cluj, cercetători „cu răspundere“ de la Institutul Național de Economie și așa mai departe, întrebând cu elan revoluționar „unde e dușmanul?“ Le-am explicat în fața unei țuici prelungite mult în noapte despre ce era vorba, și a doua zi echipa de comando și-a făcut intrarea neprevăzută în plină ședință a consiliului de conducere a Combinatului Minier. Orchestrată de retorica inegalabilă a profesorului Trebici, au urmat o serie de elogiuri ditirambice la adresa cercetării noastre și a rolului ei în dezvoltarea socialistă a minieritului din țara noastră, astfel încât conducerea combinatului nu a avut încotro și ne-a onorat contractul. După aceasta nu am mai călcat însă în Rovinari.

Nu vă dați seama că prin acest gen de studii voi legitimați de fapt mizeria în care trăiesc acești oameni aici? - ne-a aruncat în față profesorul Septimiu Chelcea cu această ocazie. Am rămas descumpăniți. Nu, nu ne gândisem la acest lucru. Pe de o parte, eram prinși în febra lucrului bine făcut și aveam chiar impresia că făcusem o constatare științifică utilă societății. Pe de altă parte, la alt nivel, totul ni se părea oricum un joc pe care nimeni nu-l ia de fapt în serios și care nu păcălește pe nimeni. Avertismentul, sincer sau nu, l-am ținut minte și... ne-am văzut mai departe de treabă cât mai șters și neutru cu putință.

Tot de Rovinari este legat un alt episod simptomatic pentru acea perioadă și trecerea noastră prin ea. Un denunț colegial alertase organele de securitate că echipa condusă de mine face spionaj la Rovinari. În consecință - sau poate din alte motive - am început să fim urmăriți de „băieți“, scotociți prin camere etc. Cum altceva vizibil nu s-a întâmplat, această punere sub urmărire nu a făcut decât să sporească interesul jocului, adăugându-i o notă de aventură. Doar mult mai târziu, după 1990, am realizat că acest „joc“ putea să fie fatal. Mă plimbam, nostalgic, cu un coleg emigrat între timp în Israel, pe vechile drumuri ale Gorjului. Pe înserat, am făcut autostop. Intrând în vorbă cu șoferul care ne-a luat într-un final, acesta ne întreabă, la un moment dat: *Nu sunteți cumva de la Institutul „Victor Babeș“, din București?* - *Ba da* - am răspuns noi, mândri de celebritatea noastră în Gorj. — *Voi trebuie să fiți cei de la antropologie, cu povestea cu Rovinariul* - a continuat șoferul, după care s-a prezentat: *maiorul X. Eu m-am ocupat de dosarul vostru. Era să o mierliți* - și a început să râdă cu poftă. Am cerut să ne oprească la prima cârciumă, am luat câte o bere și ne-am uitat multă vreme unul la altul, în tăcere. Apoi, colegul meu s-a întors în Israel, mai repede decât

era prevăzut.

Ce au fost toate aceste „colaborări“, aceste tertipuri și compromisuri? Simplă naivitate? Viclienii adaptative sau justificări vinovate? Demersuri administrative exterioare cercetării sau parte a istoriei acesteia? Toate acestea sunt fire distincte de poveste, fiecare cu partea sa de adevăr. Dincolo de aceste limpeziri postume, rămâne realitatea confuză a unei trăiri atunci și acolo, a sentimentului că ~~nimic cu adevărat~~ ¹⁰grav nu se întâmplă și nu se poate întâmpla, că totul este, dacă nu vis, în orice caz visare. Șansa improbabilă de a fi fost ferit de neșansă a întărit acest sentiment de irealitate trăită.

De la Novaci au rămas, în prezent, zeci de dosare doldora de transcrieri, notițe și ciorne de articole - și aceasta după ce am încercat în repetate rânduri să-mi fac „ordine în viață“ și am umplut tomberoane întregi cu hârtii considerate ca nemaifiind „de actualitate“. Toate acestea sunt aluviunile a peste zece ani în care am petrecut una sau mai multe luni pe an în Novaci, mirându-ne cum este posibil ca *pământeni* să fie atât de diferiți de *ungureni*, și unii și alții țărani, români, ortodocși, ba chiar trăind împreună de un secol-două. La fiecare revenire în teren, inventam alte probe și urmăream Diferența în alte planuri de manifestare. La fiecare întoarcere de pe teren, în lunile de iarnă de la institut, făceam noi „motorase“, încercând să dăm o altă explicație acestor diferențe.

Am început în spiritul culturologiei americane din școala „culture and personality“, cam singura despre care aveam ceva bibliografie la institut, și am încercat să plasăm „originea“ diferențierii în structura de familie. „Ipoteza lui Hsu“, referitoare la „diadele accentuate“, ne-a oferit o primă pistă posibilă: diada paternă părea să fie mai accentuată la *ungureni* decât la *pământeni*, unde domina, comparativ, cea maternă.

Într-o altă fază, am cochetat cu ideea unei explicații „ecologice“, centrată pe diferența ocupațională: *pământeni* erau mai degrabă agricultori, *ungurenii* erau păstori din tată în fiu (în așa măsură încât se putea spune despre cineva că nu mai este ungurean, pentru că și-a vândut oile). Un sprijin în această ipoteză ni-l oferiseră cercetările lui Berry, care constatase, într-o vastă analiză trans-culturală, că agricultorii sunt mai degrabă dependenți de câmp, în timp ce independența de câmp este statistic mai frecventă la crescătorii de animale. Or, probele noastre ne arătasera că *pământeni* sunt statistic semnificativ mai dependenți de câmp decât *ungurenii*, comparativ mai independenți: *quod erat demonstrandum!* - ne-am zis noi, entuziasmați.

La un moment dat însă, ne-am plictisit de acest „joc de-a originile“ și, mai ales, am încetat să mai credem în utilitatea lui. îl descoperisem între timp pe Lupașcu și aveam

sentimentul tot mai bine instrumentat că logica sa dinamică ne poate folosi pentru a pune totul în ordine și mai ales pentru a renunța la „substanțialismul“ diferenței, pentru a ne concentra asupra mecanismelor de generare ale acestora. Din acest moment, nu am mai vorbit despre *ungureni* și *pământeni* decât în termeni de „tipologie dinamică“ sau, mai corect, de „dinamică tipologică“.

O altă problemă care a traversat întreaga aventură Novaci a fost aceea a limbajului, ca loc de întâlnire a reflecțiilor noastre. În acest Babei al echipei noastre, fiecare venea cu privirea sa - și vedea altceva decât colegul, și cu limbajul său — și exprima ceva ce colegul nu putea înțelege. Au trecut ani de zile până să învățăm să comunicăm, ani în care fiecare membru al echipei trebuia să treacă prin proba de foc a folosirii instrumentelor și metodelor de analiză ale celorlalți. S-a format astfel, cu timpul, dacă nu un limbaj comun, măcar un sistem de corespondențe care să ne permită să ne înțelegem și, mai ales, să ne comparăm rezultatele. Căci marea problemă era: cum să comparăm diferențele lingvistice constatate cu cele psihologice, cu cele de organizare socială și chiar cu cele bio-medicale? Mai adânc, trecerile de la „planul individului“ la „planul socialului“, inevitabile când comparăm rezultatele probelor psihologice cu cele ale investigațiilor sociologice sau folclorice, ne puneau probleme insurmontabile și, în momentele de luciditate, erau trăite ca evidente încălcări de planuri. La toate acestea un răspuns parțial a părut să fie ceea ce aveam să numesc **psihologia populațiilor**.

Constatasem încă de timpuriu că datele psihologice diferențiale par a se grupa diferit, după reguli diferite, la nivelul individului și la cel al populațiilor. Astfel, de pildă, dacă, la nivelul populației, se contura un profil tipologic definit prin atributele x și y și z , această conjuncție putea să se întâlnească sau nu la diferiții indivizi ai populației respective, la nivel individual mai frecvente fiind cazurile x sau y sau z . La nivelul populației însă, aceste atribute se puteau grupa (și, în speță, chiar se grupau), formând o configurație specifică populației A comparativ cu populația B, definită statistic prin configurația opusă non- x și non- y și non- z (atributele fiind în toate aceste cazuri dimensiuni polare). Pe scurt, ceea ce „se grupa“ la nivelul populației, nu se grupa neapărat și la nivelul membrilor acelei populații. La limită, se putea vorbi chiar de o „specificitate“ psihologică a unei populații, inexistentă, ca atare, la nici unul dintre indivizii ce alcătuiesc această populație. Problema lui Wallace referitoare la „personalitatea modală“ se dovedea a fi falsă: profilul psihologic al unei populații nu trebuie căutat în acela al membrilor săi, de care este relativ independent!

Luând drept model diferența dintre genotipurile individuale și pool-ul genetic, am ajuns să vorbim astfel despre o psihologie a populațiilor, care permitea, în principiu» ca

datele psihologice și cele sociologice să aibă un subiect comun: populația.

Dinamica tipologică și psihologia populațiilor au fost două dintre principalele teme ale cercetărilor de la Novaci, care rămân și astăzi majore ca problematică, dar care nu și-au găsit niciodată o tratare pe măsură. Când, după 1990, am putut să-mi dau doctoratul și, la presiunile profesorului Paul Popescu-Noveanu, mi l-am predat într-o lună, toate datele psihologice pe care le-am mai găsit au fost puse într-o ordine relativă, mulțumindu-mă doar să sugerez o posibilă interpretare a lor în termenii acestor problematici. Mă grăbesc să ie transcriu aici ca atare, fără să îndrăznesc să mă mai uit peste ele, conștient că „îngrop“ astfel niște idei care păreau - și au rămas - seducătoare. Poate că nu merită mai mult. Poate că nu pot mai mult.

Ungureni și pământeni

Pe versantul sudic al Carpaților, coborând uneori până în câmpie și chiar la Dunăre, s-au instalat de-a lungul timpului familii și grupuri întregi de păstori veniți de peste munte, din ceea ce era, la acea vreme, „țara ungurească“. Populațiile locale, de „pământeni“, care i-au primit și le-au dat în folosință sau în proprietate terenuri la marginea satelor lor, i-au numit „ungureni“. Astfel au luat naștere o serie întreagă de sate, cătune sau „cartiere“ de ungureni care, în unele cazuri, au continuat să poarte numele lor de origine (nota 1).

În nordul Olteniei acest fenomen este curent. Ungurenii, înșirați pe pantele sudice ale Parângului, sunt originari, în general, din Mărginimea Sibiului, și-au păstrat în mare măsură obiceiurile și practicile de obârșie, întrețin până în zilele de astăzi relații cu neamurile de peste munte și, ceea ce este mai important din punctul nostru de vedere, până în urmă cu câteva decenii practic nu s-au amestecat cu populația-gazdă.

O serie de preanchete făcute în această zonă în urmă cu 20 de ani au sugerat o diferențiere sistematică și ciudată în „modul de gândire“ al celor două populații. Testați cu probe de tip piagetian adaptate particularităților lotului avut în vedere, „pământenii“ apăreau a fi plasați în mai mare măsură la nivel pre-operator, în timp ce performanțele „ungurenilor“ se situau semnificativ mai frecvent la nivel operator. O clasificare intelectuală în „superiori“ și „inferiori“ părea a se impune, ceea ce însă contravenea „bunului simț“. Ne-am pus atunci problema dacă nu cumva este vorba de o diferență de tipuri, și nu de niveluri intelectuale. Mai mult decât atât, am presupus că între „pământeni“ și „ungureni“ există o diferență tipologică mai cuprinzătoare, de natură „etnopsihologică“, în raport cu care diferențele

intelectuale constatate nu reprezintă decât o expresie particulară și izolată.

Această ipoteză am încercat să o verificăm și să o dezvoltăm de-a lungul a 10 ani de cercetări complexe de teren în zona Novaci (județul Goij), unde conviețuiesc de aproape două secole „pământeni“ agricultorii și lucrători la pădure, și „ungureni“ păstori din tată în fiu. Cele două populații s-au păstrat practic endogame până prin anii '50, când au început să apară, după spusele localnicilor, ~~casătorii mixte~~ mai frecvente. Fiind o zonă necooperativizată și relativ bogată, atât migrația spre urban, cât și navetismul au avut o pondere relativ scăzută. Per ansamblu, se poate vorbi astfel de o relativă omogenitate a celor două populații studiate.

Vom prezenta în continuare principalele rezultate referitoare la diferențele specifice celor două populații (nota 2).

Partea I. Datele de teren

1. Diferențieri tipologice ale comportamentului psihic

1.1. Precizări metodologice

Investigarea caracteristicilor psihologice ale celor două populații a fost realizată în două moduri complementare: a) testarea unor loturi aleatoare din cele două populații de „ungureni“ și „pământeni“ ale Novaciului, alcătuite de regulă din 20 de bărbați și 20 de femei de vârste, ocupații și niveluri de instruire diferite și b) testarea unor loturi de muncitori între 20 și 35 de ani din Săliște (Mărginimea Sibiului) și Tg. Cărbunești (Gorj), având același nivel de instruire, câte 25 de femei și 25 de bărbați din fiecare populație.

Probele utilizate au fost schimbate într-o anumită măsură de la un caz la celălalt, pentru a diversifica unghiurile de evaluare, acoperind următoarele domenii:

a) în primul caz:

1 - ¹⁰**probe de personalitate:** 16PF factorii: (A, E, F, Q1 și Q2); testul Lüscher; testul Szondi; o probă simplă de sugestibilitate constând în evaluarea unor linii egale în condițiile în care li se sugerează subiecților că li se va prezenta „o linie puțin mai mare“, respectiv „puțin mai mică“ decât linia-etalon; două probe de proiecție a controlului, un chestionar adaptat după Rotter și o probă originală în care subiectul avea de ales între două proverbe opuse ca semnificație, de genul „ce ți-e scris în frunte ți-e pus“ versus „norocul și-l face omul cu mâna lui“.

2 - **probe cognitive:** testul Raven; testul WAIS (proba de comprehensiune); o probă de

dependență de câmp constând în evaluarea dimensiunii unor linii egale prezentate în contexte perceptive ce induc iluzii geometrice.

3 - **probe de judecată morală**, constând în următoarele două dileme morale:

- Doi copii de aceeași vârstă vroiau să meargă la oraș fără să știe părinții lor. Neavând bani s-au hotărât să fure niște ouă de pe unde or găsi, să le vândă și să facă astfel rost de bani. Unul a furat de la părinți, celălalt a furat de la nași. ~~le-au vândut împreună și au plecat la oraș.~~ ^{VINTILĂ MIHAILESCU} Ce credeți, cei doi copii sunt amândoi la fel de vinovați sau nu? De ce?

- Un țăran, plecând de acasă, le-a spus celor doi copii ai săi să nu intre în hambar cât lipsește el ca să nu sperie cloșca. În lipsa tatălui, unul dintre copii, vrând să se joace cu niște lemne cu care tatăl nu le dădea voie să umble, a intrat în hambar, dar s-a împiedicat de cuiar și a spart un ou. Peste câțva timp, celălalt copil, vrând să facă curat în gospodărie, a intrat în hambar, a măturat, dar s-a împiedicat și el de cuiar și a spart mai multe ouă. Ce credeți, cei doi copii sunt amândoi la fel de vinovați sau nu? De ce?

4 - **probe de atenție**: proba de cod și timpul de reacție simplu și la alegere, testat cu un polireactometru.

b) în al doilea caz:

1 - **probe de personalitate**: chestionarul Î6PF și proba de sugestibilitate (descrisă mai sus).

2 - **probe cognitive**: testul de inteligență IST; proba de dependență de câmp EFT; iluzia geometrică Müller-Lyer percepută succesiv cu ochiul drept, ochiul stâng și ambii ochi; proba de categorializare constând în ordonarea liberă a obiectelor dintr-un set eterogen de 20 de obiecte.

3 - **probe de judecată morală**, constând în prima dintre dilemele morale de mai sus.

Trebuie precizat în final faptul că aceste probe nu au fost folosite ca instrumente standardizate, permițând raportarea la un etalon etc., ci doar ca probe comune, vizând evaluarea distanțelor sau asemănărilor dintre cele două populații date.

1.2 Rezultate

Vom prezenta pe rând rezultatele la fiecare probă.

a) Chestionarul de personalitate Cattell (16PF)

După cum se poate observa din tabelul de mai jos, diferențele între scorurile obținute

de cele două grupuri la cei cinci factori extrași din chestionarul lui Cattell sunt nesemnificative. Acest fapt se poate explica cel puțin prin două motive distincte: a) o analiză diferențiată a scorurilor comparative la subgrupa de vârstă sub 50 de ani cu cea de peste 50 de ani a sugerat tendințe diferite și chiar opuse de evoluție cu vârsta a trăsăturilor de personalitate la cele două populații, tendințe pe care media generală, pe ansamblul loturilor, le maschează și chiar le anulează reciproc; b) este posibil ca o bună parte dintre itemi să nu aibă în cazul populației rurale semnificația scontată, ceea ce pune sub semnul întrebării valoarea de diagnostic a probei. Aceste două observații sunt susținute și de faptul că, operând o adaptare a itemilor factorului „A” (ciclotimie-schizotimie) pentru mediul rural și aplicând acest set unui Io* omogen ca vârstă s-a înregistrat o diferență puternică între cele două populații, „pământeni” fiind net mai ciclotimi decât „ungureni” (10,00 față de 5,47; $t = 3,89$, $p < 0,01$).

Tabelul nr. I - Rezultatele la chestionarul de personalitate Î6PF, formă prescurtată

Factorii	Ungureni			Pământeni		
	M	F	Total	M	F	Total
„A“	3,55	4,52	4,02	4,23	4,94	4,67
JS"	3,38	4,27	3,83	4,64	4,31	4,41
JF'	4,31	4,68	4,47	5,26	4,7	4,98
„Q1“	1,94	1,86	1,91	2,73	2,59	2,66
„Q2“	3,61	3,00	3,35	3,06	3,89	3,53

Fără a fi foarte mari, diferențele sunt mai marcate, pentru anumiți factori, în cazul loturilor de muncitori de la Săliște și Tg. Cărbunești.

Tabelul nr. 2 - Rezultatele la chestionarul de personalitate 16PF, loturile din Săliște și Tg. Cărbunești

Factorii	Ungureni			Pământeni		
	M	F	Total	M	F	Total
Factor, A “	53	5,3	53	63	6,8	6,65
Factor „B “	6,8	6,9	6,6	63	6,7	63
Factor „C “	4,8	4,45	4,6	4,8	4,05	4,4
Factor „E “	6,4	6,1	63	6,65	53	5,7
Factor „F “	6,3	63	6,4	7,1	63	6,7
Factor „G “	5,0	4,55	4,8'	535	4,3	4,9
Factor „H“	5,0	435	4,8	535	4,3	4,9
Factor „I “	5,7	6,0	5,8	5,7	6,6	6,1
Factor „L “	6,9	6,0	6,5	5,6	4,5	5,05
Factor „M “	3,6	5,15	4,4	4,7	4,8	4,8
Factor „N “	3,7	3,35	3,5	3,7	2,8	3,3
Factor „O “	63	7,55	6,9	6,0	5,8	5,9
Factor „Q1“	5,7	635	6,1	6,6	7,15	6,87

Factor „Q2“	5.6	5.95	5.8	6.2	5.15	5.7
Factor „Q3“	5.6	6.7	6.15	6.15	4.9	5.3
Factor „Q4“	5.9	5.95	5.9	5.05	4.3	4.8

Așezarea în grafic a acestor date permite să se observe mai ușor faptul că, în mare, profilurile sunt destul de asemănătoare la cele două grupuri.

2 3 4 5 6 7 8

68

VINTILĂ MIHĂILESCU

A	(încredere în sine scăzută)
(distant, rigid)	
F	(sociabil, încrezător)
(serios, taciturn, lent)	
G	(entuziast, vesel, rapid)
(inconstant, frivol)	
H	(perseverent, conștiincios)
(timid, distant, conștiincios)	
I	(insensibil, activ, cordial, impulsiv și
(realist, dur, raționalist)	frivol)
M	(sensibil, dependent, intuitiv)
(practic, formalist)	
C	(imaginativ, visător)
(emotiv, excitabil, hiperactiv,	
inconstant)	(calm, stabilitate emoțională, constant)
E	
(dependent, tandru, conformist)	
L	(independență spirituală, agresiv, sever,
(încrezător, înțeleghător)	dur)
N	(neîncrezător, îndărătnic)
(drept, naiv, sentimental, natural}'	
O	(abil, șiret, prefăcut)
(încrezător, viguros)	
Q1	(timid, nu se simte în siguranță, îl
(conservator, cu idei prestabilite)	obosesc situațiile excitante)
Q2	(receptiv la nou, critic, revendicativ)
(cu notă de adaptabilitate)	
Q3	(cu notă de neintegrare în grup)

(încredere în sine ridicată)

Q4 (excitabil, frustrat - legat de
culpabilitate)

Fascinația diferenței

69

Există însă anumiți factori care diferențiază suficient de bine între populații, mai ales dacă nu sunt considerați izolați, ci în interdependența lor. Se pot desprinde astfel câteva trăsături de personalitate în privința cărora tendințele „gorjenilor” și „mărginenilor” se disting destul de net. Astfel, nota dominantă a primilor este sociabilitatea, ușurința (dar și dorința) de relaționare, de contacte sociale (grad comparativ mai mare de ciclotimie - $t=2,11$; $p<0,05$), realizată printr-o relativă dependență, supunere și conservatorism, toate însă pe fondul unui tonus optimist, încrezător, „fără probleme” (note comparativ mai scăzute la factorii E, L și O: pentru „3”, la femei, $t=1,46$, $p<0,05$; pentru „JL”, la bărbați, $t=1,87$, $p<0,05$, iar la femei $t=2,13$, $p<0,05$; pentru „O”, la femei $t=3,22$, $p<0,01$). Dimpotrivă, „mărginenii” apar ca relativ mai rezervați, mai distanți și rigizi, independenți și dominanți, dar prin aceasta mai puțin sociabili, toate pe fondul unei relative intoleranțe și respingeri a situațiilor excitante, a vieții sociale, ceea ce îi face mai neîncrezători și, de aici, mai îndărătnici, agresivi. La acestea trebuie adăugată tensiunea ergică mai scăzută a „gorjenilor”, comparativ cu cea a „mărginenilor”, relativ mai ridicată ($t=1,68$ la femei, $p<0,05$ și $t=2,60$ la bărbați, $p<0,01$), ceea ce sugerează o apropiere de interpretarea lui Eysenck, care îi consideră pe extraverți ca având un nivel mai scăzut de arousal, ceea ce îi face mai deschiși și în căutare de stimulare (cazul „gorjenilor”), în timp ce introverții, cu un nivel mai ridicat de arousal, sunt mai închiși față de stimulările mediului (cazul „ungurenii”).

Într-adevăr, calcularea factorului special de extraversie ni-i arată pe „pământenii” ceva mai extraverți decât „ungurenii”, fără ca diferența să fie însă semnificativă (42,2 față de 37,6 în cazul bărbaților și 39,7 față de 36,7 în cazul femeilor).

- b) **Testul Szondi** a fost aplicat la două grupe de „pământenii”, respectiv „ungurenii” de câte 50 de indivizi, comparabili ca vârstă și sex. Rezultatele obținute în urma unei singure alegeri de către fiecare individ au fost măsurate pe ansamblul grupului de apartenență, obținându-se următoarele „profiluri populaționale” modale:

10

Pământenii	+	
Ungurenii	+	

Centrându-ne pe profilul eului (Sch), care modelează adaptarea la mediu și oferă modelul de socializare, putem să schițăm următoarele profiluri diferențiale ale celor două populații:

- mecanismele de adaptare la lumea reală sunt diferite la cele două populații: „eul care refulază” (la „pământenii” Sch - 0) și „eul de dresaj” (la „ungurenii” Sch -), care se adaptează la lumea reală așa cum este, acceptându-i și promovându-i normele;
- la „pământenii” tendințele pulsionale sunt relativ refulate, putând duce ulterior la inflație pulsională. Tot datorită structurii eului, oscilația dintre identificarea cu un ideal și detașarea de acesta duce la instabilitate afectivă până la tendințe ciclotimice. Atașati afectiv de partener/idee/obiect, ruptura echilibrului determină tendințe histeroide. De menționat și tendința spre uniune dualistă (relație sado-masochistă) și tranziția realului spre ireal, evidențiată de vectorul S ++. De asemenea semnificative sunt tendințele histeroide latente (hy -) cuplate cu incapacitatea stabilității idealului (p 0 este frecvent la entuziaștii histeroizi);
- „ungurenii” sunt dominați de eul lor de dresaj cuplat cu ceea ce Szondi numește „exigențele Cainului integral” (p + -): „Aceștia, în ciuda umanizării sexualității lor, pradă unor dorințe senzuale care sunt și ele acceptate, dar, de fapt, de-abia trăite, dat fiind că idealul lor elevat al eului îi constrânge la umanizare (...), nu îndrăznesc să-și trăiască și să-și satisfacă afectele lor brutale într-o formă nativă, drept care caută căi ocolite. Lancea lui Cain se află la ei în vârful limbii” (Szondi, 1960). Această „umanizare” a afectelor este considerată de Szondi ca fiind „de tip elenistic”, subiecții fiind „cuprinși de focul intern al spiritului”, de nevoia de purificare și idealitate abstractă (s -), proiecție, predispoziție la contemplare (p -). În terminologia lui Szondi, „ungurenii” ar fi „euridresați” care, datorită „exigențelor Cainului” din ei, vor să-i „dreseze” și pe cei din jur, să-i facă „Abeli”.

O ultimă mențiune: eul tipic „U” (profilul populațional) se regăsește la 42% dintre subiecții „ungurenii” investigați, în timp ce eul tipic „P” se întâlnește doar la 26% dintre subiecții „pământenii” - ceea ce sugerează o mai mare coerență și convergență a profilului de personalitate la nivel populațional în cazul „ungurenilor” și, invers, o mai mare variabilitate intrapopulațională la „pământenii”.

- c) **Testul Liischer** a fost aplicat la 47 de „pământenii” și 43 de „ungurenii” sub 50 de ani. într-un număr egal de bărbați și femei. Preferințele individuale au fost

cuantificate acordându-se 8 puncte culorii alese pe primul loc, 7 puncte următoare și a.n.i.d. până la culoarea aflată pe ultimul loc, care a primit 1 punct. Aceste note au fost cumulate pe ansamblul celor două grupuri, obținându-se următoarele două profiluri populaționale:

72

Populația	Punctaj							
„pământeni“	2	3	6	5	4	1	1	0
„ungureni“	3	6	4	5	2	1	0	7

Diferența cea mai pregnantă între cele două populații o dă poziția în ierarhia preferințelor a culorii „verde“, net preferată de „pământeni“ și relativ respinsă de „ungureni“, centrați pe culoarea „roșu“. Verdele reprezintă flexibilitatea impulsurilor, dar și dorința de a impresiona. Preferința pentru verde indică o structură mobilă, flexibilă, adaptabilă la schimbarea situațiilor, la fluctuații și diversități, în timp ce respingerea lui exprimă dimpotrivă inflexibilitate, rigiditate, păstrarea punctului de vedere format și în general rezistență la schimbare. Pe de altă parte, roșul este culoarea energiei vitale, a impulsurilor, a voinței de realitate. După evaluările statistice ale lui Birren se poate vorbi de un tip „V“ (centrat pe verde), foarte frecvent la bărbați, dar rar la femei, cât și de un tip „R“ (centrat pe roșu), cel mai frecvent la femei (Birren, 1969). Într-o primă aproximare am putea vorbi deci de o „tendință masculină“ la „pământeni“, comparativ cu o „tendință feminină“, mai specifică „ungurenilor“.

Următorul pas în interpretare ni-l oferă analiza semnificației structurale a perechilor aflate în vârful ierarhiei. În cazul „pământenilor“, cuplarea trebuinței de afirmare (2) cu trebuința de acțiune (3) sugerează un activism puternic pus în slujba afirmării de sine, implicit supus nevoii de confirmare. Altfel spus, o orientare primară spre afirmare susținută în „situația actuală“ prin activism și inițiativă. Această interpretare este subliniată și de faptul că cele două culori preferate de „pământeni“ sunt culorile autonome (ceea ce indică autodeterminarea și inițiativa individuală). Una este însă „concentrică“, iar cealaltă „excentrică“, ceea ce constituie o formulă specifică de echilibru între independență și dependență, inițiativă și conformare socială, centrare pe sine și acțiune publică.

În cazul „ungurenilor“, trebuința de acțiune, energia vitală a roșului se află tot în fruntea preferințelor, dar nu în poziția a 2-a, indicând „situația/obiectivul actual“, ci pe primul loc, ce corespunde orientării primare. În această poziție roșul este secundat de o culoare auxiliară, maroul (6), care conferă o semnificație deosebită vitalismului primar. Preferința pentru maro indică o nevoie ridicată de confort, liniște și securitate psihică ce, în

calitatea ei de „obiectiv actual“, „pune o surdină“ izbucnirilor primare ale roșului, ducând la o inhibare a dorințelor individuale profunde în măsura în care acestea sunt „inconfortabile“, dar, prin aceasta, și la o creștere a tensiunii interne ce se poate manifesta prin agresivitate, violență, intransigență etc. De adăugat aici faptul că gradul de autonomie al „ungurenilor“ este relativ mai scăzut (prin poziția periferică a verdelui), în timp ce gradul de heteronomie este întrucâtva mai ridicat (prin poziția comparativ mai privilegiată a galbenului - care, prin aceasta, sugerează și o propensiune comparativ mai mare spre idealitate, aspirații, proiecții în viitor).

În sfârșit, a fost calculat un indice al raportului între „culorile excentrice“ (roșu și galben) și cele „concentrice“ (albastru și verde) care constituie în același timp o expresie a echilibrului vegetativ, culorile excentrice fiind și „excitatoare“, iar cele concentrice - inhibitoare. La „pământeni“ acest raport este practic egal cu unitatea (1,03), confirmând acel „compromis“ între concentricitate și excentricitate, interes pentru sine și interes pentru ceilalți, „caracter cauzativ“ și „caracter de efect“, pe care l-am mai menționat, precum și condiția fiziologică a „tensiunii elastice“ pe care o indică și verdele din prima poziție.

Comparativ cu „pământeni“, „ungureni“ sunt de 2 ori mai excentrici (indice = 2). Dat fiind că acest raport de forțe se datorează poziției prioritare a roșului (excentric) combinată cu relativa periferializare a verdelui (concentric), trebuie să vedem în această „excentricitate“ compensatorie a „ungurenilor“ nu atât o orientare extravertă „senină“ spre lume, cât un „gregarism frustrat“ și de aceea posibil mai „rece“, mai „abstract“, distinct de sociabilitatea „caldă“ și relațiile interpersonale directe, „concrete“.

- d) Proiecția controlului („locus of control“). Conform teoriei lui Rotter, unii indivizi își proiectează „controlul“ în exterior, adică sunt de părere că actele și realizările lor sunt în mare măsură condiționate de agenți externi (destin, presiune socială, persoane influente etc.), în timp ce alții sunt înclinați să-și atribuie exclusiv lor înșile condiționarea propriilor comportamente și eficiența lor.

Rezultatele la cele două probe utilizate pentru a evalua această trăsătură de personalitate (proverbele - LC/P - și chestionarul adaptat după Dalkton - LC/C) sunt prezentate în tabelul de mai jos.

Tabelul nr. 3 - Rezultate (9c) la probele de proiecție a controlului

Proba	Ungureni			Pământeni		
	M	F	Total	M	F	Total
LC/P	1,45	2,61	2,02	1,50	1,42	1,45
LC/C	8,12	8,24	8,18	5,39	7,27	6,30

Loturile au fost constituite din 38 de „pămâneni” și 36 de „ungureni”. Scorurile mai ridicate indică, în ambele cazuri, o tendință mai mare de proiectare în exterior a controlului, și, invers, notele mai scăzute denotă o tendință de a se considera centru de inițiativă.

După cum se poate observa, există și din acest punct de vedere diferențe sistematice între cele două populații (semnificative statistic fiind însă doar diferențele între femeii la LC/P și cele dintre bărbați la LC/C). În ansamblu ele indică faptul că „pămânenii” tind să se considere mai degrabă cauză decât efect, mai degrabă agenți ai inițiativei decât pacienți, mai „autonomi”, în timp ce „ungurenii” sunt, comparativ, mai „heteronomi”, mai degrabă supuși presiunii agenților externi decât centru de inițiativă.

Ca și în celelalte cazuri însă, aceste diferențe nu trebuie exagerate și interpretate polar, dihotomic: în cazul de față, de pildă, trebuie ținut cont de faptul că mediile ambelor loturi la proba LC/C se află sub media teoretică a probei, care permite un scor maxim de 20 de puncte.

- e) Proba de sugestibilitate (conformism) măsoară gradul de „influențabilitate”, măsura în care individul se „conformează” unui consemn al unei persoane învestite cu autoritate socială (în speță experimentatorul în situația de testare dată). Proba a fost aplicată unui număr de 46 de „pămâneni” și 39 de „ungureni”. Scorul s-a calculat prin suma algebrică a diferenței dintre prima evaluare („etalon”) și a doua, și a diferenței dintre aceasta și a treia evaluare, o notă mai mare indicând o abatere mai mare de la „etalon” sub presiunea consemnului dat de experimentator, și deci un grad mai mare de conformism. Rezultatele prezentate în tabelul de mai jos indică o influențabilitate net mai mare a „pămânenilor” comparativ cu „ungurenii”.

¹⁰

Tabelul nr. 4 - Rezultatele la proba de sugestibilitate

Ungureni	Pămâneni-		
M j F Total	M	F	Total
2,28 1,56 2,05	3,16	3,00	3,07

De semnalat, tot din aceste rezultate, faptul contradictoriu că bărbații „pămâneni”, care la proba LC/C au apărut cu scorul cel mai mare de „autodeterminare”, aici apar ca cei mai „influențabili”. Această contradicție se înscrie într-un dinamism antagonic mai general și mai vast, despre care vom vorbi însă mai târziu.

Independența de câmp. Conform teoriei lui Witkin, independența de câmp este un stil cognitiv ce reflectă gradul de diferențiere psihică (în principal însă perceptivă) care face ca individul să se raporteze preferențial și mai eficient la caracteristicile globale, de ansamblu ale câmpului perceptiv (dependența de câmp) sau dimpotrivă, să desprindă cu ușurință elementele constitutive ale câmpului și să opereze independent cu ele (independența de câmp).

1. O probă simplă de „dependență de câmp“ imaginată de noi (DC) a constat din 3 cartonașe de 30 x 40 cm, în primul aflându-se desenată o linie de 15 cm, pe al 2-lea fiind trasată tot o dreaptă de 15 cm, însă într-o altă poziție și închisă (încadrată) într-un dreptunghi de 25 x 30 cm și, în sfârșit, un al 3-lea cartonaș în care dreapta se află încadrată într-un dreptunghi mai mic, de 18 x 23 cm. Subiectul trebuia să evalueze de fiecare dată lungimea drepte, în condițiile în care cele două „câmpuri perceptivă“ constituite de dreptunghiuri generau iluzii perceptivă contrarii. Notarea s-a făcut similar cu cea din cazul probei de sugestibilitate. Un scor mai mare semnifică de data aceasta „dependența de câmp“, iar un scor mai mic rezistența la presiunea deformatoare a câmpului perceptiv - deci independența de câmp.

Rezultatele, obținute de la 44 de pământeni și 40 de ungureni sunt prezentate mai jos și indică destul de clar caracterul relativ dependent de câmp al „pământenilor“ comparativ cu „ungureni“, care apar mai independenți de câmp, cu o mai mare capacitate de a percepe linia în sine, desprinsă din „contextul“ ei perceptiv.

Tabelul nr. 5 - Rezultatele la proba de dependență de câmp

Ungureni (n=40)			Pământeni (n=44)		
M	F	Total	M	F	Total
0,88	0,85	0,87	1,45	1,25	1,35

2. O altă evaluare a independenței de câmp s-a făcut cu ajutorul probei EFT, elaborată de Witkin (1976) și constând în descoperirea unei figuri geometrice-model, „ascunsă“ într-o configurație geometrică mai complexă. Această probă a fost aplicată pe loturile de la Sâliște și Tg. Cărbunești. Rezultatele sunt prezentate în tabelul de mai jos.

Tabelul nr. 6 - Rezultatele la proba de independență de câmp (EFT)

Variabile	Ungureni			Pământenii		
	M	F	Total	M	F	Total
Timp (în	378	506	460	421	467	444
Scor	5,2	4,5	4,8	5,1	4,8	4,9
Erori	4,6	5,1	4,85	4,3	5,2 ■	4,7
Rechemări	2,1	2,4	2,2	1,7	1,9	1,8

76

VINTILĂ MIHĂILESCU

După cum se poate observa, la această probă practic nu apar diferențe de performanță între cele două populații, rezultatele fiind identice, la un nivel scăzut al scorurilor. S-ar putea ca proba să fi fost prea dificilă pentru subiecții investigați, în condițiile în care varianta mai simplă, imaginată de noi, a pus totuși în evidență diferențe sistematice.

Din aceste rezultate, două aspecte pot fi totuși observate:

a) superioritatea sistematică a bărbaților la această probă de „capacități video-spațiale”; b) o diferență sistematică de strategie (dincolo de similaritatea de performanță) între cele două populații, „ungurenii” având nevoie de semnificativ mai multe „rechemări” (prezentarea repetată a aceleiași figuri-stimul) decât „pământenii” (2,2 față de 1,8; $t=2,67$, $p<0,01$). Acest detaliu sugerează că „pământenii” au o memorie de scurtă durată a configurațiilor vizuale comparativ mai bună decât a „ungurenilor”, ceea ce, mai departe, ne îndreptățește să presupunem că această capacitate îi ajută pe „pământenii” să procedeze „holist” în căutarea figurii ascunse, prin compararea mai facilă a acesteia cu imaginea păstrată în memoria de scurtă durată. La performanțe identice se pare deci că „pământenii” și „ungurenii” utilizează totuși, predominant, strategii de lucru diferite.

g) Proba de interferență cuvânt-culoare (FWIT). Imaginată de Stroop, proba FWIT testează în principal efectul interferenței video-semantică care se produce în cazul citirii unor cuvinte de culoare, tipărite însă cu alte culori decât cea pe care o desemnează (ex.: cuvântul „roșu” va fi tipărit cu culoare galbenă etc.). Subiectul este supus de trei ori la rând la următoarele subprobe: I: citirea cuvintelor de culori tipărite negru pe alb; II: numirea unor benzi de culoare cu cuvintele corespunzătoare; III: citirea unor cuvinte de culoare în condiții de interferență cuvânt-culoare. La aceasta am adăugat a patra variantă, în care interferența este inversă, subiectul trebuind să numească culoarea cu care e tipărit cuvântul.

Rezultatele obținute la această probă de cele două loturi de muncitori de la Sâliște și Tg. Cărbunești sunt prezentate în tabelul de mai jos.

Tabelul nr. 7 - Rezultatele la proba de interferență cuvânt-culoare
(FWfT)

Variabile	Ungureni			Pământenii		
	M	F	Total	M	F	Total
I- Citit cuvinte	111,99	95,95	103,95	30,35	33,66	32,00
II- Numit culori	146,61	142,09	144,35	45,49	47,53	46,51
III- Interferență (a)	254,52	238,36	246,44	77,59	77,51	77,55
IV- Interferență (b)	136,71	109,36	123,03	32,79	35,31	34,05
Diferență III-II	107,9	96,27	102,08	32,10	30,00	31,05
Diferență IV-III	24,76	13,4	19,08	2,46	1,65	2,05
Erori I	0,66	1,04	0,85	0,10	0,02	0,06
Erori II	3,76	3,54	3,65	1,11	0,86	0,98
Erori OI	9,28	8,72	9,00	2,36	2,35	2,35
Erori IV	0,80	1,40	1,10	0,81	0,38	0,59
Diferență III-II	5,52	5,18	5,35	1,25	1,50	1,37
Diferență IV-I	0,14	0,36	0,25	0,73	0,38	0,55

Analiza datelor ne permite următoarele concluzii:

- o diferență categorică, dincolo de orice problemă de semnificație statistică, în ceea ce privește tempo-ul de lucru, acesta fiind de peste 3 ori mai rapid, în medie, la „gorjenii” decât la „mărginenii”;
- acest ritm mult mai scăzut al „mărginenilor” nu se realizează în favoarea corectitudinii, aceștia făcând în medie de 5 ori mai multe erori decât „gorjenii”. Aceasta indică faptul că mobilitatea pe care o necesită această probă constituie o dificultate majoră pentru „mărginenii”, astfel încât scăderea vitezei nu îi ajută să depășească acest obstacol, în timp ce „gorjenii”, mult mai mobili, realizează și o viteză și o corectitudine superioare. De semnalat însă că la „gorjenii”, la care viteza este mult mai mare, omisiunile constituie 9,52% din totalul erorilor, în timp ce la „mărginenii” acestea sunt practic inexistente (doar 0,36% din totalul erorilor, în cifre absolute omisiunile fiind de 6 ori mai frecvente la „pământenii”);
- cel mai important și specific acestei probe este însă efectul interferenței. Pentru a evalua acest efect s-a comparat performanța la subtestul de numire a culorilor în interferență (III) și fără interferență (II). în cazul subprobei III sarcina este una vizual-perceptivă de numire a culorilor, „bruiată” de activitatea semantică de decodificare a cuvintelor pe care trebuie să o inhibe pentru a se realiza în bune

condiții. Cu cât performanțele la această subprobă sunt mai slabe comparativ cu cele de la subproba II (unde sarcina de numire a culorilor se realiza fără interferență), cu atât efectul interferenței, respectiv „forța“ activității verbal-semantică, este mai mare. După cum se vede din tabel, această interferență se exprimă printr-o creștere a timpului de execuție de 102 secunde la „ungureni“ (la un ritm de 1,7 i ori mai lent) față de numai 31 de secunde la „pământenii“ (cu un ritm de 1,66 ori mai lent) și o creștere paralelă a numărului mediu de erori cu 5,35 (de 2,46 ori mai multe erori) la primii și doar cu 1,37 la uliimii (de 2,38 ori mai multe erori).

Cum cifrele relative (raporturile între mediile la III și cele la II) sunt mai adecvate, dat fiind nivelul inițial foarte diferit de performanțe ale celor două populații, rezultă că interferența verbal-semantică este puternică în ambele cazuri și doar nesemnificativ mai puternică la „ungureni“. Interferența inversă (subproba IV), datorată „bruiajului“ activității de percepere a culorilor, este mult mai slabă în ambele cazuri, dar comparativ mai puternică la „pământenii“ (o creștere a numărului de erori de 7,38 ori față de subproba I, în timp ce la „ungureni“ această creștere datorată interferenței este doar de 1,29).

În concluzie, dincolo de diferențele puternice de tempo și mobilitate, se pot face unele speculații referitoare la gradul comparativ de activare a celor două emisfere cerebrale. Astfel, se pare că ar exista o activare mai mare a emisferei stângi (responsabilă de „bruiajul verbal“ în ambele populații, dar comparativ puțin mai mare la „ungureni“), și o activare mult mai redusă a emisferei drepte (responsabilă de „bruiajul perceptiv“), de asemenea la ambele populații, dar totuși comparativ mai mare la „pământenii“.

h) **Probele de inteligență.** Diversitatea și complexitatea structurală a sferei cognitive reclamă utilizarea unui repertoriu reprezentativ de sarcini (probe), selecționate după criterii bine definite de conținut, de dificultate, de formă de codificare (verbală, figurală, obiectuală) etc.

Ținând seama de aceasta, în cercetarea noastră am urmărit să evidențiem diferența dintre cele două populații studiate pe dimensiunea concret-abstract, probele folosite fiind selecționate și interpretate anume după un asemenea criteriu.

1. **Proba de comprehensiune WAIS** cuprinde 10 itemi, din care 5 pot fi socotiți de nivel concret și 5 de nivel abstract. În fiecare item răspunsul putea avea grade diferite de corectitudine, permițând astfel o bună diferențiere interindividuală (și, implicit,

intergrupală).

După cum se vede în tabelul de mai jos, între cele două populații a rezultat o diferență relativ mică, scorul general al „ungurenilor“ fiind ușor mai mare decât cel realizat de „pământenii“ (8,25 față de 6,58).

Tabelul nr. 8 - Rezultatele la proba de comprehensiune WAIS

Ungureru			Pământenii		
M	F	Media	M	F	Media
8,41	7,50	8,25	8,25	5,52	6,58

Trebuie menționat că diferența principală s-a înregistrat între subgrupele feminine ale celor două populații, femeile „ungurene“ depășind femeile „pămâtenene“, îndeosebi la itemii cu caracter abstract (5, 6, 7, 8 și 9).

Considerată în ansamblu, proba de comprehensivitate este puternic saturată de factorul „experiență de viață“, favorizând răspunsurile directe, izvorâte din contexte trăite anterior, fără a solicita în mod deosebit raționamentul multimediat, desprinderea de datele intuitive și operarea cu constructe formal-abstracte.

2. **Matricele progresive** (Raven) au constituit, de aceea, un instrument mai fin și mai eficient de evaluare a aptitudinilor concrete versus abstracte ale inteligenței.

Fiecare dintre cele 5 seturi de itemi, în ciuda faptului că prezintă sarcinile într-o formă omogenă de codificare figural-imagistică, este conceput după alte criterii, solicitând o altă latură a gândirii, începând cu operațiile de comparare și formare a gestalturilor în plan perceptiv și terminând cu procesele complexe de interferență analogico-deductivă (operațiile și transformările algebrice, regulile logico-formale de grupare și ordonare etc.)- în același timp, fiind puțin saturată în experiență și cunoștințe specializate, această probă se dovedește mai adecvată decât altele pentru surprinderea particularităților strategice cognitive.¹⁰

Datele obținute la această probă sunt prezentate în tabelul de mai jos.

Tabelul nr. 9 - Rezultatele la testul Raven

	Ungureni	Pământenii
Scorari medii generale	35,30	29,40
Scoruri medii la subtestele	18,35	14,00
Scoruri medii la subtestul E	4,10	2,68

Se observă în primul rând că, după scorul mediu general, ambele populații se includ în clasa medie, „ungurenii” având însă un ascendent de aproape 6 puncte asupra „pământenilor” (diferență semnificativă statistic pentru $p < 0,02$).

În al doilea rând, ambele populații au rezolvat mai bine sarcinile cu caracter concret, aproape jumătate din scorul general fiind realizat la primele două seturi A și B, care conțin preponderent un asemenea gen de sarcini.

Din punctul de vedere care ne interesează însă, este concludent faptul că „ungurenii” operează cu mai multă eficiență decât „pământenii” în sfera situațiilor problematice cu caracter abstract.

La subtestele C și D, cu un grad mediu de abstracțiune, performanța „ungurenilor” a depășit cu 5 puncte pe cea a „pământenilor”: diferența apare și la subtestul „E”, cu gradul cel mai ridicat de abstracțiune, dar ea este mult mai mică, doar de 1,42 puncte. După cum se vede, la acest subtest nici unul dintre cele două grupuri populaționale nu s-a ridicat în ansamblu deasupra pragului critic de rezolvare a problemelor (50%). Mai mult, atât într-un lot, cât și în celălalt, au existat cazuri fără nici o rezolvare corectă (20% la „ungureni” și 24% la „pămâneni”). Este important de menționat în contextul dat că superioritatea „ungurenilor” în ceea ce privește operarea în sferă abstractului iese totuși în evidență și la subtestul E, în lotul lor 35% dintre persoane rezolvând mai mult de jumătate din numărul sarcinilor (itemilor). În lotul „pământenilor”, doar 7,6% au rezolvat peste jumătate din numărul sarcinilor, majoritatea absolută (80,4%) obținând sub 5 puncte (adică rezolvând mai puțin de 5 itemi din totalul de 10, câți cuprindea subtestul).

Întrucât am folosit proba respectivă nu ca instrument standardizat, ci ca situație experimentală pentru a compara între ele cele două grupuri populaționale studiate, am aplicat-o în „timp liber”, fiecare subiect fiind lăsat să lucreze atâta timp cât îi era necesar pentru a parcurge toți cei 60 de itemi. Procedând astfel, am obținut doi indicatori de comparație, foarte importanți pentru caracterizarea strategiei cognitive, și anume: timpul de rezolvare (parțial¹⁰ - pentru fiecare dintre cele 5 subteste și total - pe întregul test) și raportul dintre gradu de dificultate al fiecărui subtest și timpul afectat de subiect rezolvării lui.

După primul indicator, în sfera proceselor mentale, lotul „pământenilor” se caracterizează printr-o rapiditate mai mare decât cel al „ungurenilor”: timpul mediu total de rezolvare a testului a fost de 42 minute la „pămâneni”, iar la „ungureni” de 56 minute. Diferența de 14 minute rezultată între cele două populații este semnificativă statistic ($p < 0,001$). Că această diferență reflectă două niveluri distincte ale tempoului mintal primar

ne-o dovedește și faptul că ea s-a înregistrat chiar la primul subtest, ai cărui itemi, prin conținutul lor, nu reclamă procese complicate de abstractizare-generalizare, solicitând exclusiv mecanismele gândirii figural-perceptive.

Cel de-al doilea indicator pune în evidență deosebirea dintre cele două grupuri populaționale în ceea ce privește modul de reglare a dinamicii proceselor cognitive, în funcție de gradul de dificultate obiectivă a sarcinii. După cum se poate observa din graficul alăturat, această legătură se păstrează și în cadrul grupurilor studiate de noi. Atât la „ungureni“, cât și la „pămâtenii“, pe măsura trecerii de la un set cu sarcini mai simple și mai ușoare la altul cu sarcini mai complexe și mai grele, timpul de rezolvare a crescut proporțional. Totuși, în interiorul fiecărui lot s-au înregistrat abateri individuale, de încălcare a legii respective, la subteste ușoare fiind înregistrați timpi mai mari de rezolvare decât la subtestele grele. Procentul acestor abateri a fost semnificativ mai mare la grupul „pămâtenilor“ (33%) față de cel al „ungurenilor“ (9,5%).

Luând în considerare și criteriul performanței, relația inițială de dependență se complică. Dependența teoretică așteptată ar fi următoarea: crescând timpul de rezolvare corespunzător dificultății unei sarcini, trebuie ca și performanța obținută să devină mai bună sau să se mențină la nivel optim. Până la un anumit punct al conținutului dificultății, această „așteptare“ s-a confirmat și la cele două grupuri populaționale studiate, începând însă cu subtestul D, au apărut frecvent discordanțe, al căror semn era net diferit de la un grup la altul.

La „pămâtenii“ predomină situațiile în care performanțe scăzute se asociază cu timpi mici, în vreme ce la „ungureni“ predomină situațiile în care creșterea timpului de rezolvare nu este asociată și cu o performanță pe măsură. Acest raport între viteză și corectitudine îl vom mai întâlni foarte bine exprimat în cazul probelor de atenție.

3. **Testul IST** (Intelligence structure test). Testul cuprinde 9 probe vizând fiecare un anumit factor de inteligență, prin constelația lor urmărindu-se o descriere a structurii inteligenței. Subtestele sunt următoarele:

I - Completare propoziții (CP)

II - Alegere cuvinte (AC)

III - Analogii (AN)

IV - Echivalențe (EC)

V - Memorie (PM)

VI - Calcul (PC)

VII - Șiruri numere (SN)

VIII - Flexibilitate (AF)

IX - Reprezentare spațială (CS)

Aplicată într-o formă prescurtată (fără subtestele CP și PM) loturilor de muncitori de la Sâliște și Tg. Cărbunești, proba a dus la următoarele rezultate:

82

VINTILĂ MIHĂILESCU

Tabelul nr. 10 ~ Rezultatele la proba IST

Proba	Ungureni			Pământenii		
	M	F	Total	M	F	Total
AC (H)	88,05	84,13	86,09	93,05	85,75	89,40
AN OII)	88,64	87,50	88,07	91,85	88,45	90,15
EC (IV)	81,82	78,40	80,11	85,80	80,70	83,25
PC (VI)	90,47	86,13	88,30	90,80	85,25	88,02
SN(VO)	92,88	57,95	90,41	87,25	92,25	89,75
AF (VIII)	95,29	91,18	93,23	95,10	92,30	95,20
CSffX)	-9,23	-10,90	-10,06	-11,20	-15,10	-13,15
Flexibilitate întărire	-9,23	-10,90	-10,06	-11,20	-15,10	-13,15

După cum se poate observa din tabelul de mai sus, rezultatele celor două grupuri sunt destul de apropiate, fapt datorat - cel puțin parțial - nivelului și structurii educațional-ocupaționale similare, care joacă un rol mult mai mare în majoritatea subtestelor acestei probe decât în testul Raven. Există totuși anumite diferențe care, deși minore, pot fi luate în considerație datorită caracterului lor sistematic:

- se înregistrează o ușoară, dar constantă superioritate a „mărginenilor“ la toate subtestele din grupa mai mare a „aptitudinilor verbale“;
- în grupa subtestelor de „aptitudini spațiale“, „gorjenii“ sunt relativ superiori în sarcinile de „gândire perceptiv-holistă cu elemente constructive de tip gestalt (AF)“, dar comparativ mai slabi decât „mărginenii“ la proba CS, care presupune o „capacitate de reprezentare spațială cu elemente analitice“ și operare cu „componente constructive de tip tehnic“;
- indicele de flexibilitate-întărire (care constă în diferența dintre scorurile de la EC și RA și cele de la AN și SN) indică existența unei flexibilități considerabile în ambele cazuri, dar totuși comparativ mai ridicate la „gorjeni“, mai exact la femeile din acest grup.

i) **Proba de categorializare**²⁵ (nota 3) a constat în gruparea liberă în mulțimi („structuri de ordine“) a unui număr la alegere de obiecte dintr-o „grămadă“ de douăzeci. După fiecare grupare subiectului i se cerea motivul selecției sale („criteriu de ordonare“), după care obiectele erau repuse în „grămadă“, operația de ordonare continuându-se la discreția subiectului. Analiza a peste 1.000 de „criterii de ordonare“ folosite de copii între 7 și 18 ani a permis sistematizarea lor într-o matrice tipologică utilizată ulterior ca grilă de interpretare a probei. În esență, sistematizarea ce s-a impus prin natura și repartitia răspunsurilor analizate a urmat două coordonate principale: a) concret-abstract, criteriile de ordonare variind între un pol concret, în care ordonarea reproduce experiențe concrete cu obiectele ce alcătuiesc o structură de ordine, și un pol abstract, unde „legătura“ dintre obiecte ce constituie criteriul de ordonare este de natură mental-abstractă. În linii generale, desfășurarea criteriilor de ordonare de-a lungul acestei dimensiuni este perfect compatibilă cu rezultatele psihologiei genetice și evoluția generală a capacităților cognitive; b) **analitic-sintetic**, criteriile de ordonare grupându-se în două mari categorii, după cum „legătura“ dintre obiectele unei structuri de ordine este de origine motorie-acțională (operare comună cu obiectele) sau senzorială (percepere comună a obiectelor). Această clasificare pare să corespundă specializării funcționale a emisferelor cerebrale, frecvența mai mare a răspunsurilor analitice indicând o dominanță a emisferei stângi, în timp ce frecvența mai mare a răspunsurilor sintetice ar corespunde unei dominanțe a emisferei drepte.

Prezentăm mai jos principalele clase de răspunsuri conform acestei grile (tabelul 11). Cotarea rezultatelor la proba de categorializare se va face prin acordarea unui punct pentru fiecare răspuns corespunzător unei clase determinate. În cazul în care un răspuns este apreciat ca aparținând în egală măsură la două clase distincte, se acordă câte o jumătate de punct pentru fiecare dintre acestea. Pe baza scorurilor astfel calculate, un subiect a fost apreciat ca „analitic“ sau „sintetic“ dacă peste 75% din criteriile de ordonare folosite erau analitice, respectiv sintetice. În caz contrar, subiectul era încadrat în categoria „ambivalenți“.

Proba de categorializare a putut fi aplicată doar loturilor de muncitori de la Săliște și Tg. Cărbunești. În răspunsurile acestora, pe primul loc se află clasele acționale la întreg lotul din Cărbunești și la femeile din Săliște. Bărbații din Săliște înregistrează ponderea cea mai ridicată la invarianții structurali, dar pe locul al doilea se află tot clasele acționale. Ei

²⁵ Construirea și interpretarea probei au fost realizate în colaborare cu Viorica Nicolau și Gabriela Drinovan (v. Mihăilescu et al, 1992).

realizează, în același timp, cea mai ridicată pondere pentru răspunsurile încadrabile în analiticul superior (55%).

Cele mai mari diferențe între loturi le întâlnim la invarianții funcționali și structurali din cadrul analiticului (unde ponderile subiecților din Săliște sunt *cel puțin* duble față de cele ale celor din Cărbunești) și la contextualele sintetice, unde goijenii depășesc cu mult ponderile realizate de sălișteni. Această ultimă diferență provine din anumite răspunsuri specifice goijenilor, care sunt încadrabile în una din categoriile analiticului, dar au în același timp o nuanță evocatoare, care impune încadrarea concomitentă și în sintetic.

Caracteristici asemănătoare reies și din compararea ponderii tipurilor de subiecți în cele două loturi.

Tabelul nr. 12 - Repartiția pe loturi a principalelor tipuri de răspunsuri (%)

LOTURI		AI	SUC.	CA	IF	IS	NI	AP	COL.	DP	EF	ÎS
Cărbunești	M	7	5	32	5	11	3	6	8	6	2	1
	F	7	9	33	5	3	4	4	9	12	2	1
	Total	7	7	32	5	8	3	5	9	9	2	1
Săliște	M	7	7	14	10	36	7	3	2	8	0,5	
	F	5	5	29	10	9	4	7	14	8	2	1
	Total	6	5	23	10	20	5	5	9	8	2	0,5

Tabelul nr. 11

Tipuri de categorializare - Structuri de ordine și criterii de ordonare

Tipuri analitice

(Asociere prin activitate motorie)

Tipuri sintetice

(Asociere prin activitate perceptivă)

periuță, pieptene: le folosește

mama în baie

Asociații instrumentale

bec, baterie: cu bateria aprind

becul

Incursiuni instrumentale

creion, gumă, hârtie: scriu cu

creionul pe hârtie și șterg cu

guma ce am greșit

bec, baterie: obiecte pentru

iluminat

Clase contextuale	
Clase p	► rimare

periuță, pieptene: în baie, când

mă rad

Asociații perceptive

bec, baterie: lanternă

Colecții

creion, gumă, hârtie: în

ghiozdanul elevului

Clase perceptive

bec, baterie: electricitate

TRANZITORII

Invarianți

Clase secundare

funcționali

cuțit, linguriță: pentru mâncat

Invarianți structurali

cuțit, linguriță: **din** metal

Noțiuni

cuțit, linguriță: tacâmuri

Unități funcționale cuțit, linguriță:

mă așez la masă, tai friptura cu

cuțitul, nu mă satur și mai cer un

desert, pe care D mănânc cu

lingurița

Unități structurale

cuțit, linguriță: o balanță (se

figurează o balanță cu lingurița

vertical și cuțitul pus deasupra,
orizontal)

Simboluri

cuțit, linguriță: tata și copilul

Cea mai mare pondere a subiecților analitici apare la bărbații din Sâliște, iar cea mai mică la femeile din același lot.

În ceea ce privește subiecții sintetici, ei apar cu cea mai mare pondere la bărbații din Cărbunești, iar femeile din același lot neexistând tipul sintetic, în schimb, la femeile din ambele localități apar cele mai ridicate ponderi de ambivalență.

Ponderile pe loturi luate în totalitatea lor nu diferă prea mult, dar analiza pe sexe a tipurilor de subiecți relevă distanțe considerabile.

Dacă, pentru a realiza o măsură unitară, am acorda câte un punct pentru fiecare procent de la subiecții analitici, 0,5 pentru ambivalenți și 0 puncte pentru sintetici, am obține următoarea distribuție:

bărbați Cărbunești - 75 puncte
 femei „ - 82,5 puncte
 total lot „ - 78,5 puncte
 bărbați Sâliște - 90 puncte
 femei „ - 73 puncte
 total lot „ - 81 puncte

Așadar, conform acestui punctaj, cei mai analitici sunt bărbații din Sâliște, cele mai sintetice fiind femeile din aceeași localitate.

Tabelul nr. 13 - Repartiția pe loturi a tipurilor de subiecți

LOTURI		ANALITI	AMBIVALE	SINTETIC
Cărbunești	Bărbați	66	14	18
	Femei	64	35	-
	Total	65	23	10
Sâliște	Bărbați	83	10	5
	Femei	63	36	9
	Total	71	24	7

Indiferent de modalitățile de prelucrare utilizate, rezultă o predominanță netă a răspunsurilor analitice la ambele loturi și, în cadrul lor, la ambele sexe. Diferențele care apar trebuie interpretate deci pe acest fond comun, în speță este vorba de o predominanță în cadrul analiticului a criteriilor primar-concrete la „pămâneni“ și a celor secundar-abstracte la „ungureni“. Altfel spus, ordonarea analitică este mai puternică la „ungureni“ și comparativ mai slabă la „pămâneni“, ceea ce face ca la aceștia să se înregistreze o influență relativ mai mare a reprezentărilor sintetice (o tendință caracteristică a „pămânenilor“ este de a „vizualiza“ obiectele într-un context mai aparte, în care ii se dă apoi o „întrebuințare“

corespunzătoare contextului evocat).

O diferențiere similară se constată de asemenea între bărbați și femei, acestea din urmă fiind „permeabile într-o mai mare măsură la presiunile sintetice de ordonare, chiar dacă structurile de ordine analitice rămân și în cazul lor predominante ca frecvență.

j) **Probele de atenție** au vizat în primul rând analiza dinamicii viteze-corectitudine. În acest scop a fost aleasă o probă creion-hârae („cod“) și o probă motorie (timp de reacție simplu - TRS și la alegere - TRA la un stimul iuminos prezentat la un polireactometru). Rezultatele obținute la ambele loturi, alcătuite din câte 50 de subiecți din cele două subpopulații din Novaci, sunt prezentate în tabelul de mai jos:

Tabelul nr. 14 - Rezultatele la proba de atenție

Proba		Ungure	Pământe
Reactometrie:	TRS	205"	156"
	TRA	263"	228"
	Omisiuni	8,7	3,0
	Anticipăr	3,2	7,7
Cod:	Timp	3'55"	2'25"
	Erori	0,25	1,35

După cum se poate observa la proba de atenție distributivă (cod), timpul de execuție este semnificativ mai mic la „pământenii“ decât la „ungureni“ (2'25" față de 3'53"; $t = 2,56$; $p < 0,02$). De asemenea, înregistrarea timpului de reacție cu un polireactometru standard a pus în evidență același gen de diferențe între „pământenii“ și „ungureni“ (205 msec față de 156).

Mai semnificative sunt însă aici tipurile de erori specifice ambelor populații: omisiunile (care constau în „pierderea“ momentului de răspuns la semnal) sunt semnificativ mai frecvente la „ungureni“ (8,7) decât la „pământenii“ (3,04). Dimpotrivă, erorile prin anticipație falsă (reacție înainte de apariția semnalului) sunt de peste două ori mai frecvente la „pământenii“ comparativ cu „ungureni“ (7,7 față de 3,2; $t = 3,68$; $p < 0,01$).

k) Dileme morale

1. Răspunsurile la prima dilemă pot fi grupate în mare în două tipuri distincte, denumite, provizoriu, principial-abstract (care condamnă în mod egal pe ambii copii pe baza principiului general-moral al cinstei sau a imperativului abstract de „a nu fura“) și conjunctural-concret (care indică pe unul sau altul dintre copii ca fiind mai vinovat, invocând

diferite relații social-concret-particulare).

Iată câte un exemplu pentru fiecare tip de răspuns:

Răspuns conjunctural-concret (femeie, 46 de ani): „Cel mai vinovat e cel care a furat de la naș, că nașul e el naș, dar nu e chiar ca tatăl. După lege e persoană străină, pe când la părinți e în familie“.

Răspuns principal-abstract (bărbat, 50 de ani): „Amândoi sunt la fel de vinovați, că n-are importanță de la cine furi, tot furt se cheamă, e rușinos; e împotriva societății“.

Rezultatele obținute sunt prezentate în tabelul de mai jos.

Tabelul nr. 15 - Rezultatele (%) la prima dilemă morală

Tipuri de răspuns	Ungureni	Pământenii	Bărbați	Femei
	(pe populații)		(pe sexe)	
Conjunctural-	22	46	25	57
Principal-	78	54	75	43

După cum se poate observa, răspunsurile principal-abstracte sunt mult mai frecvente la „ungureni“ decât la „pământenii“.

2. Răspunsurile la cea de-a doua dilemă morală pot fi împărțite în trei tipuri distincte, denumite, tot provizoriu, **fenomenal** (în care evaluarea faptei se face după criterii fenomenale", exterioare; după cantitatea" pagubei în cazul de fată), normativ (care face apel exclusiv la normă, la consemn, la o regulă anumită) și intențional (criteriul de evaluare a faptei îl constituie intenția făptașului).

Iată în continuare câte un exemplu pentru fiecare tip de răspuns:

Răspuns fenomenal (bărbat, 58 de ani): "Vinovați sunt amândoi, primul că a început, dar al doilea e mai vinovat, că el a spart mai multe".

Răspuns normativ (bărbat, 53 de ani): „Amândoi sunt la fel de vinovați că nu au ascultat părinții“.

Răspuns intențional (femeie, 86 de ani): „Al doilea e mai puțin vinovat, că a vrut să facă curățenie“.

Analiza a fost realizată de Radu Răutu.

Rezultatele obținute sunt prezentate în tabelul de mai jos.

Tabelul nr. 16- Răspunsurile (%) la a doua dilemă morală

Tipul de răspuns	Ungureni			Pământenii		
	M	F	Total	M	F	Total
fenomenal	12	36	24	50	73	62
normativ	21	18	20	20	8	14
intențional	21	18	20	20	8	14

89

În ambele cazuri, ceea ce apare evident și ceea ce ne interesează aici este faptul că pentru „pământenii” criteriul de judecată îl constituie raporturile practice și directe ale personajelor implicate, în timp ce pentru „ungureni” criteriul este mai degrabă unul supraindividual, de principiu, în judecata lor, „pământenii” sunt dominați de „ imaginea situației concrete” a personajelor prezentate în dilema morală, în timp ce „ungureni” sunt dominați mai degrabă de „semnificația gândită” a celor povestite și judecă personajele prin mijlocirea acesteia. Într-un fel, am putea vorbi de o mai mare „dependență de câmpul social” a „pământenilor” comparativ cu „ungureni”.

2. Particularități tipologice ale comportamentului lingvistic

Deși limba vorbită de către Cele două populații este identică, strategiile de folosire a ei prezintă anumite particularități distincte și definitorii. Acestea au fost puse în evidență prin „probele de limbă” (I. Oprescu)²⁶.

Proba de limbă constă în a explica spontan anumite cuvinte-stimul propuse subiectului. Analiza îor permite evidențierea a mai mult de 100 de indicatori, printre care ne vom opri aici asupra stilurilor de explicitare și asupra unor indicatori cantitativi privind raportul între substantive și verbe.

Se distinge²⁰ astfel o polaritate stilistică concret-absîract în care stilul concret constă în folosirea cu preponderență a termenilor concreți în timpul explicitării, în timp ce stilul abstract se referă la utilizarea predominantă în discurs a cuvintelor abstracte.

A doua distincție stilistică este cea între stilul concentric (egocentric) și stilul excentric (impersonal sau sociocentric) și vizează organizarea enunțului în relație cu interlocutorul, explicația fiind dată prin raportare la sine însuși și la experiența personală, sau prin raportare

²⁶ Această analiză a fost efectuată de către Ion Oprescu pe 1.106 probe de limbă realizate la Novaci („pămânenii” și „ungureni”), la Tg. Cărbunești și la Săliște, subiecții fiind totuși în vârstă de peste 40 de ani.

la instanțe exterioare sau impersonale.

Tabelul nr. 17 - Stiluri de explicitare la probele de limbă (%)

Stiluri de explicitare	Pământenii		Ungureni	
	Cârbunești	Novaci	Novaci	Săiiște
stil concret	78,7	72,7	42,5	41,6
stil abstract	21,3	27,3	57,4	58,4
stil concentric	33,5	31,1	16,1	11,1
stil excentric	62,5	68,9	83,9	88,9

Diferențierea între cele două populații poate fi descrisă în termenii teoriei „dublei codificări” (vezi Paivio, 1971) astfel: informația lingvistică este codificată mai ales „verbal” de către „ungureni” și, comparativ, mai „figurai” de către „pământenii” (reamintim superioritatea „pământenilor” în ceea ce privește memoria figurală la proba EFT). Aceasta duce la o decodificare centrată pe valoarea de imagerie a cuvintelor (stilul concret) în cazul „pământenilor”, la o folosire mai „liberă” a semnificațiilor prin desfășurarea egocentrică a „extensiei” termenilor (desfășurare „eterogenă” a conceptului, cum ar spune Lupașcu) și la un stil enunțiativ, cu densitate semantică relativ restrânsă. În cazul „ungurenilor” însă, decodificarea este centrată mai mult pe attributele categoriale abstracte ale termenilor (stilul abstract), pe „intenție” mai mult decât pe „extensie” (desfășurare „omogenizatoare” a conceptului), de unde numărul mai mare de substantive comparativ cu verbele (tabel 18).

Tabelul nr. 18 - Indicatori ai proporției substantive/verbe la probele de limbă

Indicatori	Pământenii	Ungureni
Densitate semantică (substantive+verbe/total cuvinte)	39,90	43,32
Gradul de folosință al substantivelor		
a) total substantive/total verbe	0,93	1,01
b) substantive în exclusivitate/ . verbe în exclusivitate	1,83	2,28
Frecvența relativă a verbelor	5,03	2,60

3. Distribuția puterii în familie și diade accentuate

Familia, cu structura și relațiile sale puternic normate cultural, joacă un rol de „placă

turnantă“ între „psihologic“ și „social“. Ea este o parte a vieții sociale și în același timp veriga prin care aceasta pătrunde cel mai direct în viața individuală, punându-și amprenta asupra personalității prin tehnicile specifice de creștere a copiilor.

În ceea ce ne privește, am întreprins o analiză comparativă a familiei în cele două populații din perspectiva distribuției puterii în familie („family power“), urmând pentru aceasta, într-o anumită măsură, grila de analiză propusă de Francis Hsu. Conform acestuia, scenariul familial poate fi descompus în patru raporturi diadice de bază: raportul mamă-tată (diada sexuală), raportul mamă-copii (diada maternă), raportul tată-copil (diada paternă) și raportul copil-copil (diada fraternă). Conform ipotezei lui Hsu, fiecare diadă are de rezolvat un număr de probleme psihosociale specifice. Cum fiecare societate acordă o semnificație diferită acestor probleme, rezultă în final valorizarea preferențială a uneia dintre diade, care devine dominantă. Această privilegiere a unei diade are ca urmare, pe de o parte, modelarea specifică a sistemului de rudenie și chiar, mai departe, a unor aspecte ale culturii în ansamblul său, iar pe de altă parte, influențarea formării personalității prin accentuarea unor tehnici de *child-training* specific (Hsu, 1971).

În ceea ce ne privește, simplificând lucrurile la maximum, am eliminat diada sexuală și cea fraternă și ne-am concentrat toată atenția asupra diadei materne și a celei paterne, reducând de fapt analiza scenariului familial la analiza raportului de forță între diada maternă și diada paternă în familia de „pământeni“ comparativ cu cea de „ungureni“. În acest scop am cerut unor subiecți din cele două grupe să aleagă care proverb din fiecare pereche a unei serii li se pare mai adevărat, mai întemeiat. Una dintre aceste perechi este următoarea: a) „bărbatul este stâlpul casei“ și b) „femeia ține cheile casei“.

„Ungureni“ au indicat în unanimitate și categoric primul proverb ca fiind „corect“, în timp ce „pământenii“ au ales doar în proporție de 50% acest răspuns. Această diferență s-a păstrat, cu grade diferite, de-a lungul întregii serii de proverbe, care se refereau la un aspect sau altul al autorității domestice relative a bărbatului și femeii. (Detaliu interesant; la „pământenii“ opiniile „depreciatoare“ la adresa autorității bărbatului erau într-o anumită măsură chiar mai frecvente la bărbați decât la femei.)

O altă tehnică de investigare, inspirată din lucrările lui Ann Parsons (1969) a constatat în prezentarea a patru desene de tip TAT, figurând explicit un tată cu băiatul său, tata cu fata, mama cu băiatul, respectiv mama cu fata, subiecții fiind îndemnați să povestească pe scurt ceea ce cred că se petrece în desenele respective și cum se va încheia interacțiunea dintre cei

doi. Analiza rezultatelor ne-a indicat faptul că la „ungureni“ figura centrală în familie este tatăl, relațiile cu tatăl având o încărcătură pozitivă mai mare decât cele cu mama. Dimpotrivă, la „pământenii“ există o diferențiere netă între relațiile heterosexuale și cele homosexuale, primele (mamă - băiat și tată - fată) fiind de regulă pozitive, celelalte (mamă - fată și tată - băiat) fiind mai conflictuale. În ansamblu, atașamentul față de mamă este mai mare decât cel față de tată, putându-se afirma că, în comparație cu „ungureni“, la „pământenii“ figura centrală în familie este mai degrabă mama.

În concluzie, se poate spune că la „pământenii“ diada dominantă pare a fi cea maternă, chiar dacă nu absolut, în orice caz relativ, în comparație cu „ungureni“, unde dominantă este cea paternă.

Din punct de vedere tipologic, semnificația acestei valorizări diferențiate a diadelor ar putea fi următoarea: diada maternă, prin natura relațiilor mamă-copil, constituie mai degrabă o structură relațională directă, imediată, am spune „concretă“ față de diada paternă, a cărei structură relațională este mai degrabă mediată, adică abstractă. Mai departe, transmiterea culturală predominant „matrilineală“, ca să spunem așa, adică în condițiile accentuării diadei materne, induce o relativă „feminizare“ a culturii, prevalarea relațiilor de tip imediat, interpersonal. Și invers, în cazul diadei paterne accentuate, unde prevalează relațiile ierarhice, mediate printr-un sistem normativ de prestigiu. O analiză trans-culturală pe 84 de culturi, folosind datele HRAF disponibile în acest domeniu²⁷, ne-a permis să punem în evidență o serie de caracteristici socioculturale diferențiate ale societăților cu diadă maternă accentuată versus cele cu diadă paternă accentuată. Astfel, de pildă, societățile cu diadă paternă accentuată par să fie caracterizate prin:

- stratificare socială și complexitate jurisdicțională mai mare decât în societățile cu diadă maternă accentuată;
- existența mai frecventă a unei divinități supreme, care domină și intervine direct în viața oamenilor, fiind „vârful“ unei ierarhii transcendente;
- accent mai mare pus pe obediență în creșterea și educarea copiilor etc.

Pe scurt, ceea ce ne surprinde de la început este prezența raporturilor ierarhice, organizarea pe „verticală“ a interacțiunilor, cu multiple medieri și ramificări în cadrul unui sistem complex de relații. Dimpotrivă, la extrema cealaltă, corespunzătoare diadei materne accentuate, aceste caracteristici sunt mult mai rare. Interacțiunile sunt realizate în

²⁷ Datele utilizate pentru analiză au fost extrase în principal din Atlasul Etnografic editat de G.P. Murdock. Pentru date specifice au mai fost utilizate următoarele lucrări: Herbert Barry et al., „Agents and Techniques for Child Training: Cross-Cultural Codes 6“ (1977); idem, „Trail~ Inculcated in Childhood: Cross-Cultural Codes 5“ (1976); G.P. Murdock et al., „World Distribution of Theories of Illness“ (1978). Pentru evaluarea accentuării diadei au fost utilizați patru indicatori: distribuția puterii domestice, deferența instituționalizată a femeii față de bărbat și doi indicatori proprii referitori la repartitia pe sexe a activității de subzistență,

acest caz mai mult pe „orizontală“, sunt de corespondență sau reciprocitate mai degrabă decât de dominație ierarhică, sunt relativ directe, medierile în și printr-un sistem social complex fiind, comparativ, mai mare (Mihăilescu et al., 1983).

4. Diferențieri ale comportamentului ritual

„Ungurenii“, venind din Mărginimea Sibiului, păstrând până în ziua de astăzi strânse legături cu locurile de obârșie și rămânând, după cum am văzut, multă vreme o comunitate relativ închisă, era firesc să păstreze, măcar parțial, particularitățile „zonei etnografice“ de origine. Mai mult decât atât, în comportamentul ritual al „ungurenilor“ era normal să apară elemente specifice culturilor pastorale, inexistente în cultura agrară a „pământenilor“ (nota 4).

Aceste aspecte de conținut nu au constituit însă un punct de interes al cercetării noastre. Prezența sau absența unei practici sau a unui motiv folcloric, distribuția și frecvența variantelor etc. puteau fi cel mult mijloc, și nu scop al analizei. Obiectivul acesteia a fost de a preciza cum se desfășoară practicile rituale în cele două comunități, și doar indirect care sunt acestea. Altfel spus, am încercat o analiză „stilistică“ a comportamentului ritual comparativ în cele două populații.

O primă constatare generică se referă la diversitatea și mai ales variabilitatea practicilor și reprezentărilor folclorice mai mari la „pămâtenii“ comparativ cu „ungurenii“. La „ungureni“ există o mai mare normativitate, practicile rituale realizându-se după canoane împărtășite de întreaga comunitate, în timp ce la „pămâtenii“ variațiunile de la o aplicare la alta și creativitatea folclorică sunt comparativ mai mari.

Această caracteristică pare să fie solidară constatării unor dispersii la probele psihologice sistematic mai mari la „pămâtenii“ față de „ungureni“. Pe de altă parte, ea se află în centrul diferenței „stilistice“ dintre cele două populații: în timp ce la „ungureni“ practicile rituale sunt performate mai mult în grup, cu o repartitie precisă a rolurilor și cu o destinație „sociocentrică“¹⁰ accentuată, la „pămâtenii“ câteodată aceleași practici și reprezentări sunt într-o mai mare măsură individuale și individualizările, cu o destinație comparativ mai „egocentrică“.

În această perspectivă, am încercat să sistematizăm datele folclorice, având drept criteriu principal modul lor de organizare socială. Diferențele tipologice obținute sunt prezentate sintetic în tabloul sinoptic de mai jos²⁸.

²⁸ Analiza a fost realizată de Radu Răutu

Pământenii

-Existența unei unități de timp și loc, marea majoritate a comportamentelor erotice rituale fiind concentrate în cadrul ceremonialului nunții, care se realizează cu mult fast

Priveghiul: acte colective de magie erotică desfășurate înaintea evenimentului nupțial
Frecvență și diversitate mare a orațiilor și strigăturilor, având de regulă o destinație social-moralizatoare explicită

-Rol important al vornicului în ceremonialul nunții (probabil după modelul șefului cetelor de feciori)

Performarea mai difuză a actelor rituale, în momente și locuri diverse. Ceremonialul nunții are o mai mică densitate rituală și este comparativ mai modest

Multitudine de procedee și ritualuri de magie erotică, performate individual și independent de nuntă
Rol important al nașului

Comportament funerar

Bocet formalizat, cu motive versificate și melodice formalizate

Pre-înmormântare și pomeni din timpul vieții; utilizarea în scopuri individuale a bisericii (sărindarele pentru „casa

„ Versul“: creație în versuri, cântată, prin care viața răposatului devine pilduitoare pentru comunitate

Practici apotropaice de împiedicare a revenirii morților (moroii) mai frecvente și mai bogate

Mortul este îmbrăcat în cămașa de mire/mireasă, iar nașul îi ține capul pe durata slujbei funerare

Reprezentare săracă și ortodox- canonică a lumii de dincolo

Analiza a fosii realizată de Radu Răutu.

Imagerie bogată și concretă legată de lumea de dincolo; moartea ca personaj căruia i se dă de pomană; comunicare directă și concretă cu morții

sufletului“ etc.)

Bocet liber, lingvistic și melodic neformalizat; individualizarea bocetului („la o înmormântare fiecare își plânge

mortul lui“)

Evitarea <i>comunicării cu lumea de dincolo; medierea reglementată prin biserică (sărindare etc.)</i> <i>Visele sunt considerate a fi trimise de Dumnezeu</i>	Comportament oniric	<i>Permanentă comunicare cu morții (aceștia își transmit tot timpul nevoile prin vise, cei vii transmițându-le obiectele cerute etc.)</i> <i>Visele sunt „ceea ce vede sufletul când călătorește”</i>
---	----------------------------	---

Comportament augural

<i>Colindatul este practicat în grupuri organizate și de lungă durată, având, pe lângă funcția augurală propriu-zisă (colindatul de Crăciun), o funcție inițiativă (scosul fetelor la horă) și organizatorică (horele de duminică, sărbători etc.)</i> <i>Performerii sunt tineri necăsătoriți</i> <i>Varietate tematică (literară și muzicală) și</i>	funcțională mare a colindelor	<i>Colindatul este practicat în grupuri ad-hoc și ud libitum, organizate strict cu ocazia și în vederea Crăciunului</i> <i>Performerii sunt de regulă copii și mai rar tineri</i> <i>Varietate redusă a colindelor, limitată aproape la motivul „colindeților”</i>
---	--------------------------------------	---

Pentru a rezuma și defini aceste diferențe descrise mai sus, am apelat la distincția uzuală dintre ritual și ceremonial. În această perspectivă am considerat comportamentul ritual al „pământenilor“ ca fiind predominant **ritualist**, adică organizat prevalent egocentric sau în relații interpersonale cu evidențierea rolurilor și performanțelor individuale, în timp ce în cazul „ungurenilor“ caracteristic ar fi **ceremonialismul**, cu organizarea sa dominant sociocentrică și performarea puternic normativizată a actelor rituale în cadrul unor scenarii comunitare precise. (Există o certă analogie între această distincție tipologică și cea operată de Ruth Benedict între „dionisiac“ și „apolinic“.)

5. Câteva particularități bio-medicale

În paralel cu cercetările psihologice, și etnologice prezentate mai sus au fost desfășurate la Novaci o serie de investigații bio-medicale (antropometrie, morbiditate, măsurători funcționale). Vom prezenta aici principalele rezultate din acest domeniu, în măsura în care ele pot interesa și influența concluziile propriilor noastre investigații.

a) Tipuri constituționale

Măsurătorile antropometrice²⁹ efectuate pe un lot de 124 de „pământeni“ și 123 de „ungureni“ au fost realizate din perspectiva biotipologiei kretschmeriene. Din multitudinea datelor prelevate au fost alese astfel ~~caracteristici fizice~~ ^{caracteristici fizice} (talie, greutate, lățimea umerilor, perimetru toracic și perimetru abdominal), calculându-se pe baza lor 7 dimensiuni relative (indici constituționali): indicii kretschmerieni a-a/p, a-a/V-sol și a-a/per toracic, indicele de robustețe Pignet, indicele de troficitate Rohrer, indicele de stare de nutriție Bouchard și indicele de corpolență Bardeen Kaup.

Repartiția valorilor individuale în categorii constituționale kretschmeriene pune în evidență următoarele tendințe:

- în populația de „pământeni“, atât bărbații, cât și femeile înregistrează o tendință netă spre tipul picnic la indicii a-a/p, a-a/V-sol și a-a/per.tor. și predominanță picnică la indicii Pignet, Bouchard și Bardeen Kaup, indicele de troficitate fiind singurul pentru care tendința spre picnic este egală cu cea spre leptosom;
- în populația de „ungureni“ indicii kretschmerieni pun în evidență o tendință netă spre tipul leptosom, atât la bărbați, cât și la femei. La bărbați, indicele de corpolență indică o ușoară tendință spre tipul athletic, în timp ce conform indicilor de robustețe și de stare de nutriție, tendința este predominant picnică. La femei orientarea leptosomă este mai puternică, în favoarea ei pledând și indicii de robustețe și troficitate.

Pe scurt, „pământenii“ sunt predominant picnicici, în timp ce în populația de „ungureni“ (mai ales în cazul femeilor) predomină tipul leptosom. Această constatare corespunde cu teza lui Kretschmer, conform căreia păstoriile ar fi mai degrabă leptosomi, în timp ce agricultorii sunt predominant picnicici.

b) Tabloul comparativ al morbidității la cele două populații

Investigările au fost realizate de Mircea Gujașu.
Analiza morbidității a fost realizată printr-un studiu epidemiologic pasiv³⁰ în cadrul căruia s-a luat în considerație ansamblul spitalizărilor survenite într-un interval de cinci ani la populația analizată. Un prim studiu s-a desfășurat la Novaci - considerat „zonă de contact“ - prin compararea statisticilor obținute pentru populațiile de „pământeni“ și „ungureni“. Al

²⁹ Investigatiile au fost realizate de Eleonora Luca.

³⁰ Datele au fost culese de către Cornel și Maria Picioiu

doilea studiu a fost făcut în zone cu populații „pure“ din Gorj și din Mărginimea Sibiului. Rezultatele au fost similare în ambele cazuri, diferențele între cele două populații fiind totuși mai marcate în al doilea caz, pe care l-am și ales, ca urmare, drept exemplu.

Studiul morbidității³¹ a fost realizat pe baza diagnosticelor stabilite la ieșirea din spital pentru întreaga populație din localitățile respective, populație spitalizată în perioada 1986-1989 în secțiile de boli interne ale spitalelor din departamentul respectiv. La aceasta am adăugat evidența cazurilor de tuberculoză și a tumorilor maligne.

Localitățile alese (Săliște din județul Sibiu și Roșia de Amaradia și Alimpești din județul Gorj) sunt similare din punct de vedere geografic și demografic.

Pentru clasificarea datelor au fost respectate următoarele criterii:

- clasificarea etiologică din tabloul clinic, grupând mai multe boli într-o singură unitate patologică, luând în considerare etiologia comună sau doar cauza comună;
- în împărțirea pe categorii a bolilor s-a urmărit o diferențiere - când aceasta a fost posibilă - între bolile în primul rând funcționale și cele în primul rând organice (de exemplu, diferențierea între HTA esențială, în primul rând funcțională, neurovegetativă, și HTA organică, însoțind un tablou patologic cardio-vascular mai încărcat);
- nu s-au luat în considerație decât primele spitalizări intervenite în acest interval de timp, eliminându-se respitalizările pentru aceeași maladie;
- raportul statistic a fost realizat luând în considerare „totalul cazurilor“, și nu totalul bolnavilor sau al populației;
- nu s-au luat în considerație indivizii provenind din alte localități sau având altă origine etnică;
- s-a ținut cont de grupele de vârstă și de sex.

Conform distribuției statistice a bolilor, s-a ajuns la următoarele concluzii:

A. La „pământenii“ se constată:

- o predominanță netă a afecțiunilor funcționale, pe un fond psiho-somatic, legate de o labilitate crescută a sistemelor nervoase vegetative care se regăsesc în forme oscilante, de tip acut și adesea reversibil:
 - a) patologia cardiovasculară: HTA este în primul rând oscilantă, neurogenă, iar

³¹ Analiza a fost realizată de către Mircea Guiașu și Eugeniu Popa

manifestările de CI cu angor sunt mai ales spasmodice (ex.: HTA funcțională este în raport de 4,5/1 în favoarea „pământenilor“):

- b) patologia gastro-intestinală: predomină afecțiunile recunoscute ca cele cu etiologie psiho-somatică, raporturile de frecvență fiind de 4,5/1 (6/1 la bărbați) pentru ulcerul gastric, 3/1 pentru ulcerul duodenal, 8/1 pentru gastritele cronice și duodenite, 17/1 pentru colon iritabil etc; *Fascinația diferenței* 99
- c) patologia biliară: este în primul rând diskinesică (diskinesiiile biliare sunt în raport de 3/1 în favoarea „pământenilor“, afecțiunile calcaroase ale bilei fiind, pe de altă parte, destul de rare);
- d) virozele acute, pneumoniile etc. sunt numeroase, raportul fiind de 2,5/1;
- e) pe lângă acestea, apare la „pămâtenii“ o simptomatologie pulmonară pe un fond funcțional care nu există la „ungureni“;
- f) o predominanță netă a morbidității asociate cu alcoolul (raportul de frecvență a cirozelor hepatice etilice este 12/1 în favoarea „pământenilor“); o mare parte a patologiei gastro-intestinale și, într-o măsură mai mică, sclerozele vasculare și accidentele cerebrale-vasculare sunt pe un fond de etilism cronic în cazul „pământenilor“.

B. La „ungureni“ se constată:

- o predominanță a „afecțiunilor organice“:
- a) HTA este datorată frecvent arterio-sclerozei, însoțită adesea de afecțiuni ale inimii asociate (CID), comparativ de mai multe infarcturi (raportul de frecvență a HTA organice este 3/1 la femei și 5,3/0 la bărbați, la infarcturi 16/1, iar pentru cardiopatiile ischemice raportul este 3/1 la bărbați, femeile din Gorj reprezentând o situație mai deosebită din acest punct de vedere etc.);
- b) patologia cronică hepatică este frecvent însoțită de afecțiuni calcaroase biliare, de reacții pancreatice și mai ales de pancreas endocrin (raportul de frecvență a afecțiunilor calcaroase biliare este 5/1 în favoarea „ungurenilor“, iar pancreatitele nu au fost înregistrate decât la „ungureni“);
Investigările au fost realizate de Mircea Guiașu.
- c) o incidență crescută a diabetului zaharos și, ca urmare, o frecvență mai mare a afecțiunilor vasculare arteriale periferice (raportul de frecvență a diabetului este de 5/1 în favoarea „ungurenilor“);
- d) o incidență crescută a cancerului (raport 7/1);
- e) o incidență crescută a tuberculozei (raport 10/1).

Toate diferențele prezentate mai sus pot fi organizate în două tipuri relativ distincte de morbiditate, și anume:

- **tipul A**, predominant și semnificativ la „pământeni“, caracterizat printr-o rezistență diminuată la agenții externi accidentali (fie patogeni - viruși, bacterii, fie meteorologici¹⁰⁰) și printr-o puternică reactivitate a organismului, cuplată cu o incidență diminuată a afecțiunilor organice, de „teren“. în acest caz, patologia va avea un caracter predominant exogen, de mediu, cu forme mai degrabă funcționale și acute.
- **tipul B**, predominant și semnificativ la „ungureni“, poate fi descris, dimpotrivă, printr-o rezistență mai mare la agresiunile fizice și psihice ale mediului, o adaptare mai bună la stress pe fondul unei reactivități generale diminuate, dar cuplate cu o incidență crescută a afecțiunilor organice cronice, de teren. Patologia, în acest caz, va avea un caracter predominant endogen, de teren, cu forme mai ales organice și cronice.

Trebuie semnalată și analogia frapantă între această tipologie „inductivă“ a patologiei și clasificarea orientală antică a maladiilor după criteriul yin-yang.

c) Tendințe psihopatologice specifice la „pământeni“ și la „ungureni“

S-a procedat în același mod, înregistrând la spitalele județene diagnosticele psihiatrice stabilite de medicii specialiști și diagnosticele psihiatrice asociate în reacțiile bolilor interne. Totalizând cazurile din Novaci, Alimpești, Săliște și Roșia de Amaradia, s-au găsit 79 de cazuri la „pământeni“ și 36 la „ungureni“.

În cazul în care diagnosticul cuprindea o combinație de sindromuri (exemplu: „depresie pe fond dizarmonic“), au fost luate în considerație separat. S-au analizat frecvențele prin raportarea la totalul sindromurilor, și nu la totalul cazurilor³².

S-au putut constata astfel, în primul rând, diferențe evidente și sistematice în ceea ce privește expresia sindromurilor nevrotice (forme anxioase, expresii cenestopate, hipocondriace, dominante la „pământeni“, în timp ce la „ungureni“ se înregistrează mai degrabă reacții depresive și reacții nevrotice asociate maladiilor organice). La fel de pregnantă este nevoia mai mare a „pământenilor“ de a-și exprima emoțiile la nivel socio-cultural, de unde intensitatea mai mare a reacțiilor lor la frustrare, ceea ce conduce, printre altele, la o frecvență mai mare a psihozelor toxice.

³² Analiza a fost realizată de către Bogdan Lucaciu.

Pe de altă parte, frecvența semnificativ mai mare a schizofreniei și dizarmoniilor Sa „ungureni“, deși întru totul în acord cu tabloul tipologic definit prin constituție Septosomă, schizotimie, interiorizare, secundaritate etc., necesită o analiză mai aprofundată.

O ultimă tendință asupra căreia dorim să atragem atenția este frecvența mult mai mare a reacțiilor suicidare în rândul „ungurenilor“, legată, după toate aparențele, de respectul pentru principii, interiorizare și secundaritate, de înălțarea diferenței

101

d) Măsurători funcționale - Reactivitate neuro-vasculară

Pentru aprecierea tipului de reactivitate neuro-vegetativă au fost înregistrate³³ tensiunea arterială, modificările ei la efort standard (10 genoflexiuni) și timpul de revenire la tensiunea inițială. Lotul investigat a fost alcătuit din 204 indivizi, în număr egal „pământeni“ și „ungureni“, bărbați și femei, având o vârstă medie de 28 de ani. Toți proveneau de la două mici întreprinderi locale, desfășurând deci același tip de muncă. Toți erau născuți și locuiau în Novaci.

Tabelul nr. 19 - Valorile tensiunii arteriale la cele două populații

Probe	Ungureni			Pământeni		
	M	F	Total	M	F	Total
TA max	15,11	14,32	14,71	13,65	13,39	13,52
TA min	8,47	7,91	8,17	7,80	7,89	7,84
Creșteri TA la	0,35	0,65	0,51	1,00	1,05	1,03
Creșteri	0,50	0,86	0,70	1,13	1,34	1,24

Rezultatele prezentate în tabelul de mai sus impun ca o primă constatare faptul că media tensională este semnificativ mai mare la „ungureni“ față de „pământeni“ (14,71 față de 13,52; $t = 4,33$, $p < 0,001$). Diferența între bărbați și femei, cu cifre mai mari la cei din urmă, este mai accentuată la „ungureni“. Tensiunea minimă este de asemenea în medie superioară la „ungureni“. În urma probei de efort, „pământeni“, cu valori tensionale inferioare, fac ascensiuni mai mari și revin mai rapid decât „ungurenii“ la valorile inițiale. De remarcat este faptul că subiecții cu o reactivitate mai mare (20 mm și peste) sunt mult mai frecvenți în populația „pământenilor“ decât în cea a „ungurenilor“ (53% față de 17%).

Tendințe similare se constată și în ceea ce privește tensiunea diferențială. Valorile minimelor oscilează însă prea puțin pentru a se putea desprinde o concluzie netă.

³³ Investigările au fost realizate de Mircea Guiașu,

Pentru a putea interpreta aceste date vom aminti mai întâi un experiment celebru al lui Lacey care a arătat că: „Scăderea ritmului cardiac însoțește și poate chiar facilita disponibilitatea de asimilare a mediului (environmental intake), în timp ce accelerarea ritmului cardiac însoțește sau facilitează «respingerea mediului» (rejection of the environment)“ (Lacey, 1965).

Pentru a ¹⁰²înțelege mai bine despre ce este vorba, trebuie să ne oprim puțin asupra experimentului care l-a condus pe Lacey la această concluzie. Pe scurt, designul experimental era următorul: o rezolvare de probleme care solicită „orientarea spre exterior“, explorare perceptivă de pildă (găsirea unor cifre într-un tablou cu cifre așezate la întâmplare) și care producea scăderea ritmului cardiac, și o probă care solicită „orientarea spre interior“ (calcul aritmetic mental) și care duce la o creștere a ritmului cardiac al subiecților în timpul sarcinii. „O dimensiune «deschis-închis» este clar discemabilă în aceste date“ - conchide Pribram (1968), comentând rezultatele lui Lacey.

Orientarea perceptivă spre exterior a „pământenilor“ este însoțită de un tonus mai scăzut (de exemplu, o tensiune arterială mai scăzută), ceea ce induce o reactivitate mai mare (de exemplu, reactivitate neuro-vasculară mai mare a „pământenilor“), adică o orientare motorie spre exterior. Invers, relativa închidere motorie (reactivitate mai mică) a „ungurenilor“ presupune un nivel „tonic“ mai ridicat (tensiune arterială mai mare). Aceste date sugerează indirect că „pământenii“ au un tonus cronic mai scăzut, ceea ce le permite o reactivitate mai mare - adică viteză mare de reacție, impulsivitate; în cazul „ungurenilor“, dimpotrivă, „tonusul“ ridicat este însoțit de o reactivitate mai scăzută, ceea ce face ca reactivitatea lor motorie să fie mai lentă. Această explicație se apropie, pe altă cale, și de ipoteza lui Eysenck, pentru care extroverții sunt caracterizați printr-o stare cronică de „under-arousal“.

Partea a II-a. Interpretări și ipoteze

Descrierea sistematică a diferențelor dintre cele două populații studiate ne-a pus în fața unei rețele întinse de diferențieri care par a fi legate între ele măcar prin faptul coexistenței lor distincte la „pământeni“ și „ungureni“. Această constatare cere însă imediat cel puțin două răspunsuri: 1) cum se leagă aceste particularități diferențiatore între ele, care sunt mecanismele responsabile de această diferențiere, pe scurt, care ar putea fi modelul explicativ al diferențelor înregistrate; 2) cine este „diferit“, cine este „subiectul“ particularităților descrise. La această întrebare răspunsul pare a fi deja pregătit de cele avansate până în prezent: populația. Întrebarea imediat următoare ar fi atunci ce înseamnă această „populație“ și cum poate fi analizată diferența la nivel populațional.

Vom încerca să sugerăm pe rând, cu titlu de ipoteză, câte un răspuns la fiecare dintre aceste două întrebări .

1. Ipoteza dinamismului tipologic

1.1. Modele dinamice ale diferenței

În linii generale vom încerca o interpretare tipologică pornind de la principiile logicii dinamice a contradictoriului a lui Ștefan Lupașcu (nota 5), pentru care orice sistem, orice fenomen presupune și se originează într-un „dualism antagonist ireductibil, structural și funcțional“. Postulatul pus de Lupașcu la baza logicii sale va fi principiul antagonismului, formulat astfel: „Oricărui fenomen, sau element, sau eveniment logic, ca și judecății care îl gândește, propoziției care îl exprimă sau semnului care îl simbolizează, lui «e», de exemplu, trebuie să-i fie asociat întotdeauna, structural și funcțional, un antifenomen, sau antielement, sau antieveniment logic și deci o judecată, o propoziție, un semn contradictoriu: non-e sau S; și într-un asemenea mod încât «e» sau «e» nu vor putea fi niciodată mai mult decât potențializate prin actualizarea lui e sau g, nu făcute să dispară, astfel ca e sau S să-și fie suficiente lor înșiși într-o independență și deci o non-contradicție riguroasă (...)“ (Lupașcu, 1982). Postulatul logicii dinamice a contradictoriului va arăta în consecință astfel: $e_{Ar} > e_p$; $S_p e_A$; $e_T o e_T$ unde A este starea de actualizare, P este cea de potențializare, iar T starea nici actuală, nici potențială TsAP.

1.2. Postulatul dinamismului contradicțional activitate-reactivitate

Logica dinamică a contradictoriului constituie așadar, pentru noi, cadrul conceptual de referință. De aici trebuie pornit pentru identificarea și formularea într-un meta-limbaj adecvat a antagonismului definitoriu al domeniului nostru de analiză.

Pentru ¹⁰⁴ușurința și claritatea expunerii, ^{VINTILĂ MIHĂILESCU} vom reconstrui modelul pe care dorim să-l propunem pornind de la simplu la complex, printr-o succesiune de exemple experimentale reprezentative.

Vom începe cu un experiment al lui Foote și al colaboratorilor săi, care au pus în evidență următorul fenomen considerat de Tucker și Williamson ca „paradoxal”: aplicarea microiontoforetică a norepinefrinei pe țesutul nervos senzorial determină o scădere a „activității de fond”, concomitent cu o creștere a intensității potențialelor evocate la stimulare senzorială (cf. Tucker și Williamson, 1982). Generalizând, am putea spune că sistemul celular apare ca fiind definit printr-o activitate, înțeleasă ca activitate tonică „internă”, de fond, și o reactivitate, înțeleasă ca activitate fazică, „de relație”. Important este faptul că aceste două „componente” funcționale ale celulei alcătuiesc un dinamism antagonic în care, preluând terminologia logicii lupasciene, putem spune că actualizarea activității implică potențializarea reactivității și invers.

Un alt exemplu, la alt nivel, ni-l oferă cercetările conduse în ultimele decenii din Roy John. Prelucrarea pe calculator a potențialelor evocate medii i-au permis acestuia să disocieze două pattemuri distincte de unde: (a) unde cu o latență mică, corespunzând procesului exogen de codificare a stimulului fizic și (b) unde cu latență relativ mare, corespunzând procesului endogen de actualizare a informației stocate în memorie. Aceste două pattemuri de unde, corespunzând celor două tipuri de procese, „exogen” și „endogen”, s-au dovedit a coexistă, în raporturi diferite, în toate zonele cerebrale investigate (John, 1980).

Un al treilea exemplu, de asemenea diferit, ni-l pot oferi cercetările lui Aryeh Routenberg asupra memoriei. Acesta distinge între „sistemul I” care realizează prelucrarea informației aferente (exogene) și asigură consolidarea memoriei și „sistemul II” care acționează asupra out-put-ului informațional, asigurând activarea informațiilor existente (endogene) sau rememorarea. Routenberg consideră că diferențierea acestor două sisteme ar fi prezentă în toate regiunile citoarhitectonice; s-ar putea chiar ca celulele ce alcătuiesc acest sistem să fie specializate biochimic, îndeosebi enzimatic.

În acest caz, procesele memoriei se realizează prin jocul permanent al celor două subsisteme, regulat de un al treilea, de control, localizat de Routenberg la nivelul

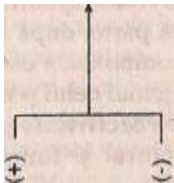
hipocampului (Routenberg, 1980).

Putem să desprindem din aceste câteva ilustrări existența, la diferite niveluri structurale și funcționale, a unei activități legate de informația endogenă, distinctă de o activitate specifică receptării și operării cu informația exogenă. Pe de altă parte, după cum rezultă cel mai clar din primul exemplu, aceste două componente omniprezente par a se afla între ele într-un raport antagonic de genul celui postulat de Lupașcu. Vom numi acest cuplu antagonic **activitate-reactivitate** și vom postula la rândul nostru statutul său constitutiv, structural și funcțional, pentru orice sistem bio-psihic.

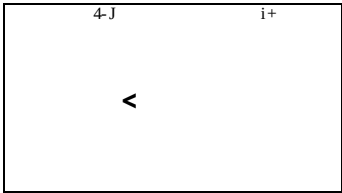
Este fundamental să precizăm din capul locului că acest dinamism antagonic al activității și reactivității este constitutiv și definitoriu pentru orice sistem celular care trebuie socotit în consecință ca unitate antagonică și contradictorie. Este o unitate deoarece „activitatea“ și „reactivitatea“ nu constituie în nici un fel „entități“ separabile, ci modalități funcționale care definesc „constituția“ celulară tocmai prin unitatea îor. Această unitate este antagonică deoarece, după cum am văzut, actualizarea modalității reactive implică o potențializare corespunzătoare a modalității active și invers. În sfârșit, este contradictorie deoarece prin reactivitate sistemul este, în mod relativ, un „produs“ al solicitărilor contextului, în timp ce prin activitate se „reproduce“ pe sine. Fiind definit prin unitatea activității și reactivității, sistemul celular va fi deci permanent identic și schimbător, oscilând permanent între o mișcare „centripetă“, reproductivă, omogenizantă și o mișcare „centrifugă“, constructivă, eterogenizantă.

Activitatea neuropsihică ar consta deci în conjugarea permanentă, dar în raporturi diferențiate, a două tipuri de activități, a două circuite solidare, dar distincte: a) un **circuit exogen**, reactiv, bransat pe informația externă, pe care o caută permanent, o receptează ușor și declanșează rapid reacția, pentru a trece la fel de rapid la căutarea unor noi stimulări; b) un **circuit endogen**, activ, vehiculând modelele operaționale interne, pe care pe de o parte le proiectează asupra contextului, structurând astfel corespunzător stimularea, iar, pe de altă parte, anticipează pe baza lor răspunsul prin simpla „evocare“ a stimulului chiar în absența lui momentană. Primul circuit își primește informația din stimularea externă și are permanent nevoie de aceasta, al doilea este mai degrabă un circuit cu autoîntreținere.

r

&
Du

Modelul elementar al antagonismului dinamic

O
D.
I _

cd
&
x:
t_

8.
12
J

De fapt, nici unui dintre aceste cazuri nu se realizează întru totul (într-o bună măsură fiind însă posibile în situații patologice) datorită jocului antagonic permanent dintre „activitate“ și „reactivitate“, care, în proporții diferite, nu încetează nici o clipă să coexiste.

Schematic, acest dinamism antagonic al celulei nervoase este sugerat în figura 1.

Din acestea se pot desprinde câteva concluzii particulare importante:

- a) ceea ce numim răspuns nu este o entitate simplă, ci o integrare complexă a ceea ce am numit „reacție“ și „evocare“, rezultanta excitației mediate de „reactivitate“ și a anticipației produse de „activitate“, cu aportul diferit, de la caz la caz, al fiecărei componente;
- b) în mod similar, ceea ce numim stimul nu este nici el o entitate fizică „monolită“, ci combinația, în proporții variate, a contextului actual și a imaginilor inactuale, rezultanta comportamentului prospectiv generat de „reactivitate“ și a celui proiectiv propriu „activității“;
- c) „stimulul“ și „răspunsul“ nu sunt prin urmare elementele simple și „obiective“ ale schemei behavioriste. În primul rând stimulul însuși nu este „datul obiectiv“, ci o construcție umană necesară, individul uman neavând acces, prin însăși constituția sa, la acest context „obiectiv“ al empiriștilor. Schema behavioristă are astfel șanse să descrie umanul doar din greșeală, adică în măsura în care trădează involuntar principiile;
- d) în cazul unei relative dominanțe a „reactivității“, procesul stimul-răspuns se desfășoară rapid, declanșarea unui model operațional fiind practic spontană, dar cu risc crescut de eroare, în lipsa unei operații mai extinse de evaluare și selectare a modelului operațional adecvat;
- e) în cazul unei relative dominanțe a „activității“, procesul stimul-răspuns este mai lent datorită duratei pe care o necesită alegerea între modele operaționale concurente, dar cu risc mai mic de eroare. În schimb apare riscul unor „evocări“, adică al unor anticipări ale stimulului în absența acestuia, ceea ce constituie cu totul alt gen de eroare;
- f) din ultimele două puncte rezultă că viteza de răspuns și corectitudinea răspunsului, pe de o parte, și erorile de prelucrare și cele de anticipație, pe de altă parte, constituie cupluri de evenimente antagonice.

Observațiile de mai sus se referă la antagonismul intrasistemic. Valabilitatea dinamismului antagonic ca principiu general de funcționare presupune însă regăsirea

antagonismului și la nivelul relațiilor inter-sistemice.

Să considerăm din nou, în acest sens, câteva exemple experimentale.

Cercetările lui Routenberg pot fi considerate deja ca ilustrative și pentru relațiile inter-sistemice în măsura în care „sistemului I” și „sistemului II” li se atribuie o anumită individualitate structurală. Mai elocvente pentru cele de față sunt însă cercetările lui Pribram și ale colaboratorilor săi, care au condus la evidențierea a două sisteme distincte, unul reglând răspunsul fazic la input (arousal system) și celălalt asigurând pregătirea tonică a răspunsului motor (activity system). În timp ce primul reacționează în sensul reducerii redundanței, celălalt urmărește creșterea redundanței (Pribram și McGuiness, 1975). Efectul calitativ-reglator al sistemului de acțiune (activity) este astfel opus celui produs de arousal, conchid Tucker și Williamson (1984). De asemenea, Pribram și McGuiness invocă un al treilea sistem, centrat pe hipotalamus, care are rolul de a regla raportul între *activity* și *arousal*.

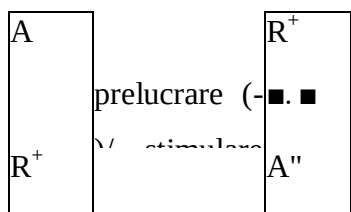
Bazându-se pe aceste date, Pribram sugerează o altă tipologie, diferită de cea eficient-emic prezentată anterior și intitulată inițial (1968) **afectiv-efectiv**: afectivul înseamnă reacția organismului la mediu prin controlul input-ului (i.e. arousal) mai degrabă decât printr-o acțiune instrumentală (i.e. activity), înseamnă emoția, adică „*e-motion*” dimpotrivă, efectivul înclină spre răspunsul instrumental, organizarea motivațională a comportamentului motor (Pribram, 1981).

Fără a fi explicită, apare aici o „ruptură” a „blocului senzori-motor” în două componente distincte ca funcționalitate antagonică. S-ar putea contura deja ipoteza unui antagonism inter-sistemic senzori-motor, care să înlocuiască imaginea curentă a relației lineare stimul-răspuns.

Această ipoteză apare mai explicită în modelul sugerat de Brebner și Cooper pentru explicarea extroversiei. Să amintim aici doar faptul că pentru cei doi autori mecanismele senzoriale (S - analysis) și cele motorii (R - organization) sunt distincte și se comportă antagonic, balanța acestui antagonism definind tipurile extrovert și introvert. Astfel, introverții sunt caracterizați conform acestui model prin inducerea inhibiției din analiza stimulului și a excitației din organizarea răspunsului. Dimpotrivă, în cazul extroverților, sarcinile ce solicită un nivel ridicat de analiză a stimulului generează inhibiție, sarcinile ce solicită organizarea superioară a răspunsului motor inducând starea de excitație (Brebner și Cooper, 1985). O serie de experimente de timp de reacție, în care se variază sistematic și

distinct solicitările senzoriale și cele motorii, au confirmat comportamentul diferit, în acord cu ipoteza, a extroverților și introverților (Cooper și Brebner, 1988). Ceea ce este, deocamdată, mai important pentru noi, este însă faptul că astfel pare să se confirme, implicit, și ipoteza antagonismului senzori-motor. Figura 2 prezintă schematic această situație.

Fig. 2 — Antagonismul senzori-motor VINTILĂ MIHAILESCU

stimulare (+)

► prelucrare (+) < D

■ - căutare ■ anticipare

1.3. Principiile tipologiei dinamice

După prezentarea postulatului de bază al ipotezei noastre tipologice, putem să trecem acum la formularea principiilor sale de bază.

a) Principiul relațional

În fizică se postulează că orice sistem izolat evoluează spre echilibru. Scufundând sistemul întru relație - ceea ce înseamnă a-l considera în starea sa reală, și nu ideală sau de limită - ne depărtăm implicit de starea de echilibru și ajungem la stările materiei „departe-de-echilibru“. Acestea, după părerea lui Prigogine, „ilustrează o proprietate esențială și neașteptată a materiei: fizica poate de aici înainte descrie structurile ca fiind adaptate la condițiile exterioare; întâlnim în sisteme chimice destul de simple un fel de mecanism de adaptare psihologică. Și, ca să folosim un limbaj antro- morfic, la echilibru materia este «oarbă»; în condiții departe-de-echilibru, materia începe să fie capabilă să perceapă, adică să «țină cont» în modul ei de funcționare de diferențele lumii exterioare (cum sunt câmpurile gravitaționale sau electrice slabe)“. Aceste sisteme sensibile la fluctuațiile mediului constituie structurile disipative (Prigogine și Stengers, 1984).

Principala lor caracteristică o constituie autoorganizarea. „Sensibile“ la fluctuații, ele

sunt instabile și, mai mult decât atât, pot „alege“ să evolueze spre una sau alta dintre mai multe structuri echiposibile. Este ceea ce se cheamă a bifurcație: la oscilații greu determinabile ale forțelor ce acționează asupra sa, sistemul are capacitatea de a „selecta“ structura pe care o va realiza, Cea mai simplă bifurcație este de tipul stânga-dreapta, prin care se realizează o asimetrie stângă sau dreaptă. De regulă, bifurcațiile au loc însă în cascadă. Apare astfel „aberația“ individuală, specificitatea, necunoscute de sistemele de echilibru. In acest caz „nu mai există nici o lege universal valabilă din care să se deducă comportamentul general al sistemului“. „în timp ce parametrii care descriu structura cristalină pot deriva din proprietățile moleculelor din care aceasta este formată și în special din sfera forțelor lor de atracție și de respingere, celulele lui Binard, ca toate structurile disipative, sunt esențialmente o reflectare a situației globale de non-echilibru care le-a creat“ (idem). Ele nu există - și nu pot fi înțelese decât împreună cu „mediul dezechilibrat“ în care se dezvoltă. Ele nu există și nu pot fi înțelese în sine, ci doar întru relație.

Dacă această caracteristică se întâlnește și în materia fără viață, în lumea vie ea devine regulă generală: „biosfera, ca întreg, precum și componentele ei, vii sau nu, se găsesc în condiții depaște-de-echilibru“ (idem). Pasteur deja era de părere că nu simetria, ci disimetria, ruperea simetriei este trăsătura caracteristică a vieții. în acest sens, să ne gândim doar la ADN, care are forma unei spirale helicoidale stângi!

Să facem însă un salt și să trecem în registrul mult mai complex al comportamentelor umane. Vom întâlni și aici fenomene și intuiții similare.

Pentru tipologia lui Jung, de pildă, totul pornește de la raportarea individului la lume (de la relaționare, am spune noi), această raportare realizându-se prin cele două mecanisme general umane și contrare ale extroversiei („deschiderea“ relației și orientarea energiei psihice spre exterior) și introversiei („închiderea“ relației și orientarea spre interior). Tipurile sunt rezultatul unei privilegieri devenite „cronice“ a unuia sau celuilalt dintre mecanisme, ne spune Jung, rezultat deci al funcționării dezechilibrate a celor două mecanisme de relaționare. Dar nu numai introversia și extroversia, ci tipurile în general și, mai larg, tot ce ține de „trăsăturile de personalitate“, de dimensiunile individualității sunt construcții psihice asimetrice, rezultatul unei funcționări dezechilibrate fie spre închidere, fie spre deschidere.

Rezumând, am putea spune că orice sistem, existând prin definiție întru relație, va fi definit funcțional și chiar structurai prin echilibrul/dezechilibrul a două mișcări antagonice: una de deschidere și eterogenizare și alta de închidere și omogenizare.

b) Principiile echilibrului funcțional și dezechilibrului structural

Analiza tipologică de față presupune omniprezența dinamismelor antagonice, specifice, dar intercondiționate, alcătuind o rețea ce constituie însuși sistemul uman. Orice dinamism antagonic al acestei rețele funcționează conform unui **principiu al echilibrului funcțional** care reclamă o oscilație a tendințelor antagonice în jurul unui optim cu revenire la această stare de echilibru. Pe de altă parte însă, orice dinamism antagonic poate fi adus, prin solicitări specifice și durabile, la o funcționare dezechilibrată, cu predominarea uneia sau alteia dintre componentele sale antagonice, ceea ce, în virtutea intercondiționării sale cu celelalte dinamisme, va tinde să instaureze o sincronizare a **dezechilibrelor** la nivelul întregului sistem. Vom vorbi, în acest caz, de un **principiu al dezechilibrului structural** sau **tipologic**, iar cronicizarea acestui **dezechilibru** o vom considera a fi tipul. „Tipurile“ vor cunoaște deci un număr indefinit de grade și de moduri particulare, dar și un „aer specific de familie“ care va tinde să le grupeze într-o polaritate generală.

c) Principiul compartimentării relaționale

Dezechilibrul structural împinge individul într-o relație cronică fie de deschidere, care în principiu riscă să-l conducă la disoluție, la simplul efect al presiunilor externe, fie de închidere, al cărei risc este închistarea autistă. De fapt, însă, acest risc nu există deoarece relaționarea nu este lineară și unitară, ci multinivelară și muțimodală, se realizează în și prin diferite sisteme relaționale. Or, acestea aflându-se prin definiție în raporturi antagonice între ele, înseamnă că deschiderea unuia va tinde să genereze închiderea perechii sale: „eterogenizarea“ dintr-un „compartiment“ al vieții noastre psihice va fi permanent compensată de o „omogenizare“ în alt „compartiment“. Regăsim astfel intuiția lui Jung, pentru care orice extrovert primar este în același timp un introvert secundar și invers.

Topografia acestei „compartimentări“ este greu de stabilit nu numai datorită complexității sale, ci și faptului că, probabil, ea este - cel puțin în parte - funcțională, și nu structurală. Pentru cele de față vom reține însă două mari „compartimentări“ a! căror dinamism antagonic este general și fundamental pentru viața psihică.

Prima „compartimentare“ se referă la sistemul senzorial-cognitiv și la cel motor, acestea fiind cele două mari modalități relaționale ale psihismului. Am sugerat deja natura

antagonică a raportului lor, ceea ce este de naturi să „spargă” imaginea curentă a unui „bloc senzori-motor”. La aceasta ar trebui adăugată acum o a doua implicație. Considerarea sistemului senzorial-cognitiv și a celui motor ca modalități de relaționare înseamnă implicit acceptarea faptului că individul se poate relaționa echi-valent prin cele două modalități de care dispune. Altfel spus, „blocul senzori-motor” se diferențiază și prin faptul că în locul lanțului *in-put* senzorial-oM/ pwr motor va trebui să luăm în considerație și un *in-put* motor și un *out-put* senzorial.

Istoric vorbind, empirismul filosofic, prelungit în psihologie prin asociaționism, a privilegiat „intrarea senzorială”, punând senzația la baza edificiului intelectual.

Raționalismul, dimpotrivă, prin constructivismul epigenetic (și Piaget nu este decât unul dintre reprezentanții săi cei mai marcanți) a privilegiat „intrarea motorie”, punând activitatea motrice la baza construcției inteligenței, cu subordonarea până la eludarea aportului senzorial. De fapt, cele două modalități de relaționare coexistă permanent în om, generând tipuri diferite de ordonare cognitivă - ceea ce am încercat să sugerăm prin proba de categorializare -, prevalarea uneia sau a celeilalt ținând de particularități tipologice ale individului sau, mai larg, ale culturii sale de apartenență.

O a doua mare „compartimentare” se referă la ceea ce vom numi nivelurile de relaționare. Spre deosebire de diferențierea „orizontală” între senzorial și motor, nivelurile de relaționare se referă la o diferențiere pe „verticală” între o raportare directă, i-mediată, concretă la mediul extern și intern al individului, și o raportare indirectă, mediată categorial-simbolic, abstractă deci. La primul nivel se operează cu informația „primară”, rezultată din stimularea directă; la al doilea nivel, mai degrabă „ideologic”, se operează cu informații „secundare”, la puterea a doua, ca să spunem așa, cu categorializări simbolice ale informației „primare”. Vom vorbi, în consecință, de nivelul „primarității” și de cel al „secundarității”³⁴, la un individ - sau la o populație întreagă — putând prevala fie relaționarea primară, fie cea secundară.

d) Principiul compatibilităților relaționale

Relațiile antagonice între „compartimente” psihice conexe nu se ordonează într-un lanț causal univoc având la capătul său comportamentul manifest, ci alcătuiesc o vastă rețea

³⁴ În înțelesul acordat aici, primaritatea și secundaritatea nu se opun înțelesului clasic acordat de Heymans și Wiersma, dar nici nu se reduc la el, integrându-l într-o perspectivă mai largă.

de relații antagonice multiple.

Să luăm un singur exemplu: rețeaua de relații antagonice a neuromediatorilor - mai exact spus, un decupaj foarte limitat al acesteia, un vârf al acestui aisberg încă ascuns în mare măsură specialiștilor.

Conform cu Pribram și McGuiness (op. cit.), funcționarea sistemului de arousal este reglată de acțiunea antagonică a ~~cuplului norepinefrină (NE)-serotonină (S-HT)~~ ^{rețelelor de acțiune} (NE)-serotonină (S-HT), cea a sistemului de acțiune fiind dependentă biochimic de antagonismul dopamină (DA)-acetilcolină (Ach). Funcționarea fiecărui sistem este deci din punct de vedere biochimic rezultanta unui joc antagonic precis. Pe de altă parte aceste două sisteme sunt intercondiționate biochimic prin raporturile, de asemenea antagonice, dintre cele două cupluri de neuromedatori (sistemul dopaminergic modulează funcționarea atât a sistemului noradrenalinergic, cât și a celui serotoninergic, Ach-ul influențează sinteza de NE și invers, catecolaminele (NE, DA) inhibă eliberarea de Ach etc.). Ansamblul acestor relații poate fi schițat, simplificat, ca în figura de mai jos.

Devin astfel mai clare câteva caracteristici ale acțiunii neuro- mediatorilor și, mai larg, ale funcționării rețelelor antagonice:

- a. acțiunea fiecărui mediator este permanent contrabalansată și condiționată, direct și indirect, de acțiunea celorlalți medatori;
- b. același efect poate fi atins prin acțiunea specifică directă a unui mediator sau prin aceea indirectă a influențării mediatorului antagonic;
- c. același neuromediator poate avea efecte opuse în funcție de natura receptorului, aceștia fiind structurați de asemenea antagonic (nicotinici și muscarinici pentru Ach, alfa și beta pentru NE etc.). De asemenea, efecte opuse se obțin în funcție de cantitatea în joc, același neuromediator putând să aibă, în doze mici, o acțiune stimulatorie asupra sintezei antagonicului său, dar o acțiune frenatoare în doze mari (de pildă, Ach în cantități mici stimulează eliberarea de NE, dar în cantități mari o blochează etc.);
- d. în sfârșit, neuromediatorii se comportă diferențial în diferite „compartimente” cerebrale. De pildă, un șoc electric în talpa piciorului nu afectează practic deloc DA în sistemul striat, produce însă o ușoară reducere a sintezei DA în sistemul mesolimbic și are un efect inhibitor puternic asupra DA în cortexul frontal. Cu alte cuvinte, reglarea cantitativă a deschiderii/închiderii prin intermediul neuromediatorilor produce efecte calitative distincte prin zonele specifice în care se produce această reglare, iar antrenarea unor zone sau a altora depinde de solicitările

specifice ale sarcinii.

Rezumând, putem remarca din aceste câteva exemple extrem de simplificate că dinamismul antagonic este multiplu mediat și reglat, de asemenea antagonic, atât intra-sistemic, cât și inter-sistemic, dezechilibre de un anumit grad și sens într-un sistem reclamând dezechilibre compatibile în alte sisteme (pentru un răspuns adecvat, de ansamblu, la un factor stresant - șocul electric în talpa piciorului - diferite „compartimente“ corticale intră, după cum am văzut, în grade diferite de închidere/deschidere prin reacția diferențiată a DA la acest stimul).

Un alt exemplu îl poate constitui raportul între independența de câmp și inteligență. Atestat prin calculele de corelație, acest raport i-a făcut pe unii autori să considere independența de câmp ca fiind mai degrabă o dimensiune a inteligenței decât a personalității. Explicația ni se pare a fi mai nuanțată - și mai simplă în același timp.

Probele de independență de câmp situează subiecții într-o relaționare directă, imediată, concretă cu un context perceptiv extern. Deschiderea față de acesta ($R^* A'$) îi plasează pe indivizi într-o situație de dependență de câmp, situația inversă, de independență, fiind obținută prin închiderea relațională ($R A^+$). Pentru obținerea unor bune performanțe la o probă de inteligență, care reclamă o activitate de prelucrare abstract-categorială a informației (o relaționare mediată, abstractă deci), închiderea față de „bruiatul“ perceptiv concret va fi o condiție facilitatoare. Pe scurt, deschiderea abstract-categorială este compatibilă cu închiderea concretă particulară, iar această compatibilitate face ca performanțele intelectual-abstracte să fie favorizate de independența de câmp a subiectului. Favorizat nu înseamnă însă determinat, și nici condiționat strict. Este vorba deci de rețele de compatibilități care fac ca apariția unui dezechilibru într-un compartiment să solicite dezechilibrări compatibile în „compartimentele“ funcționalconexe.

1.4. O ilustrare: timp de reacție și personalitate

Pentru a ilustra utilitatea acestei abordări și capacitatea ei de explicitare a unor probleme controversate din psihologia personalității, vom analiza pe scurt raportul între timpul de reacție și personalitate.

Așa cum rezultă din schema antagonismului senzori-motor, o primă formulă „tipologică“ pe care o putem nota convențional cu R/A constă din combinația: reactivitate crescută + activitate scăzută în subsistemul senzorial și reactivitate scăzută + activitate crescută în subsistemul motor; cea de-a doua formulă, pe care convenim s-o notăm cu A/R ,

pune în evidență o combinație diametral opusă, respectiv: reactivitate scăzută + activitate crescută în subsistemul senzorial și reactivitate crescută + activitate scăzută în sistemul motor.

La ce ne conduc aceste formule în plan funcțional? Este logic să presupunem că un subiect care aparține formulei R/A se va caracteriza prin viteză mare de detecție a semnalelor, dar prin rapiditate și ~~eficiență relativ~~ ^{eficiență relativ} reduse în prelucrarea ~~proprie-zisă~~ ^{proprie-zisă} a informației, și astfel probabilitatea crescută a erorilor de prelucrare; în același timp, în sfera motorie se va înregistra un nivel ridicat al activității endogene (autoinduse și autoîntreținute) care va diminua forța semnalelor exogene (respectiv nivelul reactivității), ceea ce face ca în anumite situații veriga motorie să se decupleze de cea senzorială și să genereze răspunsuri independent, chiar în absența stimulării specifice (impulsivitate și hiperactivitate motorie).

Dimpotrivă, este de așteptat ca un subiect care aparține celei de-a doua formule (A/R) să se caracterizeze prin viteză redusă în detecția semnalelor, dar printr-o mai mare eficiență a operațiilor de prelucrare-integrare- decodificare a informației, și deci probabilitate redusă de erori de prelucrare; totodată, în cadrul verigii motorii, nivelul relativ scăzut al activității face ca în generarea răspunsurilor să se impună controlul și dominanța semnalelor exogene, astfel încât dinamica motricității devine dependentă și subordonată dinamicii activității senzoriale și mental-reflexe, ceea ce mai departe determină o latență mai mare a răspunsului motor.

Stilul impulsiv și cel reflexiv (Kagan și Kogan, 1970) pot fi considerate ca expresii emergente și descriptive ale acestei polarități dinamice descrise mai sus. Luând viteza răspunsului și numărul de erori ca indicatori finali ai acestui mecanism antagonic, valorile lor vor fi în mod legic invers proporționale (e.g. Hatano și Inagaki, 1982), o viteză mai mare fiind însoțită, de regulă, de o corectitudine mai scăzută, și invers.

Delimitarea funcțională a subsistemelor senzorial și motor și considerarea lor într-o interacțiune antagonică pun într-o lumină nouă și problema timpului de reacție. În primul rând, TR încetează a mai fi o sumă simplă a componentei senzoriale („timpul de recepție“) și a celei motorii („timpul de execuție“), el apărând ca rezultanta integrată a antagonismului senzori-motor, respectiv a jocului antagonic al reactivității și activității în cadrul verigilor senzorială și motorie luate în interacțiune. Astfel, într-un caz dominantă va fi condiționarea motorie (ex.: în formula polară de tip R/A), într-alt caz dominanța trece de partea componentei senzoriale (ex.: în formula polară de tip A/R).

În al doilea rând, în determinarea ca atare a valorii reale a TR simplu, care să exprime raportul bazai, primar dintre reactivitate și activitate ca dimensiuni constituționale ale dinamicii personalității, se ridică o serie de aspecte metodologice esențiale care se cer a fi luate permanent în considerație pentru a se ajunge la o interpretare unitară a datelor experimentale concrete.

Un prim aspect se referă la intensitatea stimulului. Se știe că viteza de reacție este în funcție nu numai de durata și succesiunea stimulilor, ci și de intensitatea lor. Intre anumite limite, creșterea intensității stimulului atrage după sine reducerea perioadelor de latență ale răspunsurilor motorii. Rezultă deci că dincolo de particularitățile tipologice și individuale ale subiecților, o sursă care generează diferențe mai mult sau mai puțin semnificative în valorile medii ale timpului simplu de reacție este intensitatea stimulilor. Folosirea de către diverși cercetători a unor stimuli de intensități diferite va conduce, inevitabil, la obținerea unor valori diferite ale TR, chiar la subiecți aparținând uneia și aceleiași formule tipologice.

În acest caz, pentru a avea o măsură veridică și unitară a TR (simplu), este necesar a se utiliza stimuli de intensități medii, care creează condiții relativ egale de manifestare a reactivității primare, constituționale, pentru toate categoriile de subiecți (fie că aparțin tipului puternic, fie că aparțin tipului slab de sistem nervos în clasificarea pavloviană, fie că sunt introverți, fie că sunt extroverți, în clasificarea lui Eysenck, fie că sunt înalt reactivi, fie că sunt slab reactivi în viziunea lui Strelau etc.).

Un al doilea aspect metodologic important se referă la intervalele temporale dintre stimuli în cadrul seriei experimentale. Acestea pot fi: scurte (sub 1 sec.) și regulate (egale); b) lungi (peste 3 sec.) și regulate (egale); c) aleatoare, durate inegale, distribuite după criterii probabilistice. Raportate la formula tipologică bazală a personalității, se constată că fiecare dintre cele trei genuri de intervale avantajează pe unii subiecți și dezavantajează pe alții, într-o măsură mai mare sau mai mică. Astfel, dacă luăm drept cadru de referință schema introversie-extraversie, cea mai larg cunoscută astăzi, vom constata că intervalele scurte și regulate avantajează pe extraverți, care, fiind înalt reactivi în plan senzorial și având montajul intern centrat preponderent pe răspunsul motor, reușesc mai ușor să-și sincronizeze ritmul propriu cu cel al stimulării externe, dând în experimentele de determinare a TR simplu rezultate mai bune decât introverții. Dimpotrivă, intervalele lungi și regulate favorizează pe introverți, care, fiind mai slab reactivi în plan senzorial și având mai bine dezvoltate mecanismele inhibiției de întârziere, își adaptează mai ușor dinamica răspunsurilor motorii la un ritm lent și monoton al stimulării externe, obținând performanțe mai bune decât extraverții (variații mai mici ale TR de la un stimul la altul și erori mai

puține).

Ar reieși atunci că cele mai adecvate pentru determinarea TR simplu sunt intervalele aleatoare, care ar pune în condiții cât de cât egale atât pe subiecții alerti, cât și pe cei lenți, în felul acesta rezultatele obținute devenind într-o mai mare măsură comparabile.

Al treilea aspect metodologic se referă la lungimea seriilor de stimulare. Aici aproape că nu se respectă nici o regulă, fiecare cercetător procedând cum crede de cuviință, ca și cum aceasta nu ar avea nici o importanță pentru evaluarea TR propriu-zisă. În multe cazuri se folosesc serii relativ scurte (15-20 de stimuli); în alte cazuri serii medii (25-40 de stimuli), iar în restul serii lungi (peste 50 de stimuli). Evident, diferențele în valorile medii finale ale TR vor fi semnificative, de la o variantă experimentală la alta. Se pune însă întrebarea care dintre cele trei categorii de serii de stimulare este cea mai indicată pentru a obține măsura veridică a reactivității primare, așa cum se poate evidenția ea prin intermediul TR simplu. După opinia noastră. în acest scop singura indicată este seria de stimulare scurtă (10-15 stimuli), întrucât permite neutralizarea altor variabile intermediare care intervin pe măsura prelungirii perioadei de stimulare - forța sistemului nervos, fenomenul habituării senzoriale, unele efecte ale învățării etc.

Astfel, de pildă, subiecții clasificați ca extraverți sau Mperactivi, în cazul seriilor lungi de stimulare, dezvoltând mai amplu fenomenul habituării și saturației fa monotonie, pot avea în final valori medii mai mari ale TR decât subiecții clasificați ca slab reactivi sau introverți, ceea ce, firește, nu mai exprimă raportul real dintre ei pe dimensiunea reactivității senzoriale primare.

Variabila timp ridică și o altă problemă metodologică, care poate fi formulată astfel: există o „formulă de stare“ care exprimă parametrii de repaus sau de fond ai activității (senzoriale în speță) și o „formulă dinamică“, exprimând evoluția în timp a caracteristicilor reactivității în cursul procesului de stimulare. Cele două aspecte fiind nu numai distincte, ci și antagonice, este indispensabil să se precizeze la care dintre cele două „formule“ se referă caracteristicile utilizate. Astfel, de pildă, „sensation seeking“ este o caracteristică de stare (activitate scăzută, deci reactivitate mare și, în consecință, deschidere senzorială inițială), în timp ce „stimulus augmenting“ este o formulă dinamică definind intensificarea răspunsului senzorial la o creștere în timp a stimulării. Utilizarea independentă a celor două variabile complementare este nu numai artificială, dar poate duce și la confuzii: „sensation seeking“ (formulă de stare), de pildă, este solidară cu „stimulus reducing“ (formulă dinamică), și nu cu „stimulus augmenting“, cum s-ar părea la prima vedere etc.

Al cincilea aspect metodologic în studiu TR se referă la natura indicatorilor măsurați

sau la natura reacției înseși. În unele cercetări, timpul de latență se măsoară prin răspunsurile motorii voluntare, în altele prin răspunsurile bioelectrice evocate și, în sfârșit, la altele prin răspunsurile vegetative. Este firesc atunci ca datele să nu concorde și chiar să nu fie comparabile din punct de vedere tipologic. Fiind vorba de existența mai multor forme de reactivitate, trebuie admis că fiecare dintre ele își are propriii săi indici de timp. În cazul sistemului funcțional antagonic senzori-motor, cel mai relevant ni se pare a fi timpul răspunsului motor voluntar.

Pe de altă parte, atunci când se compară date experimentale obținute în cadrul diverselor cercetări de psihologia personalității și diferențială, este necesar a se lua în considerație același tip de răspunsuri - bioelectrice, vegetative sau motorii - pentru a se înlătura echivocul în interpretarea eventualelor deosebiri interindividuale și intergrupale.

În fine, un al șaselea aspect metodologic al antagonismului senzori-motor pe care îl vom aminti în cele de față privește legitatea ce stă la baza producerii și distribuției erorilor în sarcinile de detecție și discriminare a stimulilor condiționați.

Cele două formule tipologice polare pe care le-am desprins mai sus vor pune în evidență tablouri net diferite ale erorilor. În cazul R/A, cu predominarea reactivității senzoriale și a activității motorii, se va înregistra un procent crescut de anticipări și dezinhibări (reacții inter-semnale); dimpotrivă, formula A/R, cu predominarea activității senzoriale și a reactivității motorii, favorizează omisiunile (neînregistrarea semnalelor) și întârzierile. În cazul unui model experimental cu intervale scurte și regulate între semnale, vor domina omisiunile care se cumulează la subiecții aparținând formulei A/R (analog introversiei), în vreme ce în cazul modelului experimental cu intervale lungi și regulate între semnale vor domina anticipările și dezinhibările care se cumulează la subiecții aparținând formulei R/A (analogul extraversiei); în cazul utilizării unui model experimental cu intervale aleatoare între stimuli, cele două formule vor da procente apropiate, dar repartizarea acestora pe categorii va fi net diferită în cazul primei formule și în cazul celei de-a doua.

2. Analiza tipologică a „ungurenilor” și „pământenilor”

După aceste câteva precizări teoretico-metodologice minimale, ne putem întoarce la datele de teren, pentru a încerca o interpretare „tipologică” a lor!

Principalul criteriu de analiză îl va constitui cel al dominanței relaționale. Din punct de vedere metodologic, „preferința” instrumentală pentru **primărită te** sau **secundaritate** se exprimă cel mai clar (și deci poate fi evaluată cel mai bine) fie în situațiile experimentale în

care subiectul poate și i se cere să aleagă între expresii specifice ale celor două moduri de relaționare (ca de pildă în dilemele morale), fie, eventual, în situațiile în care, dimpotrivă, o relaționare anumită îi este impusă ca performanță (de exemplu proba Raven, în speță ultimul subtest, reclamă o relaționare secundară/abstractă, fără de care problemele nu pot fi rezolvate).

Al doilea criteriu de analiză, legat de primul, îl va constitui orientarea activă sau reactivă (sau, cu alți termeni mai mult sau mai puțin metaforici, închis/concentric/orientare spre sine versus deschis/excentric/orientare spre alții). Aceasta se poate exercita la nivelul unei relaționări primare sau al unei relaționări secundare. Probele susceptibile să evalueze „închiderea” sau „deschiderea” vor fi și ele diferențiate în funcție de primaritate-secundaritate, unele punând subiectul într-o situație de relaționare directă, relativ nemediată (ca de pildă o probă de independență de câmp perceptiv), în timp ce alte probe confruntă subiectul cu o problemă de natură relativ abstractă, ce implică medieri simbolice (în această categorie intrând, în grade diferite, mai toate chestionarele de autoevaluare).

În sfârșit, o categorie relativ distinctă o constituie probele care evidențiază mai degrabă caracteristici dinamic-funcționale (de exemplu Szondi, Stroop etc.), spre deosebire de probele a căror interpretare conduce mai degrabă la caracteristici structurale.

Ținând cont de aceste criterii, rezultatele prezentate în capitolul anterior ar putea fi sistematizate ca în figura de mai jos.

Primaritate

Pământenii

Dependență de câmp Conformism

Ciclotimie

Ungureni

Independență de câmp Nonconformism

Schizotimie

Deschidere <

închidere

Dependență Sociocentrism Control

extern

Ungureni

Independență

Egocentrism Control intern

Pământenii

Secundaritate

Distribuția spațială a caracteristicilor „structurale” permite desprinderea cu mai multă ușurință a următoarelor concluzii:

1. „pământeni” preferă și funcționează la nivelul relaționării primare, în timp ce opțiunile și performanțele „ungurenilor” sunt legate în mai mare măsură de secundaritate;
2. deschiderea (orientare reactivă) în planul relaționării primare are tendința de a se cupla cu o închidere (orientare activă) în planul relaționării secundare. Este cazul „pământenilor”, „ungurenii” aflându-se mai degrabă în situația inversă, de primaritate activă și secundaritate reactivă.

Explicarea acestor „profiluri tipologice” necesită o abordare mai dinamică. Punctul de pornire îl constituie, se pare, valorizarea socio-culturală a relaționării primare în comunitatea „pământenilor” și a celei secundare în comunitatea „ungurenilor”. Aceasta face ca „pământeanul” să fie un eu în relații cu alte euri într-o lume a concretului și imediatului, în care se mișcă cu mobilitatea cerută de coerența mereu schimbătoare a contrastelor concret particulare ce reprezintă sistemele sale de referință. Această ancorare în imediat înseamnă o deschidere și o dependență în raport cu acest imediat al lumii sale înconjurătoare (primaritate reactivă), reclamând totodată (sau reprezentând totodată) o relativă „opacitate” față de „lumea ideilor”, a semnelor și reprezentărilor mediatore. În acest plan al „abstracțiunilor”, al raportării secundare, „pământeanul” nu va fi orientat spre exterior, ci spre sine, spre propriul său „eu” (secundaritate activă). Între aceste două orientări aparent opuse nu există de fapt contradicție. Ceea ce le unește este „statutul de eu” al individului, deschis altor „euri” cu care intră în relație, dar mereu ca „eu”, ca individualitate „egocentrică”. Este deci firească această oscilație între deschiderea și dependența practică (conformism, dependența de câmp) și închiderea și independența ideologică (imagine de sine ca independent, control intern etc.).

Pe de altă parte, „ungureanul”, existând preferențial la nivelul secundarității, este mai degrabă un „noi” decât „eu”, solidar imaginii acestui noi dinafară, care este grupul de apartenență, „societatea”. „Ungureanul” este un „eu de dresaj” în termenii lui Szondi, adică un eu puternic socializat și „prins” în această rețea a socializării sale. Individualitatea sa, structurată într-o mare măsură prin medierea imaginii interiorizate a grupului, va căuta stabilitatea transindividuală a coerențelor abstracte, a normelor și principiilor, fiind deschis și dependent în raport cu acestea (secundaritate reactivă). Această orientare valorică a sa

reclamă sau reprezintă concomitent o închidere, o filtrare a „zgomotelor“ concret-particulare, a configurațiilor imediate etc. Confruntat cu astfel de probleme, el se va încrede mai mult în ceea ce știe decât în ceea ce vede, ca să spunem așa, supunând informația unei interpretări bazate mai degrabă pe structurile interne decât pe configurațiile externe (primaritate activă). Aceasta îi va cere un timp mai îndelungat de inspectare și reacție, precum și o rezistență mai mare la schimbare, asigurându-i însă performanțe superioare în condiții de stabilitate a sarcinii și timp suficient (corectitudine ridicată). Ca și în cazul „pământeanului“, nu este vorba aici de o contradicție, ci de o facilitare și compensare antagonică reciprocă între independența practică și dependența ideologică: relaționarea secundară, între „noi“, și nu între „eurî“, înseamnă o permeabilitate și solidaritate definitorii în raport cu instanțele colectiv-normative (control extern, imagine a dependenței față de grup etc.), simultan cu o respingere a influențelor aleatoare și perturbatoare ale contextelor individual-concrete.

O analiză distinctă trebuie rezervată acelor probe (din păcate, puține la număr) care implică și motricitatea, în raportul său dinamic-antagonic cu senzorialitatea. Este vorba, în principal, de proba de timp de reacție și cea de „cod“.

Datele comparative de la cele două populații investigate pun în evidență următoarele diferențe semnificative:

- a) timp de execuție comparativ mai scurt al „pământenilor“;
- b) corectitudine comparativ mai mare a „ungurenilor“ (la proba de „cod“). La aceasta se adaugă o altă diferențiere netă: erorile „pământenilor“ sunt mai degrabă de tipul falselor identificări, în timp ce erorile „ungurenilor“ sunt de regulă din categoria omisiunilor.

Putem induce, cu titlu de ipoteză, următoarea explicație a acestor rezultate:

- „pământenii“, deschiși în relaționarea primară (la nivelul căreia se situează ambele probe), ar funcționa mai degrabă după formula R/A. Hiperreactivitatea lor senzorială (R+) le va permite să dea răspunsuri rapide, în măsura în care acestea nu necesită o elaborare motorie superioară. În măsura în care este necesară o prelucrare senzorială mai fină (cum este într-o măsură relativă cazul probei de „cod“), viteza mai mare a „pământenilor“ se va face în detrimentul corectitudinii. Pe de altă parte, hiperactivitatea lor motorie va determina o „impulsivitate“ motorie și o anticipare a răspunsurilor, dependente într-o măsură relativ mai mare de tempoul motor interior care interferează cu ritmul de prezentare al stimulilor. Rezultatul va fi o pondere comparativ mai mare a erorilor de anticipație;
- „ungurenii“, închiși în relaționarea primară, ar fi caracterizați mai degrabă printr-o

formulă de genul A/R. Hiporeactivitatea lor senzorială ar fi responsabilă de ritmul lor mai lent de reacție, hiperactivitatea senzorială permițându-le o mai bună prelucrare a informației senzoriale, și astfel o mai mare corectitudine. Pe de altă parte omisiunile specifice „ungurenilor“ pot fi explicate de asemenea prin viteza lor scăzută de execuție, subiecții „uitând“ relativ frecvent câte un stimul, în condițiile unei succesiuni rapide a prezentării stimulilor.

VINTILĂ MIHĂILESCU

3. Ipoteza psihologiei populațiilor

Aceste caracterizări ale „ungurenilor“ și „pământenilor“ pe care am încercat să le prezentăm în capitolul anterior vizează cele două populații. Altfel spus, „purătorii“ acestor particularități nu sunt indivizii „ungureni“ sau „pământeni“, ci grupurile lor de apartenență ca atare. Faptul că cele două configurații tipologice rezultate se pot regăsi integral sau parțial, la mai mulți sau mai puțini indivizi, ca „structură“ a personalității lor, este altă problemă și nu afectează cu nimic analiza de față.

Ipoteza psihologiei populațiilor se reduce astfel la destul de puțin: o populație dată este descrisă psihologic prin ansamblul (probabilistic) al frecvențelor descriptorilor „liberi“ (adică independenți de corelarea lor la nivel individual) considerați. Nici o analiză care operează cu descriptori „legați“ la nivel individual nu poate da seama în mod adecvat de legătura populațională a acestorași descriptori.

De aici rezultă însă o serie întreagă de consecințe, dintre care vom atrage atenția doar asupra câtorva:

- a) metodologic, nu este necesar ca testările să fie făcute toate asupra aceleiași „lot“, ci este întru totul acceptabil ca fiecare descriptor să fie măsurat pe un număr considerat suficient de indivizi oarecare ai populației date.³⁵
- b) „tipologia“ unei populații poate și trebuie să fie descrisă independent de „tipurile“ individuale care o alcătuiesc. Ducând la limită această implicație, va trebui să acceptăm că ar putea fi descris „românul tipic“, de pildă, ca tipologie populațională, chiar dacă nici un individ român nu va avea vreodată, integral, aceste caracteristici tipologice.

Intr-un mod mai puțin radical și mai concret, să reluăm spre ilustrare câteva din datele

³⁵ Aceasta presupune însă, evident, asigurarea prealabilă a cii totii indivizii luati in cal cui fac parte din aceeași populatie și, îngeneral, că avem de-a face cu o populatie - ceea ce constituie o problemă în sine.

cercetării de față. Dimensiunile sociocentric-egocentric și abstract-concret la probele de limbă, principial-conjunctural la dilema morală și dependență-independență de câmp sunt câțiva dintre descriptorii ce par să diferențieze cel mai puternic cele două populații.

Data fiind semnificația statistică a diferenței în toate aceste cazuri, acești descriptori pot fi considerați ca definitorii, comparativ, pentru cele două populații. Coexistenți la nivel populațional, ei nu coexistă însă statistic semnificativ la nivel individual. 133

Pe scurt, configurația populațională nu se regăsește la nivel individual, și nici invers.

- c) raportul între „tipul populațional” și „tipurile individuale” ale membrilor acelei populații constituie un indicator important al structurii psihice a populației respective. Astfel, de pildă, procentul de 37% obținut de Wailace trebuie considerat ca o măsură a coerenței și normativității sociale în populația Tuscarora, a poziției ei pe o posibilă scală sociocentrism-egocentrism. Acest lucru poate fi urmărit și mai bine în cazul cercetării noastre. Luând, prin simplificare, primele două culori din preferințele „pământenilor” și „ungurenilor” la testul Lüscher ca „dominantă populațională”, am putut constata că la „ungureni” 52% dintre indivizi au ca dominantă individuală dominantă populației de apartenență (perechea roșu-galben, aflat pe primele două poziții în profilul populațional, se regăsește în 52% din preferințele individuale ale „ungurenilor”), în timp ce la „pământeni” dominantele individuale coincid cu dominantă populațională doar în 33% din cazuri. Semnificația acestei constatări este întărită de faptul că la toate probele psihologice dispersia a fost mai mare în loturile de „pământeni” decât în cele de „ungureni”. Aceasta nu înseamnă cătuși de puțin, în maniera tradițională ilustrată de Wallace, că ar exista, eventual, un „ungurean tipic” (o personalitate modală a „ungurenilor”), acest lucru fiind improbabil sau inexistent în cazul „pământenilor”. Individualizarea mai puternică în cazul „pământenilor” este, în principiu, perfect explicabilă, dată fiind preferința acestora pentru relaționarea primară mai variabilă prin definiție - directă, și nu afectează cu nimic consistența și specificitatea profilului lor populațional.
- d) este esențial de semnalat faptul că o psihologie a populațiilor constituie, după părerea noastră, singura modalitate de întâlnire reală a psihicului cu biologicul, pe de o parte, și cu socio-culturalul pe de altă parte, eludându-se capcana perenă a reduționismelor biologiste, psihologiste sau sociologiste, și ieșindu-se din antinomia la fel de insidioasă individ-societate. Populația este terenul de întâlnire a acestor discipline, în măsura în care observațiile lor specifice poartă asupra unui subiect comun: populația.

Comportamentele descrise de psihologie pot fi corelate acum cu cele descrise de sociologie sau antropologie, deoarece în acest caz între ele nu mai intervine decalajul de registru dintre individual și social, ci se află toate în același plan: comportamentul populațional. Există o dinamică psihică a populației ca populație, care nu se reduce la suma dinamismelor psihice individuale și care poate și trebuie să fie abordată în sine.

- e) pe acest teren comun al populației pot fi reevaluate și o serie de configurații psihologice sau bio-psihologice etc. controversate sau chiar contestate. Astfel de pildă, biotipologiile clasice au căzut în desuetudine, pe de o parte, deoarece nu au putut aduce nici o ipoteză plauzibilă referitoare la relația dintre constituția fizică și structura psihică, iar pe de altă parte deoarece analizele statistice mai recente și mai temeinice nu au confirmat existența unor corelații consistente între tipul somatic și cel psihic. Altfel spus, din punct de vedere statistic nu suntem îndreptățiți să considerăm că „picnicul”, de exemplu, este în același timp și „ciclotim”.

La nivel populațional însă, am văzut că o populație comparativ mai picnică („pământeni”) este totodată, comparativ, mai ciclotimă, și invers, o populație dominant leptosomă este și definitoriu schizotimă. Această constelație de atribute pare deci să se realizeze ca probabilitate a „numerelor mari” în plan populațional și să apară sau nu în planul mai „determinist” al individului. Problema biotipologiilor ar putea fi deci reluată, dar în alt registru, populațional, și nu individual. (Rămâne însă deschisă problema găsirii unei explicații.)

- f) în sfârșit, constituirea unei psihologii a populațiilor repune în discuție problema raportului între psihologia generală, a „speciei”, și „psihologiile individuale”. Fără a putea sau intenționa să li se substituie, psihologia populațiilor ar putea și ar trebui să medieze între ele, studiul personalității și al comportamentelor individuale urmând să fie completat cu o abordare a „psihosferei” - pentru a vorbi ca Rădulescu-Motru.

Concluzii

Natura „nenaturalistă” a diferenței

Pentru a vorbi despre ființa-om trebuie să elaborăm un concept ne-eleat al Ființei.

Ortega y Gasset

„Omul nu are o natură, dar are o... istorie” - afirma Ortega y Gasset (1945) în urmă cu jumătate de secol. Ideea de natură umană, bazată pe identitatea eleată ce a marcat întreaga gândire europeană, nu este în măsură, după părerea gânditorului spaniol, să dea măsura vieții

umane. Științele naturale - „rațiunea fizică“, cum spune Ortega y Gasset - au eșuat inevitabil în explicarea omului, deoarece îl priveau pe acesta ca „natură“, ca „lucru“, adică în identitatea esențială și imuabilă ce se ascunde dincolo de fenomenalitatea sa. „De ce? (...) Pur și simplu, poate, din acest motiv: omul nu este un lucru; este fals să vorbești de natura omului, omul nu are natură“ (idem). Distincția carteziană între un *res extenso* și un *res cogitans* nu a schimbat, în fond, esența problemei, căci pentru științele spiritului viața umană, spiritul rămâneau tot un *res*. Eleatismul funciar al gândirii europene nu a fost înlăturat. Chiar și ideea de devenire rămâne prinsă în acest „cerc magic“ în măsura în care prezintă devenirea ca potențialitate ascunsă în „esența“ lucrului.

„Eleatismul a constat în intelectualizarea radicală a Ființei, și în aceasta constă cercul magic la care mă refeream adineauri și din care este timpul să ne eliberăm. Ceea ce ne împiedică în naturalism să concepem fenomenele umane, ceea ce ni le ascunde spiritului nostru nu sunt atributele secundare ale lucrurilor, ale *res*, ci însăși ideea de *res* bazată pe ființa identică și, deoarece identică, fixă, statică, prealabilă și dată. Acolo unde se perpetuează acest atribut subtil subzistă și naturalismul, ființa invariabilă. Naturalismul este, la originea sa, intelectualism - adică proiectarea asupra realului a modului particular de existență al conceptelor“ (idem).

Acest naturalism este, poate, mai evident decât oriunde în diferitele abordări tipologice curente. După cum am arătat, acestea procedează încă, mai mult sau mai puțin subtil, după modelul hoiotipului, în maniera lui Linné. „Linné și cei ce l-au urmat au definit fiecare specie conform unei serii de caractere constante: caracterele specifice. Individul purtător al tuturor acestor caractere, cu care trebuie să semene toți membrii aceluiasi grup, a fost botezat holotip. Acest tip ideal, adevărat etalon precum metrul-etalon depus la Pavilionul din Breteuil, corespunde în general exemplarului care a servit la descrierea inițială și care a fost păstrat cu grijă într-un muzeu. La el se referă în permanență clasificatorii. Dacă un individ găsit pe teren se îndepărtează prea mult de acesta, nu se ezită pentru crearea unei noi specii. Va deveni la rândul său un holotip. (...) Acest concept tipologic nu face decât să reia vechea idee platoniciană a *eidos-uim*, regăsită în concepția esențialistă a lui Aristotel“ (Ruffié, 1982).

Această viziune naturalistă a diferenței va căuta „substratul“, structura etiologică a unei fenomenalități sui-generis, oscilând între relativismul creării unei noi „subspecii“ și universalismul dizolvării acestei particularități, ca epifenomen, în identitatea ultimă a naturii umane. În ultimă instanță, ceea ce diferă este sistemul de referință, cuprinderea „suportului“: populația sau specia. Opțiunea rămâne astfel ideologică.

Am încercat în cele de față să sugerăm că identitatea „dată“ a omului este modalitatea de construire a diferenței. Această modalitate am considerat-o a fi solidară dinamicii contradicționale a oricărei existențe, așa cum este ea postulată de către Lupașcu, prin principiul antagonismului. În plan uman am construit ipoteza unui antagonism fundamental și general activitate-reactivitate, ce se desfășoară inter-dependent la toate nivelurile arhitecturii umane. Jocul său funcțional, de actualizări și potențializări adaptativ-contextuale este dublat de posibile cronicizări ale unor dezechilibre structurale mai vaste sau mai localizate ale potențializării sau actualizării, generând o fenomenologie tipologică. Tipurile apar astfel ca expresii ale unor dezechilibre dinamice mai mult sau mai puțin cronicizate și mai mult sau mai puțin generalizate. Ele nu vor putea permite deci o clarificare stabilă și completă (decât ca reper metodologic, eventual), ci doar o tipologie difuză, indefinit și diferit actualizată, dar având mereu și pretutindeni aceleași mecanisme de generare. Prin studiul „ungurenilor“ și „pământenilor“ nu s-a urmărit circumscrierea „tipului ungurean“ și a „tipului pământean“, ci accesul la mecanismele de diferențiere tipologică și modul de relaționare și funcționare a lor. Abordarea populărilor naționale nu a făcut decât să faciliteze această preocupare în măsura în care la nivelul populației variabilitatea combinațiilor tipologice este mai redusă, mecanismele de diferențiere și mai ales legăturile dintre ele fiind astfel mai transparente.

În același timp, aceasta a permis delimitarea nivelului specific de existență a populației și formularea ipotezei pe modelul doar analogic al geneticii populațiilor, a unei necesare **psihologii a populațiilor**. Aceasta ar putea - și ar trebui - să înlăture o altă capcană a naturalismului, care face din membrul unei populații (popor, etnie etc.) purtătorul structural al identității naționale, etnice etc. în maniera holotipului linnéan. Or, în genetica populațiilor se consideră de mult că „fiecare populație este definită nu printr-un profil morfologic uniform (mutatis mutandis, profil psihologic uniform, n.n.), ci printr-o serie de frecvențe de gene caracteristice“ (Ruffin, 1982). Pe de altă parte, „fenotipurile observate în orice grup viu depind nu numai de natura genelor prezente în patrimoniul speciei, ci și de maniera în care se recombina acestea în fiecare individ“ (idem).

O populație este definită deci din punct de vedere psihologic prin frecvența unor atribute „libere“, în timp ce un individ se caracterizează prin recombinația acestora, prin modul sui-generis în care acestea sunt „legate“, în planul nostru de discuție este posibil deci, după cum am spus deja, ca „profilul tipologic“ al unei populații să nu se regăsească, în sine, la nici unul dintre membrii respectivei populații, diferențierea populațională având propriile sale particularități de realizare. Din păcate, psihologia populațiilor, care ar trebui să ne orienteze în studierea lor, abia de acum încolo urmează să fie construită...

Referințe bibliografice

AUZI AS, Jean-Marie, *L'anthropologie contemporaine*, PUF, Paris, 1976.

BALANCIER, George, *Sociologie, ethnologie et ethnographie*, în G. Gurjitch, *Traité de sociologie*, vol. I, PUF, Paris, 1958.

BARRY, Herbert IO, JOSEPHSON Lili, LAUER Edith, MARSHALL Catherine, *Agents and Techniques for Child Training : Cross-Cultural Codes 6*, *Ethnology* XVI, 2, 1977.

BARRY, Herbert III, *Traits Inculcated in Childhood: Cross-Cultural Codes 5*, *Ethnology*, XV, 1, 1976.

BENVENISTE, Evans t, *Tendances récentes en linguistique générale*, în *Journal de Psychologie normale et pathologique*, 1-2, 1954.

BERGER, Gaston, *Caractère et personnalité*, PUF, Paris, 1958.

BOGEN, J.E., *The other side of the brain (HI) - The corpus callosum and creativity*, *Bull. Los Angeles Neurological Society*, 34, 1969, p. 191-220.

BREBNER, John Cooper, Christopher, *A proposed unified model of extroversion*, în J.T. Spence and C.E. Izard (Eds), *Motivation, emotion and personality*, North Holland, Amsterdam, 1985.

DEVEREUX, Georges, *Essais d'ethnopsychiatrie générale*, Gallimard, Paris.

EYSENCK, H.J., *The biological basis of personality*, Charles C. Thomas, Springfield, 1967.

FREEDMAN, Daniel and DeBOER, Marilyn, *Biological and cultural differences in early child development*. *Annual Rev. Anthropology*, 8, 1979, p. 579-600.

GALE, Anthony, *Extraversion-Introversion and Spontaneous Rhythms of the Brain: Retrospect and Prospect*, în J. Strelau, F.H. Farley, A. Gale (Eds), *The biological bases of personality and behavior*, vol. 2, Hemisphere Publishing Corp., Washington, New York, London, 1986.

GAZZANIGA, M.S., *The split brain in man*. *Scientific American*, 217, 1967.

GAZZANIGA, Michael, *Consistency and Diversity in Brain Organization*, în Stuart J. Dimond and David A. Blizard (Eds), *Evolution and lateralization of the brain*, *Annals of the New York Academy of Sciences*, vol. 299, 1977, p. 415-423.

HAY, Thomas, *Personality and Probability. The Modal Personality of the Tuscarora Revisited*, în *Ethos*, IV, 4, 1976.

HONIGMANN, *The Development of Anthropological Ideas*, The Dorsey Press, Homewood,

1976.

HSU, Francis (Ed)* Kinship and Culture, 1971.

INKELES, Alex, și LEVINSON D.J., *National Character: The Study of Modal Personality and Sociocultural Systems*, în Gardner Lindzey (Ed.), *Handbook of Social Psychology*, vol. II, Addison-Wesley Publishing Company. Inc., Reading Massachussets, 1954.

JAMES, William, *La théorie de l'émotion*, PUF, Paris, 1913.

JOHN, Roy, *Multipotentiality at theory of recovery of function after brain injury* în J. Orbach (Ed.), *Neuropsychology after Laskley*, Lawrence Erlbaum Associates, New York, 1982.

JUNG, C.G., *Types psychologiques*. Librairie de F Université Georg & Lie, Genève, 1968.

KIEFFER, Christie W., *Psychological Anthropology*, în *Annual Review of Anthropology*, 6, 1977.

KOHL, Karl-Heinz, *Branislaw Kaspar Malinowski*, in Wolfgang Marschal! (Herausgegeben von), *Klassiker der Kultur-Anthropologie*, Verlag C.H. Beck, München, 1990.

LACEY, J., LACEY, B., *The relationship of resting autonomic cyclic activity to motor impulsivity*, în Solomon, Cobb and Penfield (Eds), *The brain and humas behavior*, Williams and Wilkins Company, Baltimore, 1958.

LURIA, A., *The working brain*, Basic Books, New York, 1973.

LAPLANTINE, François, *L'Anthropologie*, Seghers, Paris, 1987.

LÉVY-BRUHL, Lucien, *La mentalité primitive*, Paris, 1992.

LÉVY-BRUHL, Lucien, *Les carnets de Lévy-Bruhl*, Paris, 1949.

LÉVY, Jerry, *The Mammalian Brain and the Adaptive Advantage of Cerebral Asymmetry*, în Stuart J. Dimond and David A. Blizard (Eds), *Evolution and lateralization of the brain*, *Annals of the New York Academy of Sciences*, vol. 299, 1977, p. 264-272.

LÉVI-STRAUSS, Claude, *Anthropologie Structurale*, Pion, Paris, 1958.

LÉVI-STRAUSS, Claude, *Tropice triste*, Ed. Științifică, București, 1968.

LÉVI-STRAUSS, Claude, *Mythos und Bedeutung*. Vortrage, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1980.

LUPAȘCU, Ștefan, *Logica dinamică a contradictoriului*, Ed. Politică - Idei Contemporane, București, 1982.

MALINOWSKI, Branislaw, *Argonauts of the Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*, Dutton Co., New York, 1963.

MAUSS, Marcel, *Sociologie et Anthropologie*, 8e édition, PUF, Paris, 1983.

MENDEL, Gérard, *Anthropologie différentielle - Vers une anthropologie*

sociopsychanalytique 1, Payot, Paris, 1972.

MERCIER, Paul, Histoire de l'Anthropologie, PUF, Paris, 1966.

MIHĂILESCU, Vintilă, GOIAN, I., COSTEA, C., BĂNȘOIU, I., *Culture and Personality in Cărbunești Area, Gorj County*, în Revue Roumaine des Sciences Sociales - Série de Philosophie et Logique, tome 26, 1/1982.

MIHĂILESCU, Vintilă, *The typology of intercultural relation*, Revue Roumaine des Sciences Sociales, Série de Psychologie, 31, 1/1987, p. 41-50.

MIHĂILESCU, Vintilă, NICOLAU, Viorica și DRINOVAN, Gabriela, *Aspecte tipologice ale categorializării. Proba de ordonare*, în Studii și cercetări de Antropologie, tom 29, 1992.

MOSCOVITCH, Morris, *Information Processing and the Cerebral Hemispheres*, în M. Gazzaniga (Ed), Handbook of Behavioral Neurobiology, vol. 2, Plenum Press, New York and London. 1979, p. 379-446.

MURDOCK, O.P., Ethnographic Atlas, 1969.

MURDOCK, G.P., WILSON, Suzanne, FREDERICK, Violetta, *World Distribution of Theories of Illness*, Ethnology, XVII, 4, 1978.

MUELLER, Fernand-Lucien, Histoire de la psychologie, Payot, Paris, 1971.

OPPENHEIMER, Jane, *Studies of Brain Asymmetry : Historical Perspective*, în Stuart J. Dimond and David A. Blizard (Eds), Evolution and lateralization of the brain, Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 299, 1977, p. 4-17.

OPRESCU, Ion, MIHĂILESCU, Vintilă, *The use of language samples in anthropological researches*, în Revue Roumaine des Sciences Sociales - Série de Philosophie et Logique, 26, 1/1982, p. 85-92.

ORTEGA Y GASSET, José, Idées et croyances, Ed. Stock, Paris, 1945.

PAIVŪO, A., Imagery and verbal process, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1971.

PETRI A, A., Individuality in pain and suffering, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1967.

PAUL-LEVY, Françoise, A la fondation de la sociologie: l'idéologie primitiviste, L'Homme, 97-98, 1986, p. 269-285.

PIAGET, Jean, *Logique génétique et sociologie* (1928), în Revue européenne des sciences sociales, XIV, 38-39/1976, p. 44-80.

POIRIER, Jean, Histoire de l'ethnologie, PUF, Collection „Que sais-je?“, Paris, 1984.

PRIBRÂM, Karl, *Toward a Neuropsychological Theory of Person*, în E. Norbeck, D. Price-WiHiams, J. McCord (Eds), The study of personality. An Interdisciplinary Appraisal, Holt,

Rinehard & Winston, New York, 1968.

PRIBRAM, Karl, McGUINNESS, D., *Arousal, activity and effort in the control of attention*, în *Psychological Review*, 82, 5/1975.

PRIBRAM, Karl, *Emotions*, în S.K. Filskov and T.J. Ball (Eds), *Handbook of Clinical Neuropsychology*, Wiley-Interscience, New York, 1981.

PRIGOGINE, Ilie și STENGERS, Isabelle, *Noua alianță. Metamorfoza științei*, București, Editura politică, 1984.

ROUTENBERG, Aryeh, *Redundancy in the Nervous System as Substrate for Consciousness Relation to the Anatomy and Chemistry of Remembering*, în J.D. Davidson and R.J Davidson (Eds), *The Psychobiology of Consciousness*, Plenum Press, New York and London, 1980.

RUFTFIÉ, Jacques, *TVaité du vivant*, voi. I, Flammarion, Paris, 1986.

STRELAU, Jan, *A regulative theory of temperament*, în *Australian Journal of Psychology*, 35,2/1983, p. 305-317.

SZONDI, L., *Lehrbueh der experimentalien TViebdiagnosfik*, Band I, Verlag HaUs Huber, Bem-Stuttgart-Wien, 1960.

TILQUIN, A., *Le Behaviorisme, origine et développement de la psychologie de réaction en Amérique*, Vrin, Paris. 1950.

TUCKER, O-, WILLIAMSON, P., *Asymétrie neural control systems in human self-regulation*, în *Psychological Review*, 91, 2/1984.

ULLMANN, S., *Précis de sémantique française*, A. Francke, Berne, 1952.

Von BERTALANFFY, Ludwig, *Les problèmes de la vie*, Gallimard, Paris, 1981.

WALLACE, Anthony, *The Modal Personality Structure of the Tuscarora Indians as Revealed by the Rohrschach Test*, Bureau of American Ethnology, Bulletin 150.

WALLACE, Anthony, *Anthropological Contributions to the Study of Personality*, în E. Norbeck, D. Price-Williams, W. McCord (Eds), *The Study of Personality - An Interdisciplinary Appraisal*, Hoit, Rinehart and Winston, New York, 1968.

WHITING, B. and EDWARDS, C.P., *A cross-cultural analysis of sex différences in the behavior of children aged 3 to 11*, *Journal of Soc. Psychology*, 91, 1973, p. 171-188,

WHORF, Benjamin Lee, *Linguistique et anthropologie*, Editions Denoel, Paris, 1969.

ZUCKERMAN, M., *Dimensions of sensation seeking*, în *Journal of Consulting Clinical Psychology*, 36, 1/1971, p. 45-52.

Note

1) O bună bucată de vreme, fa începutul cercetărilor, ne-am ocupat de problema „ungurenilor“ și a istoriei lor. Primele atestări de așezări de transilvăneni veniți de peste munte și numite Ugri, Unguri sau Ungureni apar din secolul XV. Astfel, de pildă, satul Ungureni, din comuna Tismana, este atestat din 1424, satul Ungurelu, de lângă Târgu Cărbunești, de la 1502, etc. Date mai multe și mai precise am găsit însă pentru perioada de după pacea de la Kuciuk-Kainargi, când domniile țărilor române au favorizat atragerea coloniștilor, în special din Transilvania, printr-un regim de favoare (rupta) și sub protecția unor „isprăvnicate ale străinilor“ ce au luat ființă la București și Craiova. Astfel, de pildă, prin hrisovul domnitorului Mihai Sațu, din 25 noiembrie 1783, se asigura imigranților că „unde se vor așeza să se cheme slobozii domnești, neamestecându-se cu țara în cislă, nici cu dâjdiile visteriei obișnuite și neobișnuite“. Se organizează, în 1819, și un prim recensământ al „străinilor“, care consemnează 25 de lude (familii) de ungureni în județul Gorj, dintre care 14 1/2 la Novaci. „Catastihul sloboziilor“, întocmit începând din anul următor, sugerează o creștere continuă a numărului celor veniți din Transilvania, cei mai mulți dintre ei continuându-și însă dramul spre sud și risipindu-se în toată țara. După spusele domnului Gh. Gîrdău, pe vremea aceea director la arhivele statului din Tg. Iiu, pe la 1830 ar fi existat în Gorj deja aproximativ 1 000 de familii de *ungureni*.

În afara datelor istorice, citeam tot ce mai găseam despre *ungureni* în Conea Chelcea și alții. Până când, lucrurile evoluând și luând o altă întorsătură decât preconizasem inițial. Ne-am dat seama că, de fapt, nu ne mai interesau *ungurenii* și *pământeni* ca atare, din scop al cercetării aceștia devenind tot mai mult „mijloc“. Miza se dovedise a fi alta: diferența, Novaciul nefiind, din această perspectivă, decât un soi de „experiment natural“ care ne permitea o mai bună analiză a acesteia.

Am rămas de atunci cu sute de pagini de lectură și câteva zeci de alte pagini de redactări ale unor „introduceri istorice“ peste care nu s-a mai uitat nimeni, niciodată. Și am mai rămas cu o imagine obsesivă a amplitudinii fenomenului: dacă *ungurenii* s-au răspândit în toată țara, înseamnă că această diferență pe care o constatăm la Novaci trebuie să fi diseminat prin multe alte zone ale lumii rurale românești. Fapt de care aveam să mă conving peste multă vreme, tocmai în inima Bărăganului.

2) Culegerea datelor a fost realizată sub semnul entuziasmului și al curiozității. Multe dintre probele folosite au fost construcții *ad-hoc*; multe dintre temele de investigație erau

rezultatul unor lecturi de ultimă oră sau al unor ore nesfârșite de discuții de grup. De aceea, multe dintre dale nu au putut fi folosite, fie deoarece probele utilizate se dovedeau a fi de neînțeles pentru țărani, fie pentru că neputând acoperi numărul necesar de subiecți pentru o probă dată și necontinuuând uneori investigațiile de la o campanie de teren la alta, aceste date rămâneau prea firave pentru a putea trage vreo concluzie, pierzându-se astfel în noianul de „imprezi” despre *ungureni* și *pământenii*. Minima exigență metodologică pe care ne-am impus-o a fost în consecință aceea de a avea măcar 20 de subiecți bărbați și 20 de subiecți femei din aceeași plajă de vârstă pentru fiecare populație, pentru a ne permite să tragem vreo concluzie asupra diferenței dintre *ungureni* și *pământenii* la acea probă. Din această perspectivă ne-am considerat absolviți de obligația de a folosi totdeauna probe etalonate, interesul fiind acela de evaluare a diferențelor, și nu de măsurare a performanțelor.

Istoria unui „fericit eșec” ar putea să ofere o imagine mai clară a modului în care am lucrat în toți acești ani.

Incercam de mai multă vreme să pătrundem în universul simbolic al celor două populații, fie care îl bănuiam diferit prin „ceva”, așa cum se petreceau lucrurile cu toate celelalte domenii pe care le investigasem deja. Am construit atunci, cu colegul Adrian Savu, un film „simbolic”, în care prezentam, într-o succesiune foarte laxă, o serie de imagini-simbol aparținând, după părerea noastră, universului „mitologic” al țaranului român. Acest film era apoi prezentat unor *ungureni* și unor *pământenii*, cu rugămintea să povestească ce au văzut în film. Ipoteza noastră era că aceste relatări vor constitui texte semnificativ diferite, într-un fel sau altul, pe care eram curioși să-I descoperim.

Filmul s-a dovedit a fi însă total supraréalist pentru țărani din Novaci, care se uitau neîncrezători la imaginile „subtile” construite de noi cu multă grijă și reacționau invariabil cu un „n-am priceput nimic”. Eșecul părea să fie deci total. Perseverând totuși încă o bucată de vreme, ne-a surprins brusc o constatare, care nu intra de nici un fel în așteptările noastre. Întrebat, ca și ceilalți subiecți, „ce a văzut în film”, un *pământeian* s-a iansat într-un scurt comentariu despre o melodie populară care se auzea la un moment dat, în film. Întâi am fost surprinși, pentru că „banda sonoră” nu era prevăzută în scenariu: pur și simplu, la o filmare, s-a înregistrat și muzica de la cârciuma din apropiere. Am „ciulit urechile” și noi și am constatat cu surprindere că *pământenii* aveau o tendință marcată de a relata mai degrabă ce au auzit în film, *ungureni* „rezumându-se” la descrieri scurte și seci a ceea ce au văzut. Cum însă facerea filmului ne luase mult timp și terenul era pe sfârșite, nu am reușit să audiem un număr suficient de subiecți din cele două populații pentru a putea trage o concluzie cât de cât fundamentată. Am plecai așadar fără nici un răspuns concludent, dar cu o problemă

interesantă.

3) Problema categorizării își avea originea, la noi, în niște încercări inițiale și ratate, de taxonomie folclorică, în genul experimentelor practicate în *ethnoscience*. Peste ani, relativ nemulțumit de utilizarea probelor standard de inteligență, de regulă prea criptice pentru țărani noștri, am încercai să compun o probă „clinică” mai ușor de priceput și mai sensibilă la ceea ce simțeam că este încă neidentificabilă. În diferența de gândire dintre *pământeni* și *ungureni*. Stăteam astfel cu un coleg sub teiul uriaș al cârciumii din sat și întorceam problema pe toate fețele, când a apărut gazda mea, *pământean* cum nu se poate mai tipic. L-am poftit la masă, am mai luat o bere și am stat de vorbă. La un moment dat, ne-a întrebat ce făceam înainte de a veni el. I-am explicat, cât am putut mai „intuitiv”, și, ca să fiu mai convingător, am luat de pe masă o felie de pâine și un ardei iute, i le-am pus în față și l-am întrebat: „Uite, astea două, ce au în comun, le leagă ceva, se aseamănă prin ceva?” Răspunsul era evident, în mintea mea: „sunt alimente” sau „sunt de mâncare” sau orice altceva de acest gen. Nea Gică însă, luând ardeiul într-o mână și pâinea în cealaltă, ne-a zis, cât se poate de firesc: „Păi au, cum să nu aibă: muști din ardei, te pișcă, și atunci muști repede din pâine”. Am râs toți trei și am repetat experimentul cu toate obiectele care ne-au căzut în mână. Și de fiecare dată, nea Gică, în loc să construiască „noțiuni”, ca la carte, să formeze „mulțimi”, făcea câte ceva cu obiectele respective, inventa acțiuni prin care se lega între ele într-o secvență obișnuită de viață cotidiană. Privindu-1, aveai impresia unui geocentrism senin: toate obiectele care se adunaseră pe masa noastră nu aveau nimic comun unele cu altele, nu se atrăgeau și nu se respingeau reciproc, ci gravitau toate în jurul lui nea Gică, așteptând ca acesta să facă ceva cu ele.

Această întâmplare a generat o probă de categorizare diferită de cele clasice prin libertatea totală de combinare care se acorda subiectului. Altfel spus, dacă în probele tradiționale experimentatorul pretindea că știe care este răspunsul „corect”, așteptând să vadă cum se naște conceptul în mintea subiecților, în varianta noastră, acesta rămânea programatic deschis oricărei surprize, orice răspuns fiind considerat „bun”. Imaginea demiurgică a lui nea Gică, manipulând ardei iuți, halbe cu bere, țigări, furculițe și câte și mai câte, și așezându-le într-o ordine numai de el știută, m-a urmărit în tot acest timp. De aceea am și convenit să numim această probă „ordonare”, și nu „categorizare”, considerând-o, în secret, o modalitate proiectivă de exprimare a *Weltanschauung*-ului.

Dar acesta a fost doar începutul. O dată precizată proba, ea a fost aplicată în câteva licee bucureștene, pe copii de la 7 la 18 ani, apoi pe cine mai întâlneam și-l convingeam să ne

servească drept cobai. S-au strâns astfel mii de răspunsuri, derutant de diverse, care așteptau să fie interpretate și clasificate. Iar această operație a durat doi ani. Viorica Nicolau, Gabriela Drinovan și cu mine am stat sute și sute de ore comparând, grupând și regroupând răspunsurile, care nu se lăsau ușor prinse într-o schemă atotcuprinzătoare. Pasul decisiv în această direcție a fost când am reușit să stabilim coordonatele ce păreau să împartă într-un mod convenabil spațiul variantelor de răspuns repertoriare: o axă concret-abstract, compatibilă cu toate teoriile psihologiei genetice, și una botezată rând pe rând analitic-sintetic, motor-senzorial, sau pur și simplu A și B, aparent cel puțin, total iconoclastă, păreau să dea seama de ansamblul posibilităților de ordonare.

Paralel cu aceste probleme „tehnice”, munca noastră ne-a antrenat în cele mai „metafizice” speculații și reverii. „Conflictul interpretărilor” dintre modalitatea A și modalitatea B de ordonare ne trimitea rând pe rând la avatarurile confruntărilor dintre „senzorial” și „intelectual”, dintre gândire mitică și gândire logică, metaforică și conceptuală, la echivalentele lor din psihologie, unde distincția lui Galton între un „tip verbal” și un „tip vizual” se prelungise, cu îmbunătățiri, până în factorii „verbal” și „video-spațial” al testelor clasice de inteligență, unde imaginea fusese detronată de teoriile ontogenetice ale inteligenței care vedeau originea acesteia practic exclusiv în acțiune, pentru a reveni apoi în atenție prin teoriile dublului codaj, și până la tipologiile foarte în vogă legate de dominanța interemisferică (de unde și etichetele de analitic și sintetic).

Pierzându-ne regulat în această junglă, am ajuns totuși cu timpul să bănuim că ceea ce numeam „ordonare analitică (sau motorie)” era legată de modelul nostru cultural logic-raționalist dominant, gândirea „sintetică (perceptivă)” fiind domeniul Celuilalt, fie el artist, primitiv sau nebun. Ne simțeam susținuți în aceste demersuri mai ales de „literați”, convinși, se pare, de existența unei „sintaxe a Imaginarului - cum se exprimă Burgos - tot atât de riguroasă ca și sintaxa rațională, dar supunându-se hotărât altor principii”, care nu puteau fi altele, după noi, decât cele „sintetice” evidențiate de proba de categorizare.

Ne-am întors atunci la Novaci, cu noul nostru instrument, sperând să primim și de data aceasta un răspuns edificator. Nu l-am putut afla, căci, contrar ipotezei noastre, *pământeni* nu erau mai „sintetici” decât *ungureni*. Problema a rămas astfel „la dospit” multă vreme.

4) Materialul empiric care avea să fie sistematizat. într-un final. Înopziția ritualismului și ceremonialismului propusă de colegul Radu Răutu, a fost poate cel mai bogat și mai spectaculos. Fată de *ungureni*, mai austeri, bisericoși și "canonici". *pământeni* ne răsărau cu o magie erotică debordantă, deochiuri și descântece la tot pasul, zmei și moroi și câte și mai câte. Ceea ce ne-a șocat dintru început au fost cel puțin două caracteristici ce

păreau a fi definitorii: imageria concretă inconfundabilă care ne-a dus cu gândul mi o singură dată la blestemele lui Arghezi și raportul aparte pe care îl aveau cu divinitatea și lumea de dincolo. "Văd" și acum primul zmeu care mi-a fost descris. având „50-55 de cm, cam cât o butelie, și cu o coadă de foc de un metru jumate", zburând "peste podul de acolo. cam la vreo 200 de metri înălțime" și intrând în scorbura unui copac din apropiere, pe care ne-am dus, cu informatorul meu, să-I pipăim. După cum mi-a rămas în minte imaginea Raiului. mirosind a sarmale ca o bucătărie în ajun de Crăciun, cu grupuri-grupuri de oameni, așezați pe neamuri, la iarba veșnic verde a lumii celeste. În primele încercări de a sistematiza această bogăție de informații, am început prin a le grupa tematic. Am început astfel prin statutul însuși al divinității. Din acest punct de vedere. dacă relatarile *ungurenilor* prezintă de regulă un Dumnezeu biblic. vag folclorizat, imaginea *pământenilor* este explicit aceea a unui *Deus otiosus*: „Dumnezeu l-a lăsat pe Antihârșt, Dumnezeu asistează: Ăla e cu puterea". Această concluzie este legată de mitul cosmogonic dualist pe care Mircea Eliade îl consideră a fi singurul autentic din sud-estul Europei. în care Dumnezeu și Diavolul sunt părtași la creație, și care este foarte des invocat de către *pământeni*!. „Dracul e frate cu Dumnezeu. Amândoi au făcut pământul".

Acest statut „decăzut" al divinității pare a se însoți cu statutul dubios și relativ marginal al slujitorilor acesteia. Astfel, preoții au, pentru populația bătrână a Gorjului. o serie de atribute de-a dreptul „șamanice“. Pe de o parte, ei sunt solicitați frecvent pentru a găsi leac la diferite „făcături“ și tot felul de boli, cazuri în care nu recurg la „exorcizări“ și nu se rezumă la „Sfântul Maslu“, ci apelează direct la arsenalul de practici magice. Iată un exemplu al unei femei care „a bolânzit“: „M-am dus la Polovragi, la mănăstire și popa m-a întrebat ce și cum. Și pe urmă mi-a spus să merg în casa în care am dormit când am bolânzit și o să găsesc sub pat un cărbune și sub blană un cărbune unturos. Să-l sfarm și să-l beau în apă. Așa am făcut și m-am vindecat“. Pe de altă parte, ni s-au relatat tot felul de cazuri de popi considerați a fi omorât femeia bărbatului râvnit de o altă femeie: „Popii pot să omoare tot felul de oameni, ca femeile care descântă“ - ne-a spus o femeie de 80 de ani din satul Crasna. Și, în sfârșit, nu puține au fost cazurile de popi presupuși a se fi transformat în moroi.

Mergând mai departe pe aceeași linie, o bucată de vreme ne-am întrecut împreună cu Constanța Costea, colega noastră de la istoria artelor, în speculații referitoare la proporțiile și amplasarea bisericilor în satele din Gorj. Ceea ce ne stimula imaginația era contrastul între dimensiunile foarte reduse ale bisericilor și casele țărănești cu un etaj, tipice Gorjului, precum și amplasarea frecventă a bisericilor în răscruci, la margine de sat, și nu în centrul acestuia, dominând întreaga așezare, așa cum stă bine lăcașului Domnului.

Aceste diferențe par să fie conștiente într-un fel și în mintea oamenilor, *pământenii* considerându-i, de regulă, pe *ungureni* ca fiind mai „credincioși” sau „mai cu frica lui Dumnezeu” sau ca „ținând mai multe sărbători” decât ei, etc. Că tot *pământenii* oferă imediat și o explicație pragmatică pentru această stare de fapt, aceasta este deja altceva: „*ungurenii* sunt tot timpul cu oile pe munte, și dacă nu țin sărbătorile și nu se roagă lui Dumnezeu, Dumnezeu îi pedepsește și le mor oile, mai vine ursul și le fură câte una... Mie ce să-mi ia?” - ne-a explicat un bătrân din Hirîșești.

Diferențele erau însă mult mai puternice și mai clare în ceea ce privește reprezentarea culturală a visului și utilizarea acestuia ca mijloc de comunicare între „fața asta de lume” și „fața alaltă”. Am făcut, în acest sens, o destul de îndelungată investigație asupra concepției despre vise la cele două populații. La întrebarea explicită „cum ajunge visul la om?”, de pildă, *ungurenii* dădeau răspunsuri de genul: „toate visele vin de la Dumnezeu. Vorba vine că ți se arată, vine semn de la Dumnezeu”. *Pământenii*, când făceau recurs la Dumnezeu, introduceau, de regulă, și un „intermediar”: „Dumnezeu trimite Sfânta Zi să te prevestească” sau „îngerii aduc visele (de la Dumnezeu), îi deschid creierul omului și îi arată”. Mai frecvent însă, visul nu are, pentru *pământenii*, nici o legătură cu Dumnezeu, fiind de fapt creația individului, mai exact, a sufletului său: „somnul este din moarte și vine tot din moarte. Sufletul, când doarme, colindă. Dacă este rupt din moarte, se duce și pe la morți” sau „când visezi, sufletul este plecat, se colindă pe unde umblă (omul)”.

Această concepție despre vis a *pământenilor* este legată de folosirea acestuia ca un soi de „cale regală” a comunicării dintre lumea de aici și cea de dincolo. Prin vis, afli ce se mai întâmplă pe „acolo” („l-a întrebat soția pe bărbat: «ce faceți acolo?» «Uite ce facem... facem tot ce-am făcut și de când am plecat de la tine. Uite-așa muncim și avem ce ne trebuie»”) și primești sfaturi pentru ce mai e de făcut pe „aici” (unii morți au scos familiile din anumite încurcături. Că mortul rămâne alături de familie). Prin vis, cei despărțiți sunt din nou împreună: „îl visez că vine și ne ducem pe la locurile pe unde am umblat” sau „eu l-am visat pe-al meu că ne-am întâlnit. «Mai veniși?» - îl întreb. «Mai venii și eu pe-acasă - zise el - că am plecat de-o săptămână»”.

Această comunicare ia câteodată forme de o stranie „materialitate”, ca de pildă în următoarea „întâmplare”: „în noaptea după ce am luat colacii pentru pomană, fata mea Camelia a visat că era ceva așa în jos, ca un tub, și că mânuia colacii și cu dreapta, și cu stânga, și-i dădea pe tubul ăla. Și acolo a auzit glasul lui tăticu’, parcă l-ar fi văzut: «Camelia, tu ești, tată?» «Eu sunt» «Bine că mi-ai mai dat colaci, că nu mai aveam»”. De fapt, ceea ce ne fascina cel mai mult era această „continuitate” dintre lumi, firescul cotidianului prelungit

în lumea de dincolo, totala „gorjenizare“ a Raiului creștin. Din acest punct de vedere, nu am dus nici o clipă lipsă de exemple. Iată doar câteva dintre ele:

„Murise un tânăr de 28-30 de ani, care era tâmplar. Mai târziu, l-a visat mama sa și i-a spus să-i dea de pomană unui alt prieten al său, tâmplar, un lucru ca să aibă el pe lumea cealaltă, să termine ce începuse pe pământ, o ușă, niște ferestre“ (G. O., Cetate).

„L-am visat că vine și i-a cerut ~~unorii bastonul~~ ^{un baston}, că-l doare piciorul. Dacă i-a Otrâmet mașina piciorul, îi trebuie baston“ (P.M., Huluba).

După ce i-a murit bărbatul, o femeie a visat că „acesta plânge și-o ceartă de ce i-a lăsat mustață, că el nu purta mustață“ și să-i trimită, în consecință, sculele de ras (M.B., Pociovaliște).

„L-am visat că vine aicea să mă ia !a rost. «Păi da, un lucru n-am - zice - ia post. N-am pat». «Păi - zic - tu unde dormi?» «Eu dorm într-un pat c-un învățător și c-o învățătoare.» După un timp. Ia vreo trei-patru luni, cam așa, i-am făcut tot ce i-a trebuit: pat, cearceaf. Cum îs paturile acuma. Nu mai vor să se culce în paturi de lemn, cum dormeam noi, bătrânii. Eu zic uite, dar nu-l primește (dacă e de lemn, n.n.). I-am dat patu', mi-am făcut cearceaf cu două perini ca să am, câte una pe jumătate de pat. Să fac așa cum zicea femeile: cu căpătâi lung cât îi patu '! Am cumpărat, mi-am făcut cearceaf cu dantele, cum trebuie, cum se poartă acum. Și l-am dat de pomană. I-am dat așa cum a cerut și l-am visat a treia sau a patra lună aici, în cameră, culcat în pat“ (M.C., Pociovaliște).

Toate acestea și multe altele nu egalează însă în intensitate imaginea bătrânelului care ne-a ieșit, radios, în cale, la un colț de uliță al unui sătuc aproape părăsit, fericit că are cui să dea de pomană „recamiaua" pe care tocmai o cumpărase pentru răposata sa soție. Ca să ne convingă să acceptăm, moșul nu mai prididea să ne arate toate nebuniile pe care o să le facă el, „dincolo“, cu baba lui, în „minunăția asta de pat".

Nimic din toate acestea la *ungureni*. Pomenile sunt cele „canonice", respectate cu strictețe, firește, dar fără „creativitatea" debordantă a *pământenilor*. Dc asemeni.

de regulă nu se practică „pomenile din timpul vieții"¹, pe care *pământenii* și le fac adesea singuri, pentru mai multă siguranță („Am visat că nu sunt îmlbrăcată deloc. Și așa, dacă am visat lucrul acesta, trebuie să-mi dau un rând de haine ca să fiu îmbrăcată în viața veșnică“ - ne-a explicat, o dată, o gorjeancă). Mai mult chiar, a-i visa pe morți este, la *ungureni*, mai degrabă un semn prost: mai multe *ungurence* ne-au relatat că, atunci când li s-a întâmplat să-și viseze morții, au dat fuga la preo>t a doua zi, să le citească Sfântul Maslu, și „au scăpat“.

Fascinați de aceste diferențe, am început să le urmărim și în alte registre ale folclorului. În acest sens, Radu Răutu sugera, la un moment dat, existența unei predominanțe a

liricii, în special a celei de dragoste, în culegerile de folclor din zona Gorjului, însoțită de o relativă sărăcie a epicului, în speță a baladelor. Dimpotrivă, în zonele de proveniență ale *ungurenilor*, epicul părea a fi comparativ mult mai frecvent și mai bine reprezentat.

Ieșind apoi din spațiul românesc, ne-au provocat anal oziile care se prefigurau între constatările noastre de la Novaci și, inițial, faimoasa tipologie a lui Ruth Benedict, care împărțea populații de amerindieni în „apolinici” și „dionisiaci”, apoi cercetările lui Cole și lui Wolf din Tirolul italian și, mult mai târziu, analizele lui Putnam referitoare la diferența dintre nordul și sudul Italiei. Devenea astfel tot mai clar pentru noi că *ungurenii* și *pământeni* din Novaci nu sunt decât o ipostază a unei diferențieri mult mai vaste și că, pentru a înțelege acest fenomen, trebuie să ne „eliberăm” de încărcătura concret-particulară, de conținut, a tipologiei noastre *in nuce*, și să ne centrăm toată atenția asupra dinamicii tipologice în general.

5) Descoperirea lui Lupașcu a fost pur întâmplătoare:: publicarea, în colecția „Idee contemporane”, a primei culegeri de texte a marelui gânditor, Am ajuns la el așa cum am ajuns la arăția alți autori publicati În acea perioadă: citind mai tot ce apărea prin librării. O dată descoperit însă, Lupașcu a schimbat fundamental modul nostru de abordare a problemelor la Novaci, și nu numai.

În problema „novacismelor”, logica dinamică a contradictoriului a marcat - făcând-o totodată posibilă - trecerea definitivă de la *de ce?* la *cum?* În loc să ne mai punem întrebarea obsedantă „de ce sunt *ungurenii* diferiți de *pământeni*?”, am trecut la reformularea problemei în termeni de „cum este posibilă diferența dintre *ungureni* și *pământeni*?”, ba chiar, într-o anumită măsură, „cum este posibilă diferența în, generali”. Pe scurt, de la o tipologie în termeni de constelații de atribute mai mult sau mai puțin substanțialiste, pendulând nesigur între particular și general, am trecut la o dinamică tipologică, Într-o viziune explicit și definitoriu universalistă.

Principiul antagonismului dinamic a devenit astfel o grilă onto-logică și metodologică prin care citeam și provocam realitățile sociale de la Novaci. Iar acestea păreau să se așeze aproape de la sine în schemele dinamice propuse de Lupașcu. Colecțiile de atribute ale *pământenilor* și *ungurenilor*, pe care încercasem să le ordonăm în fel și chip. se înlanțuiau tot mai inteligibil în înlanțuiri dinamice antagonice, oferind un tablou tot mai coerent, cu inevitabile „pete albe”, corespunzând, după toate aparențele, nu unor erori. ci unei cunoașteri insuficiente. Logica lupasciană nu oferea astfel doar răspunsuri, ci genera și noi întrebări: „în fața unui fapt oarecare trebuie căutat care este faptul antagonic pe care îl potențializează prin actualizarea sa, după cum trebuie căutat gradul de actualizare și de potențializare a unuia în

raport cu celălalt" recomanda Lupașcu. De câte ori intram în încurcătură, porneam să căutăm „faptul antagonic” ascuns, de natură să repună lucrurile în ordine. O parte din datele prezentate mai sus au apărut în urma unor astfel de poticneli și reformulări ale problemei.

De multe ori însă, acest *Sesam, deschide-te* al logicii lupasciene, intrat pe mâna ucenicilor vrăjitori care eram, ne închidea ușile în loc să le deschidă, lăsându-ne într-o beznă totală. Mănuind cu o credință nezdrușnică, dar cu o competență îndoielnică în formalismele antagonismului dinamic, am ajuns nu o dată la înfundături, în încercările demiurgice de a ordona fără rest dinamismele antagonice de dinamisme antagonice sistemelor de sisteme, de la celulă până la cultură. Faptul că, pe bucăți măcar, „ne ieșea” (niciodată nu am desenat atâtea „motorase” ca în acea perioadă!), ne făcea să ne consolăm cu ideea că altcineva, mai competent decât noi, va putea, cândva, să descopere nenumăratele *missing links* pe care le lăsam astfel moștenire urmașilor.

Logica lui Lupașcu m-a antrenat însă și mult dincolo de Novaci. Ea a constituit și cea mai importantă punte de legătură între preocupările mele de „teren”, consumate în echipa de „antropologi”, și reveriile intelectuale cultivate sistematic în alt grup de prieteni, unde, între un fizician și un metafizician, schimbam zilnic fața lumii. Or, în acest registru, Lupașcu, filosof cu formație de fizician și aplicându-și teoria (și) în științele umane, era un „loc geometric” perfect. Mai mult decât atât, prin particularitățile teoriei sale, el dădea apă la moară multor obsesii comune.

Împărtășind într-o anumită măsură credința că „la început a fost relația”, logica lupasciană ne permitea să mergem mai în profunzime pe această pistă și să-i urmărim implicațiile în înlanțuiri formalizabile. Până la un punct însă, căci am ajuns la un moment dat să ne punem problema dacă nu cumva, la limită, Lupașcu absolutizează dinamica în detrimentul relației. În vrafurile de dosare am găsit chiar o ciornă intitulată „Despărțirea de Lupașcu”. Problema era, pe scurt, următoarea: dacă „un sistem nu poate fi decât energetic” și „orice energie - ca să existe ca energie - este alcătuită din «cuante» sau conjuncții antagonice”, cum este posibilă *relația cuantică*? Ce afinitate secretă există, sau trebuie să existe între sisteme ca „conjuncții antagonice”, pentru ca acestea să intre în conjuncții antagonice între ele, formând sisteme de un ordin superior? Sistemogeneza pe care o propune Lupașcu drept răspuns ni se părea insuficientă și oarecum *postfestum*: orice sistem de ordin superior va apărea, el va fi cu necesitate tot o conjuncție antagonică. Dar cum de e posibil să apară acest sistem de ordin superior? Trebuie ca ceva în sistemul de nivel „n” să existe deja ca potențialitate ce se va actualiza parțial în sistemul de nivel „n+1”. Acest ceva ar fi fost ceea ce am numit, prin extrapolare, „potențialul de relație”, relația inter-sistemică înscrisă ca

potențialitate în orice sistem. De unde și concluzia acelui moment, abandonată ulterior într-un sertar, laolaltă cu zeci de alte „soluții“ similare: „Posibilitatea relației cuantice (în sensul lupascian de «cuantă logică») este dată și nu poate fi dată decât de faptul că relaționarea este înscrisă ca potențialitate în însăși natura cuantei. Formula cuantei logice, în viziune relațională, există, după cum am văzut. În și prin dinamismul antagonic dintre un *potențial de stare* și un *potențial de relație*. Or, potențialul de relație este un Ianus; el este constitutiv cuantei doar întrucât aceasta se află potențial în relație cuantică. Altfel spus, permanent și constitutiv, *imul* dintre termenii unei dinamici antagonice este, potențial, și termen al altui (altor) dinamism(e) antagonic(e) (...) Potențialitatea rezidă deci în relație și chiar există ca relație, și nu «engramată» exclusiv în natura cuantei, ca «interioritate» provizorie a conjuncției antagonice. Posibilitatea relației cuantice este dată de acest «apetit relațional» definitoriu cuantei prin potențialul de relație, iar acest «apetit» antrenează sistemul relațional, prin relație dincolo de sine, conferindu-i nu numai o dinamică, ci și o istorie.“

Dădeam astfel expresie înclinației personale, precum și gustului mai general al antropologiei pentru relație, „rezolvând“, în treacăt, și alte mari probleme ale domeniului (ca de pildă opoziția lui Lévi-Strauss între „istorie staționară“ și „istorie cumulativă“, explicabilă, din această perspectivă, prin diferența dintre sistemogeneză omogenizantă și sistemogeneză eterogenizantă).

Dincolo de aceste jocuri intelectuale care, în afara deliciilor pe care ni le procurau, au avut măcar meritul să ne păstreze „în formă“, exista și o altă fascinație comună: anti-eleatismul lui Lupașcu. Veniți unul dinspre fizica cuantică, celălalt dinspre antropologia novăceană, împărtășeam, în doi, nemulțumiri epistemologice față de tirania principiului identității. Temperați neîncetat de al treilea, filosof și aristotelician pe deasupra, ne lansam în critici vehemente împotriva diferitelor avataruri ale identității și reconstruiam lumea pe baze noi, „non-eleate“. „Pentru a vorbi despre ființa-om, trebuie să elaborăm un concept ne-eleat al Ființei.“ Acest verdict al lui Ortega y Gasset a stat multă vreme ca lozincă mobilizatoare pe biroul meu.

Această revoltă comună era apoi dublată de un fel de speranță comună. Aveam credința, foarte „protocronistă“ într-un fel, că un astfel de „concept ne-eleat al Ființei“ poate fi obținut prin decantarea mentalității tradiționale românești. În acest sens, cercetările din Gorj ne oferiseră un fir, dacă nu explicativ, cel puțin emblematic. Este vorba despre tema folclorică a „fiertului mărgiciei“, auzită în repetate rânduri pe teren și în care eram convins că se poate citi o reprezentare cosmogonică arhaică. Ea apare menționată de Mușlea și Bârlea, pe baza răspunsurilor la chestionarul lui Hașdeu, astfel: „... într-un timp anumit, mai ales vara sau

toamna, grămezi de mulți șerpi se adună“ și „se bat“, „se luptă“, „încep să sufle și să facă o spumă, și o piatră prețioasă sau un diamant iese deasupra“. Unul dintre șerpi, „mai rău“, „mai mare“, „mai îndrăzneț“, „o înghite“, „o ține în gură“ și devine balaur, îi cresc aripi și se urcă la ceruri, unde „poartă ploile“. Iar după o vreme, „cade“ sau este răpus de Solomonar (ceea ce este însă, probabil, altă temă).

Semnificația specifică a acestei reprezentări cosmogonice“ părea să se desprindă doar dintr-o comparație, fie ea și succintă, cu aite mituri cosmogonice ofidiene. Prima referință a fost, bineînțeles, mitul central al lui Indra, care relatează, după cum se știe, lupta și înfrângerea de către acesta a șarpelui primordial Vrtra, care ținea legate apele. Prin aceasta Indra salvează universul, despărțind lumea diurnă de ne-lumea virtualului ofidian, și inaugurează o nouă generație divină. Particularitatea acestui scenariu mitic, foarte răspândit altminteri, se dezvăluie însă doar când aflăm că Indra și Vrtra erau de fapt frați. Se spune că Tvast. tatăl lui Indra, ar fi omis să-l invite pe fiul său la un sacrificiu ritual *rama*. Indra reușește însă să se apropie de locul sacrificiului și să ia cu forța *rama*. Furios, Tvast. aruncă pe foc restul de *rama*, strigând: „Crești și devii dușmanul lui Indra!“. Astfel s-a născut Vrtra, care însă a început să-i înghită pe zeii Agni și Soma, înspăimântând celelalte zeități. Tvast. îi înmânează atunci lui Indra fulgerul, care îi va asigura victoria împotriva lui Vrtra. Și Satapatha Brahmana adaugă o precizare fundamentală: învins, Vrtra îi spune lui Indra: „Nu mă lovi, căci tu ești acum ceea ce eram eu“. Indra apare astfel ca fiind „ceea ce era“ opusul său, Vrtra, iar acesta este asimilat, pe de altă parte, cu un alt opus, Varuna, într-o consubstanțialitate definitorie pentru spiritul indian. Asemenea mituri - comentează Mircea Eliade - „revelă un aspect mai puțin cunoscut, deoarece e mai puțin evident, al istoriei divine. Aproape că este vorba de o istorie secretă a Divinității, care nu devine inteligibilă decât inițiaților, adică acelor care cunosc tradițiile și înțeleg doctrina. «Istoria secretă» vedică revelă pe de o parte consangvinitatea Devilor și Asurilor, faptul că cele două clase de ființe supraumane s-au născut din unul și același principiu; pe de altă parte, se dezvăluie *coincidentia oppositorum* din structura profundă a divinităților, care se arată pe rând sau simultan, binevoitoare și teribile, creatoare și distrugătoare, solare și ofidiene (adică manifeste și virtuale), etc. Recunoaștem efortul spiritului indian de a degaja un principiu unic de explicare a Lumii, de a ajunge la o perspectivă în care contrariile se resorb și opozițiile se anulează“. Lumea se desparte de ne-lume, prin actul cosmocrator al lui Indra, dar se desparte doar iluzoriu, contrariile fiind *maya*, drept care aspirația generică și definitorie a „înțelepților“ va fi aceea de regăsire a Unității esențiale a Lumii.

Lupta zeului solar cu șarpele primordial este o temă comună culturilor indo-europene.

O vom regăsi astfel, bineînțeles, și în lumea greacă, dar cu o diferență fundamentală: între cele două personaje ale cosmogoniei! (cele două „contrarii”) nu numai că nu există nici un fel de identitate de esență, ca în cazul lui Indra și Vrtra, ci opoziția este totală și definitivă. Dacă ne gândim doar la miturile cele mai cunoscute referitoare la răpunerea lui Typhon de către Zeus sau a lui Python de către Apollo, vom observa cu ușurință că eliminarea totală și definitivă a monstrului ofidian este condiția *sine qua non* a Vieții, care începe și durează prin această despărțire. Omul se instalează învingător în lumea pe care eroul solar a câștigat-o pentru el, smulgând-o de sub influența zeului ofidian al tenebrelor și virtualului. Această lume, spre deosebire de cea indiană, nu mai păstrează nici o legătură cu „lumea șarpelui”, este închisă și dăinuie prin această închidere.

Pentru ca tabloul să fie complet, această comparație trebuia să includă și „lumea chineză”, situată, într-un schematism care ar da fiori oricărui orientalist, între aceste două „extreme”: între „deschiderea” spre virtual, până la contopirea cu acesta într-o supremă *coincidentia oppositorum* a lumii vedice, și „închiderea” categorică a celei grecești, lumea chineză părea să fie dominată de principiul „armoniei contrariilor”, *Yin* și *Yang* (figurați uneori ca șerpi) coexistând într-o strictă și normativă interdependență de la începuturile Lumii.

După astfel de peripluri mai mult sau mai puțin docte (care au lăsat în urmă o serie de studii, dintre care doar unul publicat), ne întorceam, cu nedisimulată fervoare, la șetpișonii carpatin, încercând să-i descifrăm sensurile în perspectiva acestor nobile înrudiri trans-culturale.

În primul rând, aceste trei mari versiuni paradigmatică ale „intuiției arhetipale”, cum ar fi spus Eliade, erau așezate în schematismul logicii lupasciene. Dacă orice Lume, ca sistem, va fi cu necesitate o conjuncție antagonică, termenii acestei conjuncții nu pot fi decât cei de „lume” și „ne-lume” (cosmos și haos, în termenii particulari ai viziunii grecești), prezenți în orice reprezentare cosmogonică. Din această perspectivă tabloul comparativ al celor trei mari viziuni cosmogonice se prezenta astfel: lumea vedică ilustra o actualizare a deschiderii lumii spre ne-lume și o sistemogeneză orientată spre omogenitatea Unității esențiale; lumea greacă, dimpotrivă, se prezenta ca o ilustrare a actualizării închiderii și a unei sistemogeneze eterogenizante, generatoare de diferență și individualizare; în sfârșit, lumea chineză se așeza firesc în armonia contrariilor, proprie stării T. Ce loc revenea atunci Balaurului din reprezentarea cosmogonică românească?

În scenariul fiertului fnărgicii se regăsește, la început, acea „multiplicitate primordială” despre care ne vorbesc toate dicționarele mitologice sau de simboluri: „mai

mulți șerpi“ sau „șapte șerpi“ sau „toți șerpii din lume“ etc. se strâng într-un loc anume. Ei „suflă“ unul spre altul, „se bat în limbi“ etc. pentru a face o „spumă“, un „clâbuc“ sau, pur și simplu, pentru ca din „balele“ lor să iasă o „piatră nestemată“. După această „masturbare simbolică“ (balele etc. fiind un substitut al seminței fecundatoare), unul dintre șerpi înghite mărgică, fecundându-se astfel pe sine însuși și trecând în acest mod din starea potențială în cea manifestă, din registrul virtualului nocturn în cel al actualului diurn. Prin auto-fecundare, Șarpele devine Balaur, trecând astfel în alt registru al existenței. (Jung ar fi citit aici fără ezitări un simbolism al „reînnoirii divine“). Divinitatea astfel născută este un soi de zeu al vegetației, al cărui principal atribut este cel de stăpân al apelor și deci, într-un sens mai larg, al vieții. În această ipostază, el rămâne însă ambivalent, putând să aducă ploaia sau să o oprească lovind pământul cu secetă, sau aducând ploi fertile sau ape devastatoare de furtună, de grindină etc. El este, succesiv, „balaurul ploii“ și „balaurul secetei“, „balaurul alb“ care „aduce zăpada și gheața“ și „balaurul negru“, care „poartă ploile“.

Toate aceste detalii folclorice erau incitante pentru noi, ca tot atâtea stimulente ale unor speculații „arhetipale“. În această perspectivă, o primă constatare de la care s-ar putea pormi era aceea că Balaurul, ca divinitate efemeră, este el însuși o existență ofidiană. El nu se opune registrului nocturn al virtualului, suprimându-l definitiv și integral, precum Zeus, dar nici nu se resoarbe într-o identitate ultimă cu lumea originară a Șarpelui, ca în cazul consubstanțialității „secrete“ dintre Indra și Vrtra. Într-un fel, el este un „mandatar“ al virtualului (prin analogie cu sensul în care vorbește StăhJ despre „mandatarii satului“), un soi de „ispravnic“, care își îndeplinește „isprava“ sa ta Lumea de aici și apoi dispare. De aceea nici nu accede Balaurul vreodată la demnitatea de „funcționar“ divin, de zeu cosmocrator cu adevărat, și de aceea, probabil, nici nu pot exista un Panteon celest și genealogii divine în mitologia românească.

În termenii logicii dinamice a contradictoriului, raportul dintre Șarpe și Balaur, ca termeni ai cosmogenezei, ar fi atunci acela al unor actualizări - și astfel „împliniri“ ciclice ale lumii, pe fondul unei permanente oscilări între lume și ne-lume, între virtual și actual. Citită întrucâtva în altă cheie, aceeași reprezentare folclorică pare a ne spune ceva important despre „ideea mare a limitei“, cum s-ar fi exprimat probabil Noica. „Fiertul mărgicii“ nu pune în scenă o opoziție între virtual și manifest, nu instituie o contra-punere (ca în lumea apuseană), dar nici o identitate ultimă și atotcuprinzătoare (ca în cea orientală), ci, mai degrabă, o trecere („lumea e plină, dar e plină cu o trecere“ - spunea Vulcănescu). Nu este povestea unei limite care desparte tranșant lumea de ne-lume, cosmosul de haos sau, în alt registru, Ființa de Ne-Ființă, delimitându-le individualitatea, ci mai degrabă a unei „limite

care nu limitează", cum ar spune același Noica. „La rădăcina concepției românești despre ființă - consideră Vulcănescu - găsim această supraînălțare a virtualului asupra actualului, ideea unui sân purtător al tuturor virtualităților (...) care constituie suma chipurilor posibile ale insului, așa zice, fata lui de slavă. În acest sens, și nu în acelea ale neantului vedic, gândirea românească se întâlnește cu gândirile teologice și mitice orientale și se opune celor occidentale pozitive și antropologice".

VINTILĂ MIHĂILESCU

În sensul acesta ni se părea că „gândirea românească” ar corespunde nevoii de elaborare a unui „concept ne-eleat al Ființei” și în felul acesta credeam că putem să identificăm o obsesie comună a gânditorilor români de „îmblânzire a contradicției”, un soi de *themata*, în sensul lui Holton, a cugetării autohtone. La un moment dat, am pregătit chiar un întreg volum de „gândire românească”, menit să ilustreze această preocupare constantă și soluționările ei diverse. Intrau aici de la nerecunoscutul Ion Heliade Rădulescu, cu a sa „Historia critică universală”, până la adulatul pe atunci Constantin Noica, trecând prin Eminescu și Blaga, Camil Petrescu și Constantin Rădulescu-Motru, dar și Danielopolu și Odobleja. Chiar și Athanase Joja, cu a sa „lege a identității concrete”, își avea locul său în această demonstrație de „îmblânzire a contradicției”.

Că o astfel de îndeletnicire putea fi asimilată - și, într-un fel, era înrudită - cu pathosul protocronist, este evident. Pe de altă parte însă, ea nu avea nimic „șovin” în ea. Dovadă că, atunci când l-am descoperit pe Whorf, mult contestatul părinte al „ipotezei relativismului cultural”, înfrățirea dintre țăranul mioritic și indianul Hopi a fost sinceră și spontană. Structurile profunde ale limbii Hopi, decriptate de Benjamin Lee Whorf, se înscriau, pentru noi, într-o aceeași linie de argumentare, susținută și de faptul că, după părerea fizicianului din grupul nostru, aceste „criptotipuri”, cum le numea Whorf, ale limbii Hopi permit cu mai multă ușurință traducerea în „limbaj natural” a semnificației ecuațiilor fizicii cuantice. Sensul căutărilor noastre, „de tinerețe”, fără doar și poate, nu era deci unul conservator, de restaurație a tradiționalului, ci de redefinire și adecvare a structurilor de gândire la cerințele lumii actuale și mai ales viitoare. Că șansa unui „mesianism românesc” în această privință ne umfla adesea pânzele, nu este însă mai puțin evident.

Tipul anger-in³⁶

Comunicarea de față este rezultatul unui abuz administrativ petrecut în urmă cu

³⁶ Vintilă Mihăilescu și Ovidiu Popa, comunicare prezentată la Zilele Psihologiei Cognitive Timișorene, editia a VII-a, 14-15 mai 1998

aproape 20 de ani, când Institutul de Antropologie unde lucra primul dintre autori a devenit laborator al Institutului de anatomie patologică „Victor Babeș“. În acest nou context administrativ, temele de plan au trebuit să fie formulate în termeni medicali, pentru a putea fi plătite de către Academia de Științe Medicale. Soluția găsită la acel moment a fost o temă intitulată „Cultură și morbiditate“, care permitea colectivului de antropologie culturală să-și continue cercetările specifice la Novaci, adăugând și o „componentă medicală“: studiul epidemiologie comparativ al *ungurenilor* și *pământenilor* din zonă. Considerat din start fără nici un fel de relevanță științifică, studiul a evidențiat, contrar tuturor așteptărilor, diferențe sistematice și statistic semnificative la nivelul tabloului clinic al celor două populații. Interpretarea datelor depășea competențele colectivului de antropologi, iar specialiștii consultați în această privință, după ce au încercat fără succes să reducă totul la diferențe de alimentație și/sau de adresabilitate, au declarat în unanimitate că *este interesant, dar imposibil!*

Soarta acestor date ar fi fost pecetluită dacă, de curând, al doilea autor nu ar fi aflat întâmplător despre ele și nu ar fi sugerat existența unei analogii surprinzătoare cu ceea ce se cunoaște în prezent în psihologia medicală despre tipul *anger-in*. Astfel s-a născut o colaborare și această primă comunicare.

Această introducere anecdotică nu și-ar avea rostul aici, dacă nu ar constitui cel mai simplu și clar mod de a preciza că în ceile de față vor fi utilizate date obținute într-un context problematic și metodologic diferit și independent de cel al prezentei analize. Altfel spus, este vorba de o încercare de valorificare a unor informații care au fost produse în trecut și în cu totul alt scop, și ca atare nu pot fi întru totul adecvate scopului actual.

1. Analiza morbidității la *ungurenii* și *pământenii* din Novaci

Populația studiului de față o constituie locuitorii comunei Novaci (județul Gorj), alcătuită din două subpopulații distincte: *pământenii*, localnici, ocupați preponderent în mica agricultură, și *ungurenii*, păstori din tată în fiu, veniți în urmă cu aproximativ două secole de peste munte, din zona Mărginimii Sibiului. Deși conviețuiesc de atâta vreme, cele două populații și-au păstrat o anume identitate culturală și un anumit mod de viață specific, ca și o omogenitate relativ crescută (prin endogamie locală și o rată redusă a navetismului și emigrației).

Într-un studiu de tip retrospectiv, s-a analizat profilul de morbiditate pentru cele 2 populații. În acest scop, am luat în calcul situația internărilor în Spitalul Orășenesc în ultimii 10 ani de dinaintea debutului cercetării. Au fost luați în studiu astfel 361 de *ungureni* și 469

de *pămâtenii*, reprezentanți tipici ai celor 2 grupuri (cu antecesorii aparținând pe cel puțin două generații aceleiași populații).

Criterii de excludere au fost următoarele:

- diagnostice neomogene sub aspectul definirii (ex.: „colita cronică” vs. „colon iritabil”) sau imprecise (ex.: „pneumopatie”);
- afecțiuni ¹⁵⁶cu patogenie complicată, ^{VINTILA MIHAILESCU}sau cu o contribuție necunoscută în etiologie, dar importantă a priori, a factorului genetic;
- afecțiuni cu o rată crescută de decese subite (bolnavi inaccesibili asistenței medicale, fie și în urgență, și deci, formal, neintemați).

Structura lotului investigat este prezentată în tabelul 1, După cum se poate observa, structura pe vârste și sexe a îmbolnăvirilor, per total, este „normală” (superpozabilă profilului de îmbolnăvire general valabil în România), cu excepția categoriei „pămâtenii” peste 70 de ani, unde proporția „pămâtenilor” internate depășește cu mult pe cea a „pămâtenilor” internați (ceea ce sugerează posibilitatea unui raport invers proporțional al morții subite).

Tabelul nr. 1 - Structura loturilor investigate

Ungureni					Pămâtenii			
	sub	30/49	50/69	peste 70	sub	30/49	50/69	peste 70
M	13	5?	121	34	23	82	125	23
F	12	30	74	20	11	51	107	47
TOT	25	87	195	54	34	133	232	70

Pentru prelucrarea statistică am folosit testul chi pătrat, pentru evaluarea semnificației statistice a diferenței între 2 loturi constituite aleatoriu și complet independente între ele.

Sintetizând, rezultatele pot fi grupate în tabelul următor (tabelul 2). După cum se poate observa, chiar după ce au fost eliminate o serie de date insuficient de clare sau de sigure, diferențele statistic semnificative sunt extrem de numeroase și imposibil de redus la diferențe de alimentație (de altfel, pentru tânăra generație, acestea erau foarte reduse, în măsura în care numeroși *ungureni* nu mai mergeau cu oile pe munte, iar „diversitatea culinară” a perioadei respective nu era tocmai mare). Aceste diferențe și posibila lor natură sistematică constituie obiectul comunicării de față.

Tabelul nr. 2 — Tabloul clinic (selectiv) al celor două populații³⁷

	Ungureni	Pământenii	prag semnif.
Arterite	11	3	0,01
Infarct	12	1	0,001
HTA funcțională	6	28	0,01
Afecțiuni gastrointestinale ³⁸	45	16	0,01
Calculoze	11	3	0,01
Dischinezii	8	27	0,02
TBC	10	1	0,05
Diabet zaharat	24	3	0,001
Cancer	7	1	0,02
Reumatism acut	2	12	0,05
Spondiloze, discopatii	22	49	0,05

2. Modele recente în psihologia sănătății: *tipul A* și *tipul C*

Concepția psihosomatică, situată la interfața psihologie-medicină, își propune ca obiectiv principal clarificarea impactului factorilor psihici în patogeniza diverselor afecțiuni, în special a celor cu consecințe durabile, invalidante, amenințătoare de viață sau cu extindere de masă.

Pomindu-se inițial de la unele reprezentări empirice, oarecum naive sau speculative (tributare într-o proporție mult exagerată psihologiei abisale), teoriile psihosomatice au primit, în ultimele decenii, un impuls decisiv din partea psihologiei cognitive.

În această lucrare facem apel la câteva astfel de noțiuni, de natură să clarifice într-o anumită măsură problema de cercetare avută în vedere de noi.

Un prim termen util îl reprezintă acela de „coping” - ansamblul strategiilor de ajustare elaborate de individ, pentru a face tolerabilă tensiunea interioară indusă de o situație

³⁷ Sursa primară a datelor: dr. Mircea Guiasu și dr. Eugeniu Popa.

³⁸ Am grupat sub această etichetă ulcerul gastric; ulcerul duodenal, gastritele cronice și duodenite.

potrivnică (Lazarus, Launier, cf. Iamandescu, 1996). Autorii citați desprind două modalități principale de tranzacționare în relația individ-situație:

- *copingul vigilant* (centrat pe problemă): este o conduită activă, în care subiectul elaborează un plan de acțiune, solicită informații și caută mijloace, contează pe suportul social, evocă experiența anterioară etc.;
- *copingul evitant* (centrat pe emoție), în care subiectul evită confruntarea cu agentul stressor, prin negare, resemnare, fatalism, eventual agresivitate.

În relație directă cu acest ultim stil comportamental și cu directă trimitere la cercetarea noastră, se definește *tipul C* (represiv, anger-in) de personalitate: acesta ar fi un „stil comportamental specific, caracterizat prin incapacitatea de verbalizare/exprimare a emoțiilor - în special cele negative -, cu posibile sentimente secundare de autodeprecieri și neputință” (Bruchon, Schweizer și Danzer, 1994).

Tipul C are, se pare, un profil de morbiditate specific: Contrada et al. (1990), Jensen (1987), Temoshok (1985, 1987, 1990) sugerează posibilitatea unui risc crescut de cancer la aceste persoane (mediat prin scăderea capacității funcționale a celulelor Natural Killer NK = limfocite T supraspecializate în apărarea antitumorală, ca și prin hiperfuncția axei hipotalamo-corticotrope).

În studiul prospectiv Heidelberg, desfășurat timp de 10 ani pe nu mai puțin de 140 000 de persoane, Grossarth-Maticek et al. (1988) conchid asupra comportamentului „anti-emoțiv” ca un factor de risc pentru bolile neoplazice. La aceleași concluzii ajung și Jansen și Muenz (1984).

Temoshok precizează câteva note definitorii ale tipului C. După părerea autorului, indivizii cei mai reprezentativi pentru tipul C sunt cei ce reunesc trăsături precum: stoic, cooperant, uneori șters, răbdător, conformist în raport cu autoritatea și, în special, incapabil de a exprima vreo emoție negativă (frustrare, neputință, dar mai ales ostilitatea, furia).

Necesitatea preservării aparențelor sau a încadrării în norma culturală de grup ar prevala, în cazul acestor indivizi, în fața tendinței lor naturale de descărcare emoțională (catharsis). Factorii de presiune socială (familia și, în sens larg, comunitatea de apartenență) pot întări comportamentul autorepresiv, prin recompensarea stoicismului.

După Contrada et al. (1990), conduita de tip „coping evitant” are implicații și asupra adresabilității la medic și complianței terapeutice, factori susceptibili de a crește riscul agravării bolii și al unui prognostic nefavorabil.

STIL	suprarenalian	
COMPORTAMENT CONCRET	creșterea activității axei hipotalamo-	
NIVEL NEUROHORMONAL	corticotrope	
SISTEM IMUNITAR CLINIC	scăderea activității (capacității funcționale) a	
ATITUDINE FAȚĂ DE BOALĂ	celulelor NK	
Coping ezitant	Fascinația diferenței	159
evitarea confruntării emoționale	» dezvoltare boli neoplazice	
evitarea analizei în plan cognitiv a emoțiilor	negarea^gnorarea bolii	
diminuarea activității axului medulo-	întârziere în a se prezenta la medic	
	compliance redusă	
PROGNOSTIC	• nefavorabil, prin boala în sine +	
atitudinea față de aceasta		

Fig. 1 - Modelul lui Contrada (modificat)

Alți autori (e.g. Brautigam, Christian, Von Rad, 1992) insistă asupra altor consecințe ale reprimării descărcării emoționale: predispoziția netă a unor subiecți de tip C spre creșteri mai mult sau mai puțin persistente ale tensiunii arteriale, în special diastolice, printr-un mecanism încă neprecizat.

Sintetizând datele de până acum, se desprind două modalități distincte prin care tipul C are o vocație morbidă:

- veriga directă (psihosomatică), via sistem im unitar, celule NK etc., cu apariție de boli neoplazice;
- veriga indirectă (comportamentală), prin evitarea confruntării cu boala (negare, ignorare), sau cu instituția medicală (compliance scăzută, adresabilitate redusă).

La polul activ, chiar hiperactiv ai strategiilor de ajustare, se găsește tipul psiho-comportamental A. descris încă de Friedmann și Rosenmann, în anii '70. în cazul tipului A. predispoziția morbidă, neorientată de altfel univoc spre maladiile cardiovasculare, este, în cea mai mare parte, rezultatul stilului defectuos de viață, cu asumarea unei serii întregi de comportamente cu risc pentru îmbolnăvire (fumat, nerespectarea orelor de somn și de masă etc.), dar derivă și din situarea permanentă la un nivel exagerat a aspirațiilor subiectului, cu apariția precoce a sentimentelor de frustrare. în plan neuro-hormonal, indivizii de tip A sunt mai reactivi decât cei aflați la antipod (tipul B - „easygoing“), între aceștia constatându-se un raport de 2:1 în ceea ce privește cantitatea de hormoni de stress eliberată într-o situație critică.

3. Co-incidențe

Analiza de față pornește de la impresia autorilor că **tipul A**, respectiv **tipul C**, precum și o serie de caracteristici psiho-sociale asociate bolii în literatura actuală de specialitate și care au fost amintite pe scurt mai sus, pot constitui o grilă utilă și eficientă de lectură a acestor date „întâmplătoare“ de morbiditate pe care le-am prezentat în capitolul 1. Vom încerca deci în continuare să evaluăm co-incidența unor tablouri clinice cu seturile corespunzătoare de date psihologice și culturale, din perspectiva acestor teorii vehiculate în psihologia actuală a sănătății.

a) Precizări metodologice. Ipoteza psihologiei populațiilor

Pentru aceasta, trebuie să precizăm mai întâi natura acestor date. Ele au fost recoltate de către un colectiv al Centrului de Cercetări Antropologice din București, în cadrul unor campanii de teren care au durat aproape zece ani. Dacă informațiile etnologice au fost culese în conformitate cu metodele clasice ale anchetei folclorice, cele psihologice au fost obținute în perspectiva a ceea ce cu timpul a devenit o ipoteză fundamentală de lucru: psihologia populațiilor. Tehnic vorbind, fiecare probă psihologică a fost aplicată independent câte unui grup aleatoriu de aproximativ 40 de **ungureni** și 40 de **pământenii**, în număr egal bărbați și femei, între 40 și 70 de ani; aproape că nu există două probe care să fi fost aplicate aceluiași eșantion. Valorile medii obținute pentru fiecare probă (chiar și în cazul unor probe clinice, precum testul Liischer sau Szondi, care vizează în mod definitoriu un profil strict individual) au fost considerate ca exprimând în egală măsură populația respectivă în ansamblul ei. Prin analogie cu genetica populațiilor, am considerat că avem de-a face cu un fel de „psihologie a populațiilor“, care ne permitea ca „subiectul“ tuturor investigațiilor noastre, socio-culturale, psihologice și medicale, să fie același: populația de **ungureni**, respectiv de **pământenii**.

b) Co-incidențe

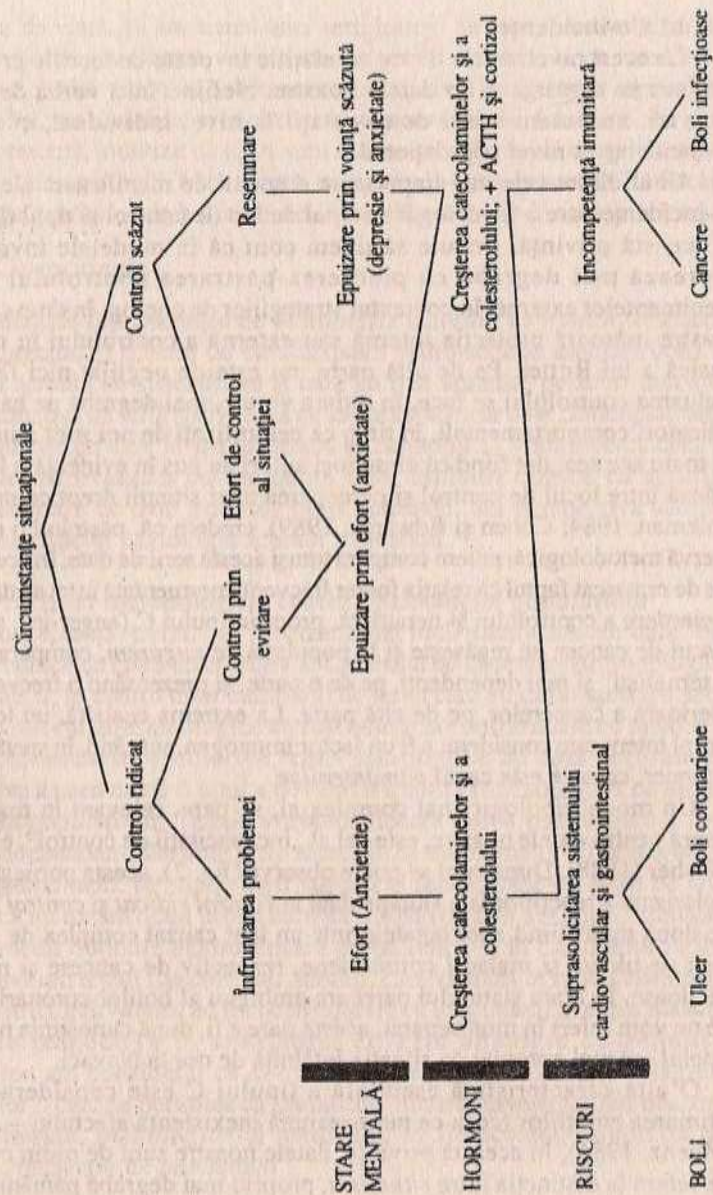
La acest nivel, unele dintre corelațiile invocate de teoriile prezențiate mai sus se regăsesc și în datele noastre. Nefiind însă vorba de aceiași indivizi, nu putem vorbi de co-relații la nivel individual, ci doar de co-incidențe la nivel populațional.

Unul dintre cele mai importante domenii de manifestare ale acestor co-incidențe pare a fi cel legat de tipul de loc de concrol și tipul de boală, în această privință, trebuie să ținem cont că în mcodelele invocate se operează mai degrabă cu pierderea-păstrarea controlului asupra evenimentelor externe, în contextul strategiilor de coping, în timp ce datele noastre măsoară proiecția internă sau externă a

controlului în maniera clasică a lui Rotter. Pe de altă parte, nu este de neglijat nici faptul că evaluarea controlului se face, în ultima vreme, mai degrabă pe baza unor indicatori comportamentali, în timp ce cei utilizați de noi sunt atitudinali. Cu toate acestea, dat fiind că numeroși autori au pus în evidență o legătură strânsă între locul de control și perceperea unei situații drept controlabile (Folkman, 1984; Cohen și Edwards, 1989), credem că,, păstrând o doză de rezervă metodologică, putem compara totuși aceste serii de date. În acest sens, este de remarcat faptul că relația foarte frecvent argumentată între sentimentul de pierdere a controlului și neputință, propriu tipului C! (anger-in), și riscul crescut de cancer, se regăsește și la populația de **ungurteni**, comparativ mai „extemaliști“ și mai dependenți, pe de o parte, și prezentând o frecvență net superioară a cancerelor, pe de altă parte. La extrema cealaltă, un locus de control intern este considerat a fi un factor imunogen, scăpând, în speță, riscul de cancer; ceea ce este cazul **pământenilor**.

Un model tipologic mai complex și, se pare, refievent în mai mare măsură pentru datele noastre, este cel al „incapacității de control“, elaborat de Fisher (1988). După cum se poate observa (fig. 2), acesta pornește de la o polarizare a reacțiilor la o situație dată în **control ridicat** și **control scăzut**, cele două tipuri fiind apoi legate printr-un lanț causal complex de un risc sporit de ulcere și maladii coronariene, respectiv de cancer și maladii infecțioase. În afara statutului oarecum ambiguu al bolilor coronariene, la care ne vom referi în mod separat, acesta pare a fi, după cunoștința noastră, modelul cel mai apropiat de situația întâlnită de noi la Novaci.

O altă caracteristică esențială a tipului C este considerată a fi reprimarea emoțiilor (ceea ce nu înseamnă inexistența afectului - Jansen și Muenz, 1984). În această privință, datele noastre sunt de ordin cultural și se referă la distincția între **ritualism**, propriu mai degrabă pământenilor, și **ceremonialism**, caracteristic ungurenilor (prin ceremonialism și ritualism se înțelege aici o predominanță relativă a scenariului, respectiv a rolurilor, în organizarea socială a practicilor folclorice - Mihăilescu și Răutu, 1996). Un exemplu concret îl constituie un aspect net diferit al practicilor de înmormântare la cele două populații: în cazul pământenilor, tradiția reclamă prezența bocitoarelor și exprimarea liberă și paroxistică a durerii, în timp ce la ungureni, locul bocetului ritual este luat de vers, discurs compus de regulă tot de niște femei specializate și constând într-un fel de „biografie socială“ a răposatului, S-ar putea vorbi deci, eventual, de o represie învățată a emoțiilor în „cultura“ ungurenilor.

Un al treilea element pe care am dori să-l invocăm în cele de față se referă la „conformism“, înțeles ca nevoie de conformare/integrare în norma culturală de grup și considerat de asemenea, deși mai rar, ca făcând parte din constelația de trăsături a tipului C. Referințele noastre cu privire la acest aspect sunt doar indirecte, dar relativ numeroase. Astfel, aplicând testul Szondi, am constatat că „tipul populațional“ al ungurenilor îl constituie **eul de dresaj**; ungurenii sunt de asemenea comparativ mai **principialisti**, deci implicit mai respectuoși față de norma socială, mai **dependenți** și mai **sociocentriți**. De asemenea, poate că ar putea fi invocat aici un fenomen sistematic și relativ greu de interpretat: în toate probele psihologice utilizate, abaterea standard a fost mai mică la grupul ungurenilor, comparativ cu cel al pământenilor. S-ar putea ca această „convergență“ mai mare a primilor să exprime tocmai efectul unei mai mari supunerii la normă/integrări în grup.

În sfârșit, am vrea să aducem în discuție un aspect oarecum derivat al tipului C, care este însă, după părerea noastră, deosebit de semnificativ mai ales în raport cu datele noastre. Represia emoțională, despre care a fost deja vorba, generează un soi de „stoicism“ în fața bolii și, în continuare, amânarea consultării unui doctor (Contrada et al., 1990). Aceasta ar putea fi explicația și pentru adresabilitatea evident mai redusă a ungurenilor, care, în acest caz, face parte integrantă din tabloul socio-psiho-inedical și nu mai poate fi tratată ca o problemă de sine stătătoare.

Rezumând, am putea schița următoarele două concluzii complementare:

- a) corelațiile stabilite în literatura recentă de specialitate între caracteristicile psiho-sociale ale tipului C (anger-in) și riscul de boli neoplazice (și, eventual, boli infecțioase) se regăsesc în tabloul socio-psihiologic și clinic al populației de ungureni;
- b) corelațiilor similare dintre tipul A și bolile coronariene le corespunde o situație mai complexă și oarecum ambiguă la nivelul datelor noastre de Ia Novaci: atât configurația de caracteristici atribuite tipului A, cât și relația sa cu bolile coronariene în general apar distribuite între pământeni și ungureni. Acest fapt s-ar putea explica prin aceea că, pornind de la distribuția datelor de morbiditate, am simțit nevoia să distingem maladiile cardiovasculare în „predominant funcționale“ (de exemplu HTA funcțional), net mai frecvente la pământeni, și maladii „predominant organice“ (de exemplu infarct etc.), mai des întâlnite la ungureni. Aceste două direcții relativ distincte de risc cardiovascular păreau să se potrivească destul de bine și cu caracteristicile socio-psihologice distincte ale celor două populații și cu un set de date fiziologice aparent relevante: ungurenii (sănătoși) aveau media tensiunii arteriale statistic semnificativ mai ridicată decât pământenii, dar o reactivitate de asemenea statistic semnificativ mai scăzută la o probă standard de efort. Pe scurt, s-ar părea că, din perspectiva datelor noastre, ar putea fi sugerată o reconsiderare atât a componenței tipului A (eventual în

raport cu tipul B, mult mai puțin invocat în literatura recentă), cât și a raportului său cu bolile cardiovasculare, cu ipoteza că atât într-un caz, cât și în celălalt am avea de-a face nu cu o singură entitate, ci cu două. S-ar putea ca aceasta să explice și unele dintre contradicțiile semnalate în ultima vreme în această problemă.

4. Un model etno-psihologic al bolii

Independent de datele de morbiditate, culese, după cum am spus, mai mult sau mai puțin întâmplător, datele psihologice și socio-culturale ale cercetărilor de la Novaci au fost sistematizate într-un model tipologic dinamic ce se sprijină, în formalizarea sa, pe logica dinamică a contradictoriului, elaborată de Ștefan Lupașcu. În cele de față, vom sugera posibilitatea de principiu de extindere a acestui model și la seria datelor medicale.

Modelul nostru este unul relațional, având la bază ideea jocului antagonic între *deschidere* și *închidere*. O ilustrare a acestui principiu poate fi făcută pornind de la următorul exemplu concret și particular: Foote a demonstrat că aplicarea microiontoforetică de norepinefrină într-un țesut nervos senzorial determină o **scădere a activității de fond** a celulelor, concomitent cu o **creștere a intensității potențialelor evocate** la stimularea senzorială (cf. Tucker și Williamson, 1982). Generalizând pe baza acestui unic exemplu (convergent însă cu o serie lungă de alte constatări de acest gen), putem spune că funcționarea celulei nervoase, ca sistem, presupune coexistența antagonică a doi parametri dinamici constitutivi: unul endogen, de stare, al activității de fond, pe care îl vom numi **activitate** sau componentă de stare, și altul exogen, de relație, al activității de fază etc., pe care îl vom numi reactivitate sau componentă de relație. Acest fapt nu face decât să ilustreze un principiu mult mai general, conform căruia orice sistem, pentru a exista ca sistem, presupune coexistența unei componente de stare și a unei componente de relație, structural contradictorii și funcțional antagonice, astfel încât relativa activare a uneia să implice relativa dezactivare a celeilalte, și invers. În termenii logicii lupasciene, notând activitatea cu e și reactivitatea cu f , putem spune că:

$$e_A \supset e_P; e_P \supset e_A; e_T \supset e_T$$

unde A, P și T reprezintă stările de actualizare, potențializare, respectiv tranzitorie.

Deschiderea și închiderea apar în acest context ca valori emergente ale raportului antagonic dintre cele două componente, o actualizare a activității, dublată de o potențializare a reactivității, având semnificația unei relative închideri, raportul fiind invers în cazul deschiderii. Balanța între aceste stări este dictată situațional, prin exigențele specifice ale

situației, dar poate fi influențată și trans-situațional, de caracteristici intra-sistemice, de natură să favorizeze fie actualizarea, fie potențializarea. Această privilegiere trans-situațională a deschiderii sau închiderii constituie o trăsătură „tipologică” a sistemului.

Legate în lanțuri funcționale, sistemele alcătuiesc sisteme **de** sisteme din ce în ce mai complexe. La fiecare nivel, rămâne însă valabilă constituția contradictorie și antagonică a activității și reactivității. Un sistem ~~complex va presupune~~ ^{complex va presupune} deci obligatoriu ⁶⁰ o componentă, adică un subsistem (de fapt, sistem de sisteme) de stare și unul de relație, și așa mai departe. La nivelul „sistemului psihic” va trebui să distingem în consecință un subsistem de stare (pe care îl vom numi **sistemul eului**) și un subsistem de relație (numit în cele de față **sistemul lumii**). Relația dintre ele va fi cu aceeași necesitate una antagonică, astfel încât deschiderea unuia să implice închiderea celuilalt și invers.

Aceste câteva principii, reduse aici la strictul necesar, ne permit ordonarea ansamblului datelor de la Novaci într-un tabel sinoptic inteligibil (vezi figura 3). Dincolo de insuficiența evidentă a datelor și caracterul lor nesistematic, acest tabel sugerează posibilitatea unui model sau, poate mai corect, a unei posibile grile de căutare a unui model. Principalele sale caracteristici ar fi următoarele:

Fig. 3 - Sistematizarea datelor

		PSIHOLOGIE	FIZIOLOGIE	PATOLOGIE	
				Psihic	Somatic
P	A SISTEMUL LUMII (RELATIE) REGIM „DESCHIS”	- Dependență de câmp - Conformism - Heteronomie morală - Categorizare concretă - Căclotomie/extraversie	- TR rapid - Valoare medie a tensiunii arteriale (-) și a reactivității cardiovasculare (+)	- Acuze nevrotice frecvente - Simptomatologie nevrotică bogată (forme anxioase, cenestopate) - Crize hipo-maniacale - Etilisme/psihoze etilice - Hipochondrie	- Artrite - HTA functionale - Maladii gastro- intestinale - Ciroze etilice - Adresabilitate (+)
	B SISTEMUL EULUI (ACȚIUNE) REGIM „ÎNCHIS”	- Independență - Control intern - Stil egocentric			
U	A SISTEMUL LUMII (RELATIE) REGIM „ÎNCHIS”	- Independență de câmp - Non-conformism - Autonomie morală - Categorizare abstractă - Schizotimie/introversie	- TR lent - Valoare medie a tensiunii arteriale (+) și a reactivității cardiovasculare (-)	- Acuze nevrotice rare - Simptomatologie nevrotică săracă (forme depresive sau asociate cu maladii organice) - Schizofrenie - Sinucidere	- HTA organice - Infarct - Diabet - Cancer - Tuberculoze - Adresabilitate (-)
	B SISTEMUL EULUI (ACȚIUNE) REGIM „DESCHIS”	- Dependență - Control extern - Stil sociocentric			

- Este un model *relațional-dinamic general*, în măsura în care unitatea de analiză este jocul antagonic al deschiderilor și închiderilor intra- și inter-sistemice, și nu o configurație intra-sistemică particulară corelată sau nu cu altă configurație particulară;
- Implicit, este un *model interacționist*, și nu substanțialist, în măsura în care are la bază jocul închiderilor și deschiderilor adaptative ale sistemelor la solicitările situațiilor externe;
- Este un *model diferențial*, presupunând posibilitatea unor dezechilibre cronice, trans-situaționale, ale balanței deschidere-închidere;
- Este un *model multi-nivelar*, care poate și trebuie să ia în considerație nu numai raporturile deschidere-închidere la nivelul unui sistem dat, ci și pe cele dintre sisteme, precum și modul antagonic în care acestea se condiționează unele pe altele la nivelul sistemelor de sisteme;
- Poate funcționa și ca un *model etno-psihologic al bolii*, în măsura în care pare a fi apt să pună în legătură o anumită dinamică tipologică a „sistemului psihic” cu anumite tendințe de morbiditate. Modelul este „etno”, deoarece această dinamică tipologică, ce constituie un posibil factor moderator al morbidității, caracterizează o populație, și nu un individ. În acest sens, dinamica tipologică este o dinamică socio-psihologică, adică în egală măsură socială și psihică. Ea poate fi citită ca dinamică a relațiilor sociale (și în acest caz vom putea vorbi de o dominantă individualistă sau de tip *Gesellschaft* a „societății ungurene”, definibilă ca „indivizi aflați în comunitate”, și de una holistă sau de tip *Gemeinschaft* a „societății pământenilor”, definibilă ca o „comunitate de indivizi”) și poate fi citită și ca o dinamică psihică a funcționării eului în raportul său cu lumea;
- Poate integra *modelul etnopsihiatric* al „tulburărilor tipice” elaborat de Devereux, pentru care, „dacă în *Gesellschaft*, omul obișnuit se găsește izolat și riscă deci să devină schizofren, în *Gemeinschaft*, acesta este aproape constrâns la sociabilitate și riscă să devină isteric” (Devereux, 1977).

Mai presus de toate însă, cele de față sugerează o ipoteză asupra relației morbiditate-cultură și o modalitate de abordare a acestei relații la nivelul populațiilor, și nu al indivizilor.

Referințe bibliografice

- BRÄUTIGAM, W., CHRISTRAM, P., von RAD, M. Psychosomatische Medizin, Thieme Verlag. Stuttgart, 1992;
- BRUCHON-SCHWEITZER, M. et DANTZER. R. Introduction à la psychologie de la santé, P.U.F.. Paris. 1994:
- CONTRADA, R.J., LEVENTHAL, H. and O'LEARY, A. *Personality and health*, în L.A. Pervin (Ed.) Handbook of personality: theory and research, Guilford Press, New York, 1990, p. 638-669;
- DEVEREUX, G. Essais d'ethnopsychiatrie générale, Gallimard, Paris, 1977;
- GROSSARTH-MATICEK, R., EYSENCK, H.J., VETTER, H. and SCHMIDT, P. *Psychosocial types and chronic diseases: results of the Heidelberg prospective intervention study*, în S. Maes, C.D. Spielberger, P.B. Defares and I.G. Sarason (Eds.) Topics in health psychology, Wiley, New York, 1988, p. 57-78;
- IAMANDESCU, I.B. Psihologie medicală. Editura Infomedica, 1997;
- JENSEN, M. R. *Psychobiological factors predicting the course of breast cancer*, în Journal of Personality, 55, 1987, p. 317-342;
- LUPĂȘCU, Șt Logica dinamică a contradictoriului, Editura Politică, București, 1982;
- MIHĂILESCU, V. și RĂUTU, R. *Mettre sa tente au milieu de son village*, în Etfronologie Française, 3, 1995, p. 354-374;
- TEMOSHOK, L. Biopsychosocial studies on cutaneous malignant melanoma: psychosocial factors associated with prognostic indicators, progression, psychophysiology, and tumorhost response, în Social Science and Medicine, 20,1985, p. 833-840;
- TEMOSHOK, L. Personality, coping style, emotion and cancer: Towards an integrative model în Cancer Surveys, 6, 1987, p. 545-567;
- TEMOSHOK, L. On attempting to articulate the biopsychosocial model: Psychological-psychophysiological homeostasis, în H.S. Friedman (Ed.) Personality and disease, Wiley, New York, 1990, p. 203-225;
- TUCKER, O. and WILLIAMSON, P. *Asymétrie neural control systems in human selfregulation*, în Psychological Review, 91, 2, 1984.

Gândire conceptuală și gândire simbolică.

O abordare antropologică de categorizări³⁹

A gândi înseamnă a ordona; iar a ordona revine, mai presus de toate, la a așeza lumea în categorii. „De fiecare dată când privim ceva ca pe *un soi de* obiect, un copac, de pildă, suntem în curs de a categoriza“ (Lakoff, 1987). În acest sens, a categoriza înseamnă a dispune de o clasă și de criterii pentru a decide asupra apartenenței unui obiect dat la această clasă. Ne aflăm, spunând aceasta, în tradiția „teoriei clasice“, aristoteliciene, care a dominat modul nostru de gândire până în prezent, rămânând și astăzi referința principală.

1. Coordonatele unei etnografii a ordinii

La prima vedere, *a ordona* înseamnă a pune lucrurile împreună, într-un mod sau altul, dar având criteriile pentru a o face. O „etnografie“ a ordinii va reveni atunci la a descrie, fără nici un fel de pre-judecată, modurile în care oamenii așază lucrurile împreună, „structurile de ordine“ ale acestor grupări și „criteriile de ordine“ utilizate, conștient sau nu, pentru a ajunge aici. În orice caz, acesta este spiritul în care ne-am construit proba noastră de „categorizare liberă“ (Mihăilescu et al., 1988): subiectul era plasat în fața unei grămezi de 20 de obiecte eterogene, din viața cotidiană, având drept sarcină să „privească cu atenție și să vadă dacă există obiecte care se aseamănă prin ceva între ele, care merg împreună, care au ceva în comun“, repetarea având aici rolul de a întări libertatea subiectului de a face orice grupare îi trece prin minte. După ce acesta pune laolaltă două sau mai multe obiecte, era întrebat de ce le-a grupat astfel, după care obiectele erau reamestecate în grămada de pe masă și exercițiul se relua până când subiectul declara că nu mai vede nici o altă grupare posibilă.

Proba fusese concepută inițial pentru a putea da măsura unei diferențe de stil de gândire între două populații rurale (*ungurenii* și *pământenii* din nordul Oiteniei), pe care îe studiasem timp de mai mulți ani și care ne apăruseră a fi diferite din mai multe puncte de vedere. În fața primelor răspunsuri obținute, ne-am dat seama însă că noi înșine nu aveam criteriile necesare și suficiente pentru „a face ordine“ în ordonările surprinzătoare ale țăranilor respectivi. Proba se cerea deci standardizată, dincolo de exigențele obișnuite ale experimentelor de construire a conceptelor.

³⁹ Articolul a apărut în *Annuaire de la Societe d'Anthropologie Culturelle de Roumanie*, nr. 1. 1998. p. 8-33.

În acest scop, am părăsit populațiile noastre rurale și am aplicat proba de ordonare unei mari diversități de subiecți, de la 7 la 70 de ani, din medii și cu formații diferite. Cele peste 3 000 de răspunsuri astfel obținute ne-au servit drept „bază de date“ pentru a încerca să identificăm criteriile de variabilitate ale acestor răspunsuri și să punem astfel puțină ordine în propriul nostru demers înainte de a evalua, prin proba respectivă, ordinea din comportamentele celorlalți. Schema care urmează (fig. 1), care a reușit să acopere și să sistematizeze diversitatea celor 3 000 de răspunsuri - și care pare să fi rezistat confruntărilor ulterioare cu alte mii de subiecți - este rezultatul acestei operații.

Organizarea acestor date inițiale s-a făcut în funcție de două axe independente, ce păreau a ordona într-un mod mulțumitor ansamblul răspunsurilor. Primul ax reproduce, în mare, trecerea de la concret la abstract, asupra căreia a insistat atât de mult Piaget. Ca și în cazul dezvoltării intelectuale de la operații concrete la operații abstracte, diferența dintre categoriile din partea de sus a schemei noastre și cele din partea de jos este dată de trecerea de la obiect la semn. Chiar și în coloana din dreapta, unde subiectul continuă să manipuleze obiecte, acestea sunt, de fapt, „semne obiectuale“. Când un subiect așază împreună *bec* și *baterie*, de pildă, justificându-și gruparea prin *far la malul mării*, *bec* și *baterie* există în mintea sa ca semne, și nu ca obiecte concrete. Vom reveni însă asupra acestui punct.

Acest ax „concret-abstract“ este similar de asemenea, într-un fel, cu distincția propusă de van Loon-Vervoom (1988) între un „lexicon primar“, însușit mai degrabă în copilărie și a cărui reprezentare are un puternic suport „senzori-motor“, exprimând cum sunt percepute lucrurile, cum funcționează ele sau cum se acționează asupra lor; și un „lexicon de gradul doi“, însușit mai târziu în ontogeneza individului și a cărui reprezentare este integral „verbală“, adică bazată pe un proces de definire.

În ceea ce privește al doilea ax - esențial de altfel în această sistematizare - circumscrierea lui a fost mult mai dificilă. În primul rând, am început prin a accepta drept categorii anumite „structuri de ordine“ care nu sunt recunoscute, de obicei, ca atare⁴⁰. Obiectele pe care un subiect le reunește printr-o narațiune, de exemplu, constituie ele o „categorie“? Cum acest gen de răspuns nu era nici excepțional, nici izolat, ne-am hotărât să-l luăm în considerație, dimpreună cu alte răspunsuri aparent de același gen. Dar aceasta nu ne a ajutat foarte mult, căci ne era foarte greu să identificăm „logica“ ascunsă în spatele acestui

⁴⁰ În acest sens, este cât se poate de concludent faptul următor: am prezentat unor specialiști ansamblul răspunsurilor de care dispuneam, cu rugămintea de a le ordona în grupuri distincte de categorii, după propriile lor criterii. Rezultatul a fost că marea majoritate a răspunsurilor pe care aveam să le grupăm în coloana din dreapta a schemei noastre au fost considerate ca „non-răspunsuri“!

gen de ordonări, iar literatura de specialitate nu ne oferea nici ea prea multe sugestii în acest sens.

Fig. 1 - Tipurile de categorizare

Am ales atunci să comparăm în mod sistematic perechi de grupări în care obiectele erau aceleași, dar criteriile invocate pentru justificarea acestor grupări erau în mod evident de o „natură“ diferită. De exemplu, *bec* și *baterie* erau puse împreună fie deoarece „cu bateria aprind becul“, fie prin trimitere la un obiect care le cuprindea pe amândouă: „lanternă“. În astfel de cazuri, devenea evident că, pe de o parte, criteriu! ordonării este o acțiune comună cu sau asupra unor obiecte, în timp ce pe de altă parte criteriul constă într-o poziție comună a obiectelor. Pe de o parte, ceea ce se folosește împreună, o utilizare, pe de altă parte, ceea ce se percepe împreună, o ocurență; pe de o parte o succesiune în timp, pe de alta o simultaneitate în spațiu. Fără a reuși să găsim o denumire adecvată pentru cele două criterii, a devenit astfel tot mai clar că avem de-a face aici cu o dihotomie și deci cu un al doilea ax de organizare a răspunsurilor.

Dacă urmărim acum mai de aproape „structurile de ordine“ astfel organizate în funcție de cele două axe, vom regăsi, în partea stângă, o succesiune care ne amintește de teoriile clasice ale dezvoltării intelectuale. Aceasta începe cu o operație egocentrică, ce reunește obiectele prin utilizarea lor comună de către subiect („cu *cușitul* tai *pâinea*“). Clasele acționale presupun deja o mai mare decentrare și coordonare a acțiunilor, reunind într-o aceeași categorie obiectele care sunt utilizate împreună - dar nu la fel - într-un anume domeniu de activitate: *cușit*, *pâine*: „pentru a mânca“, „la mâncat“ etc. Categoria astfel construită este mult mai vastă, căci ea poate include oricând și alte obiecte decât cele reunite în acest caz, sau chiar decât cele legate între ele printr-o acțiune anumită a subiectului. Ea rămâne însă legată de obiecte și de acțiunile cu acestea: ne aflăm încă la nivelul „operațiilor concrete“.

Trecând de la categoriile „a“ la categoriile „A“ (și lăsând deoparte, în cele de față, categoriile tranzitorii), trecem totodată de la concret la abstract, de la obiecte la semne, de la acțiuni comune la invarianți ai acțiunilor. Iar acest invariant definește tot mai mult „esența“ comună a obiectelor reunite într-o aceeași clasă, dezvăluind astfel în ce măsură această „esență“ cu care operează gândirea noțională este, în ultimă instanță, o *esență acționată*, (în clipa de față, de pildă, când scriu aceste rânduri și fumez, am în fața mea, pe birou, un urs de bronz cu un coșuleț și o scoică mare, exotice. În ciuda marii lor diferențe perceptibile, cele două obiecte mi se prezintă „spontan“ ca identice, datorită invariantului acțiunii împărtășit în egală măsură, a „esenței“ lor comune de *scrumieră*.)

Succesiunea categoriilor „b“ și „B“ este, în principiu, similară. Fapt simptomatic însă, ne vine mult mai greu să o descriem, și sentimentul că, de fapt, cuvintele te trădează, este aproape permanent.

Categorizările din această serie încep printr-o reprezentare de asemenea egocentrică, reunind obiecte percepute împreună de către subiect. Ceea ce „au în comun“ obiectele astfel grupate este o co-ocurență percepută: *bec*, *baterie*: „lanternă“. Generalizând, putem spune că la originea acestui tip de categorizări se află o co-ocurență trăită, în măsura în care totul nu se reduce la vizual și nici măcar, mai larg, la perceptiv.

De aici, o mai mare coordonare conduce spre clasele perceptive, reunind obiecte apropiate într-un spațiu sau context trăit: *caiet*, *creion*: „școală“. Ca și în cazul claselor acționale, ne aflăm încă într-o lume a concretului, a obiectelor sensibile. Trecerea de la obiecte la semne se face o dată cu categoriile „B“, dar într-un mod diferit decât în cel al categoriilor „A“, și anume transformând obiectele în „semne obiectuale“. De exemplu, în cazul deja citat al grupării *bec*, *baterie*: „far la malul mării“, *bec* și *baterie* nu mai sunt aceste obiecte concrete, ci semne care trimit la altceva, făcând însă parte, într-un fel, ca semnificant din acest semnificat la care trimit. Le-am putea considera simboluri.

Dacă, în primul caz, această succesiune concret-abstract poate fi înțeleasă ca o conceptualizare, în acest al doilea caz, care constituie în mod evident o altă cale de „abstractizare“, suntem tentați să vorbim de simbolizare. Ca proces mental, aceasta operează asupra percepției („trăirii“) obiectelor și evenimentelor pentru a produce unități semnificate prin elemente aparținătoare acestora. Diferența esențială față de categoriile „A“ pare a fi astfel aceea că, în cazul categoriilor „B“, criteriile de ordonare nu mai sunt invariante abstrași din utilizarea comună atribuită obiectelor, ci unități construite pe baza co-ocurenței trăite a acestor obiecte. Se ajunge astfel la construirea unui spațiu imaginar și continuu de co-ocurențe, legând obiectele/evenimentele în relații reciproce eterogene, și care se contrapune unui spațiu conceptual discret de co-acțiuni, în care obiectele sunt reunite prin relațiile lor omogene față de un invariant abstract al acestor acțiuni. În ultimă instanță, am putea spune că ordonarea obiectelor în categoriile „A“ se face în funcție de identitatea lor provenită dintr-un „mod de utilizare“ comun, în timp ce în cazul categoriilor „B“ ordonarea descrie relația obiectelor într-un „mod de prezentare“ al acestora. Un *cuțit* și o *furculiță*, de pildă, pot fi grupate în categoria noțională „tacâmuri“, deoarece împărtășesc o esență comună a modului lor de întrebuințare, un spațiu de atribute definitorii și exclusive ale noțiunii „tacâm“. Același *cuțit* și aceeași *furculiță* se pot regăsi însă într-o categorie simbolică de genul „poftă de mâncare“, datorită „prezenței“ lor în spațiul unei trăiri comune, cu care întretin astfel o relație semnificativă.

Mai apare aici și o altă diferență între cele două tipuri de ordonări. Dacă în primul caz avem de-a face cu clase „închise“ sau omogene, care acceptă doar obiectele determinate, posedând atributele definitorii pentru clasa respectivă (o *față de masă*, de pildă, nu face parte

prin definiție din clasa „tacâmuri“), în al doilea caz am putea vorbi de clase „deschise“ sau eterogene, categoria „pofță de mâncare“ acceptând oricând și alte obiecte, precum *fața de masă* din exemplul precedent.

Rezumând, putem spune că ne aflăm în fața a două tipuri distincte de categorizare, una **conceptuală** și cealaltă **simbolică**, care au în comun o trecere de la un nivel **obiectual** la un nivel **semiotic**, realizată, în primul caz, printr-un proces de conceptualizare, iar în celălalt printr-un proces de simbolizare.

După doi ani, cât a durat elaborarea acestei „grile de analiză“, ne-am întors la Novaci și am aplicat proba de categorizare liberă către unui lot de 50 de persoane, între 40 și 60 de ani, din fiecare populație. Rezultatele au confirmat impresia noastră inițială, pe un fond de dominanță generală a categoriilor concrete, *ungureni* dând semnificativ mai multe răspunsuri „A“ decât *pământeni* (35% față de 16%), fiind adică relativ mai abstracți decât aceștia. În ceea ce privește categoriile simbolice, mai ales „b“, acestea reprezentau cam o treime din răspunsuri, fiind repartizate relativ egal între cele două populații.

Această dominanță relativă, dar semnificativă statistic a categoriilor concrete, respectiv abstracte în cele două populații era susținută și de alte serii de date. Astfel, de pildă, rezultatele la o probă de limbă (Oprescu, 1976), ce constă în înregistrarea răspunsurilor spontane date de către subiecți pentru a defini o serie de cuvinte uzuale: stilul concret (evaluat prin raportul dintre cuvinte concrete și cuvinte abstracte în ansamblul enunțului) era statistic semnificativ mai frecvent la *pământeni* decât la *ungureni*, unde predomina stilul abstract (Oprescu și Mihăilescu, 1986). Rezultatele la unele probe de inteligență, precum Raven, mergeau și ele în același sens.

Dincolo de aceste date particulare de teren, puteam presupune astfel că cele patru tipuri de categorizări („a“, „A“, „b“ și „B“), accesibile în principiu în egală măsură gândirii umane în general, nu sunt folosite, de fapt, în mod egal, indivizi sau chiar colectivități întregi făcând să predomine, pentru un motiv sau altul, un tip de categorii sau altul.

Această ipoteză a fost verificată și întărită prin aplicarea probei în patru licee din București, la o populație școlară între 7 și 18 ani. Rezultatele au pus în evidență o distribuție relativ egală a tuturor tipurilor de categorizare la cei mai mici, o frecvență din ce în ce mai mare a categoriilor „A“ la elevii între 10 și 16 ani și o relativă revenire la categoriile simbolice la copiii mai mari, mai exact la câțiva dintre ei, care erau sau doreau să pară mai „creativi“. Aceste date sugerează faptul că învățământul exercită o presiune sistematică de orientare spre „gândirea corectă“, logică, conceptuală, gândirea simbolică fiind astfel neglijată

și chiar periferializată, ieșind la suprafață doar în câteva cazuri de adolescenți care „se opun normelor“ și încearcă să fie „altfel“. Este semnificativ în acest sens că mai mulți dintre subiecții care alcătuiau astfel de categorii simbolice ne-au declarat că pot foarte bine să grupeze obiectele și în categorii de tip „A“, dar că aceasta „îi plictisește“.

Aceste rezultate ne-au determinat să speculăm asupra naturii și statutului a ceea ce numeam *gândire simbolică*. Pe de o parte, se părea că există un fel de alegere culturală a învățământului nostru (de fapt, mai larg, a culturii europene) în favoarea gândirii conceptuale, determinându-i pe copii să se înscrie pe „calea cea bună“ a gândirii logice. Pe de altă parte, cealaltă cale, aceea a gândirii simbolice, rezervată mai degrabă „extravaganțelor“ spiritelor artistice, ne reamintea, într-o anumită măsură, „gândirea pre-logică“ a lui Lévy-Bruhl și alte încercări de sistematizare din aceeași familie. Eram astfel tentați de o relativă reabilitare a acestora, preocupați totodată de a le reevalua limitele.

Din această perspectivă, măcar un lucru ne era clar: utilizarea categoriilor concrete nu este o problemă de „înapoiere“ sau de incapacitate, ci una de alegere culturală, a cărei natură poate și trebuie să fie identificată. Era cazul clar al *ungurenilor și pământenilor*, împărțind aceeași cultură, același timp și același spațiu, dar fiind statistic semnificativ mai abstracți, respectiv mai concreți. Apoi, devenise clar că gândirea simbolică, în speță categoriile de tip „B“, nu este neapărat concretă. Faptul că utilizează „semne obiectuale“, și nu abstracte, nu înseamnă că este mai puțin „semiotică“ decât gândirea conceptuală. Pe de altă parte însă, nu este mai puțin evident că gândirea simbolică nu este „logică“, în sensul că nu este conceptuală și nu pare a se supune principiilor identității și non-contradicției cu care suntem atât de obișnuiți, ci mai degrabă unor criterii de genul „principiului participării“ despre care vorbea Lévy-Bruhl - ceea ce este însă un mod „magic“ de a trata co-ocurențele ce se află la baza gândirii simbolice.

Interesul nostru inițial „etnografic“ ne pusese astfel în față o problemă mult mai vastă decât am fi bănuț la începutul investigațiilor noastre de teren. Această problemă putea fi rezumată prin întrebarea: **există două tipuri de gândire umană?** Sau, poate mai corect: **există două surse distincte și complementare ale gândirii umane?**

2. Avatarurile imaginii

Cu acest gen de întrebări intram astfel într-o lungă serie de dezbateri care opun, *grosso modo*, **conceptul** și **imagea**, gândirea logică și cea simbolică. Fără a ne propune aici să refacem istoria acestor confruntări, câteva minime repere sunt totuși necesare pentru a oferi

un cadru de referință propriilor noastre ipoteze în această privință.

2.1. Simbolism și asociaționism

Ca în multe alte ocazii, primii care au proclamat insurecția imaginii, în speță contra Logicii dominante a Rațiunii și a discursurilor sale academice, au fost artiștii. Simboliștii, de pildă, chiar înainte de a se numi astfel, reclamau, prin glasul unui Baudelaire, reabilitarea simbolului. „Această tendință - ne reamintește Le Grand Larousse - se conturează prin opoziție față de pozitivisme și de literatura care își legase soarta de evoluția științifică. Știința consideră **timpul** ca fiind dimensiunea principală și vrea să se limiteze la observarea **succesiunii** fenomenelor izolate cu grijă, pentru a putea astfel înregistra repetările. Simbolismul optează pentru calea opusă simțului comun și spiritului științific și se lasă pătruns de experiența în același timp activă și pasivă a unei **unități** indivizibile („eul“ și lumea), a cărei dimensiune principală este **spațiul** . (...) Totul este experiență a spațiului în viața unui simbolist, fie că acesta se mulțumește să trăiască pur și simplu, fie că va compune un poem“, spațializarea acestuia aflându-se astfel într-o permanentă luptă cu „riscul de a se distruge prin succesiunea cuvintelor care ar putea să reinstaureze prioritatea timpului“ (subl. noastre, V.M.). Mult mai târziu, poeți precum Michaux, de exemplu, vor putea să strige „jos cuvintele!“, visând la o „participare în lume prin linii“, sau să încerce să scape de „tirania cuvintelor“ printr-un „teatru al tăcerii“, precum Artaud, sau, mai departe, să afirme, precum Segei Eisenstein, că „progresul în artă al epocii noastre trebuie să arunce în aer Zidul Chinezesc, care marchează antiteza primară între «limbajul logicii» și «limbajul imaginilor»“.

În domeniul psihologiei, echivalentul aproximativ al acestei glorificări a imaginii l-a reprezentat asociaționismul. În faimoasa formulă a lui Taine, care vedea în spiritul uman „un polipier de imagini mutual dependente“, imaginea, ca substitut al senzațiilor elementare, rămâne materia primă a ideilor. În Lumea Nouă, Titchner va susține încă multă vreme această teză, care, pe urmele empirismului englez, plasa imaginile la baza gândirii.

2.2. Marginalizarea imaginii

Criticile nu au întârziat însă să se facă auzite. Mai întâi, doar ca o relativizare a exclusivismului imaginii, impus de către asociaționism. Alfred Binet, de pildă, rămâne asociaționist la începuturile carierei sale, dar va bate în retragere spre sfârșitul acesteia. Contemporanul său, Théodule Ribot, va declara, în ceea ce îl privește, că este imposibil să

reduci întreaga gândire la o asociere de imagini. În sfârșit, o dată cu *Denkpsychoilogie*, se va vorbi deja despre „gândire fără imagini“. Și cum miza principală o constituia statutul gândirii, imaginea, exclusă din constituția acesteia, va decădea într-un statut minor, secundar, pe care îl va păstra multă vreme.

La rândul său, Școala de la Wiirzburg, inspirată din fenomenologie, va utiliza distincția dintre *intenție* și *intuiție* pentru a propune o „psihologie a actului“, bazată pe prima, pe care o consideră ca singura sursă a gândirii conștiente și abstracte. La originea gândirii se află de acum actul.

2.3. Reevaluarea „teoriei clasice“

În controversele legate de natura și rolul imaginii, aceasta pierde în suprafață ceea ce câștigă însă în profunzime. Rolul atribuit în dezvoltarea gândirii este din ce în ce mai marginal, dar propria sa natură se dovedește a fi din ce în ce mai complexă. Ea este tot mai dinamică, recunoscându-i-se totodată, mai ales o dată cu Meyerson, caracterul său de semn, și nu de „simplu element în compunerea unei activități psihice aditive. (...) Un semn mai puțin arbitrar și mai motivat decât semnul lingvistic saussurian (...), dar instaurând, ca orice semn, medierea subiectului cu el însuși prin intermediul obiectivității gândirii pe care o elaborează“ (Lameyre, 1993).

Ca semn, imaginea putea să-și regăsească astfel un loc în dezvoltarea gândirii, pregătindu-i împlinirea sa conceptuală - ceea ce Henri Delacroix presimțise deja din 1924. Este ceea ce vor duce mai departe specialiștii în psihologia dezvoltării, reînnodând cu teoria „clasică“ a așa-numitei „abordări aristotelice“ a gândirii, pe care o vor și înnoi în mare măsură.

„Teoria clasică presupune că o categorie poate fi reprezentată ca un ansamblu de condiții necesare și suficiente. Astfel, procesul de categorizare revine la a testa dacă obiectul respectiv posedă toate aceste condiții“ (Ashby, 1992). În acest spirit au fost realizate cercetările clasice ale unor Huli sau Bruner, Vygotski sau Piaget. Dincolo de diferențele dintre ele, toate aceste abordări păstrează mai mult sau mai puțin în comun următoarele trei caracteristici:

- a) inteligența este considerată ca fiind esențialmente o producere de invarianți, de operații de identificare a unor atribute comune unui ansamblu de obiecte, permițând includerea acestora într-o clasă logică. În cazul lui Piaget, de pildă, „cuantificarea incluziunii a fost totdeauna considerată (...) ca fiind criteriul cel mai fin al clasificării

operatorii“ (Bideaud și Houde, 1989);

- b) toate aspectele gândirii sunt deduse din și dependente de structurile generate de coordonarea acțiunilor, de aici rezultând unitatea și unicitatea inteligenței (Lautrey, 1990);
- c) în conformitate cu acest raționament, imaginii i se atribuie un rol secundar și mai ales episodic, dezvoltarea cognitivă fiind considerată ca o treptată îndepărtare și eliberare de „simplele sistematizări perceptive“ (Smith și Heise, 1992). Astfel, pentru Piaget și întreaga lui școală, în stadiul preoperator, „considerarea figurativă a stărilor prevalează în fața comprehensiunii transformărilor și (...), în consecință, imaginile dirijează gândirea, această situație inversându-se la nivelul operator“ (Piaget și Inhelder, 1966).

De remarcat este faptul că, în această perspectivă, imaginea rămâne dependentă de act, integrându-și logica acestuia. Structurată și „înnobilată“ prin coordonarea acțiunilor și dezvoltarea lor operațională, imaginea poate să-și aducă astfel sprijinul său la edificarea gândirii prin „imaginile operatorii“ sau acele „reprezentări anticipative“ de care vorbește Piaget, destinate să faciliteze noile acțiuni. Se simte însă că nu există aproape nimic „personal“ în acest aport al imaginii, că inteligența rămâne „unică și unitară“, că doar ea conduce jocul. Chiar dacă această progresie urmează o traiectorie gradual integrată, imaginile participând mereu la elaborările intelectuale ale adultului, nu rămâne mai puțin adevărat că pentru piagetieni doar *conceptul* permite depășirea simplei *desemnări*, a schematizării mai mult sau mai puțin deformante a reprezentării imagistice (Lemeyre, op. cit). Teoriile cognitiviste ale dezvoltării, aceea a lui Piaget mai ales, se înscriu astfel într-o abordare mult mai vastă, al cărei punct comun, dincolo de contradicțiile sale, îl constituie refuzarea dreptului de cetate a imaginii și/ sau a simbolului. „Pornind de la funcția semiotică și acceptând distincția saussuriană dintre semn și simbol, nu se poate oare considera deja că a existat o evoluție de la simbolul imagistic la semnul analitic?“ - se întreba Piaget (1968). Îl lăsăm pe Todorov să comenteze acest raționament: „o proprietate particulară a simbolului (aceea de a fi mai puțin frecvent) îi permite lui Piaget să infereze o alta (acesta trece în semn). Este ca și cum s-ar observa că a existat mai «multă» muzică decât pictură în secolul XIX și invers în secolul XX, și s-ar concluda din aceasta că muzica evoluează spre pictură...“ (Todorov, 1977).

Piaget și alții din această familie împărtășesc astfel, fără a părea să fie conștienți de aceasta, o credință mult mai răspândită: „păstrând proporțiile, așa cum oamenii nu au vrut să accepte că pământul nu este centrul universului sau că omul provine din animale, sau că rațiunea nu este singura stăpână a comportamentelor umane, tot astfel se afirmă că limbajul

este singurul mod de reprezentare și că acest limbaj nu este alcătuit decât din semne, în sens restrâns, adică din logică, din rațiune. Mai exact, cum este dificil să ignori cu desăvârșire simbolul, declarăm că noi - oamenii adulți, normali, ai Occidentului contemporan - suntem feriți de slăbiciunile legate de gândirea simbolică și că aceasta nu există decât la ceilalți: animalele, copiii, femeile, nebunii, poeții - acești nebuni inofensivi sălbatici, strămoșii - care, în schimb, nu o cunosc decât pe aceasta“ (idem). Este cazul majorității teoriilor despre „limba originară“, aceea a strămoșilor noștri, considerată totdeauna ca motivată, figurativă, concretă, imagistică, pe scurt, „simbolică“. Cele „trei limbi ale omenirii“, de pildă, despre care vorbește Vico și care corespund celor trei vârste ale omenirii, se succed în următoarea ordine, acceptată *grosso modo* și de alți autori: de la limbajul concret al acțiunii la limbajul metaforic, pentru a se ajunge, în final, la „adevăratul“ limbaj, cel abstract, al *nostru*.

Un alt exemplu, mai apropiat de noi, îl constituie Lévy-Bruhl. În acest caz, nu atât teoria participării sau exemplele de gândire simbolică pe care le oferă sunt cele care nu conving, cât judecata de „pre-logică“ pe care o derivă din acestea. Lévy-Bruhl va accepta chiar existența, în cazul primitivilor, a unei anumite „abstracții mistice“, dar aceasta nu pentru a apropia gândirea lor de a noastră, ci dimpotrivă, pentru a marca întreaga diferență dintre acestea. Pe de altă parte, această diferență nu poate afecta unitatea Gândirii și cu atât mai puțin natura sa logică prin excelență, căci este vorba doar de o treaptă inferioară, neîmplinită, a gândirii: o gândire cu adevărat pre-logică.

Mai târziu, când structuralismul unui Lévi-Strauss va repune în drepturile sale „gândirea sălbatică“ (Lévi-Strauss, 1962), aceasta nu va însemna o reabilitare a gândirii simbolice, ci, dimpotrivă, va conduce la dispariția definitivă a simbolului sub aparențele semnului. Lévy-Bruhl, în carnetele sale postume, retractase deja o parte din afirmațiile sale categorice, admitând că „structura logică a spiritului este aceeași în toate societățile umane cunoscute“ (Lévy-Bruhl, 1949). Lévi-Strauss va mobiliza ansamblul resurselor structuralismului pentru a argumenta această teză a unității și unicității spiritului uman. „Dacă, așa cum credem, activitatea spiritului constă în a impune forme unui conținut și dacă aceste forme sunt fundamentale aceleași pentru toate spiritele, antice și moderne, primitive și civilizate (...), atunci este necesar și suficient de a ajunge la structura inconștientă, subiacentă a oricărei instituții sau a oricărui obicei pentru a obține un principiu de interpretare valid pentru alte instituții și alte obiceiuri, cu condiția, bineînțeles, de a împinge suficient de departe analiza“ (Lévi-Strauss, 1964). Metoda structuralistă se va strădui, în consecință, să „împingă suficient de departe analiza“ pentru a regăsi pretutindeni această unitate profundă a spiritului uman, unde *simbolul* magiei și *semnul* științei se contopesc într-o natură comună. Din această

perspectivă, orice relativism va fi apoi refuzat, acuzat fiind de a nu fi împins destul de departe analiza, ca în cazul, de exemplu, al criticii pe care i-o adresează Lévi-Strauss lui Whorf.

La extrema cealaltă, un Gilbert Durand va miza în întregime pe cartea imaginarului, dar tot pentru a reduce totul la o „matrice originară” comună, identificată de data aceasta cu „marele semantism al imaginarului” (Durand, 1960).

În concluzie, „structura «spiritului uman» este, poate, pretutindeni și totdeauna aceeași, ceea ce nu înseamnă însă și că este una: simbolul este ireductibil la semn și invers” (Todorov, op. cit.). Or, este exact ceea ce logocentrismul „teoriei clasice” pare a nu vrea să accepte. Chiar când este acceptată coexistența semnului și a simbolului sau, mai mult, este valorizat simbolul, statutul simbolismului nu devine prin aceasta mai clar. Royce, de pildă, pornind de la o distincție simplă între semn și simbol (reductibilă, în esență, la faptul că „semnul revelă o corespondență unu-la-unu, în timp ce simbolul oferă o corespondență unu-la-mai-mulți”), consideră că oamenii obișnuiți „vorbesc un limbaj mai degrabă simbolic decât prin semne”, opunându-se astfel oamenilor de știință, care, ei, nu utilizează decât semne (Royce, 1965). Rămânem astfel la nivelul simbolismului ca „limbaj al celuilalt”, doar cu inversarea acestui *celălalt*.

2.4. Un refugiu privilegiat: inconștientul

Într-o manieră paradoxală la prima vedere, ultimul refugiu al acestui logocentrism a fost... inconștientul.

Freud a ajuns la simbol pornind de la simptom, și originea acestei abordări va marca natura atribuită simbolismului în întreaga sa operă și va influența de asemenea, în bună măsură, psihanaliza. În scrierile sale asupra isteriei întâlnim simbolismul în reprezentările ascunse, responsabile de simptomele isterice și care trebuiesc „verbalizate”: „prin munca mea psihică, trebuia să înving o forță psihică ce se opunea, în bolnav, conștientizării (revenirii amintirii) reprezentărilor patogene” (Freud, 1971 a). Asupra simbolismului va plana astfel de la început bănuiala unei valențe patologice sau patogene: „teoria a ezitat multă vreme asupra problemei de a ști dacă simbolizarea este mai întâi de toate un proces anormal aflat la originea simptomelor sau, dimpotrivă, formarea simbolurilor este un proces mult mai general, fundamental normal, dar al cărui curs poate fi modificat sau chiar blocat printr-o suferință psihică excesivă” (Touz6, 1994).

Alte opere sau pasaje din Freud sugerează, dimpotrivă, a doua variantă. Când se referă, de pildă, la „cuvintele de spirit”, are în vedere, în mod evident, o activitate normală și

generală. Cu această ocazie, Freud reface pe cont propriu traiectoria retoricii și, punând în evidență analogiile dintre aceste „tehnici ale spiritului” și vis, descoperă că „visul vorbește în tropi” (Todorov, op. cit.). Simbolismul se va afla astfel legat de inconștient în general și în mod special de refulat: „Această elaborare psihică anormală a unei gândiri normale nu poate avea loc decât atunci când asupra acestei gândiri normale a fost transferată o dorință inconștientă de origine infantilă și care este refulată” (Freud, 1967). Această legătură devine și mai clară în sistematizarea simbolismului propusă de către Ernest Jones: „doar ceea ce este refulat este simbolic” (Jones, 1969).

Pe linia acestor observații, Freud va avea tot mai mult tendința de a asocia simbolismul cu toate manifestările inconștientului, de la vis la mituri, trecând prin cuvintele de spirit și beție, povești și poezii. Dar toată această deschidere în raport cu simbolismul nu face decât să-l închidă mai bine în acest „altul personal” care este inconștientul, opus rațiunii senine și normale a conștiinței. Căci imageria simbolică a inconștientului rămâne pentru Freud „o regresie arhaică” (Freud, 1971 b).

Revenim astfel la patologie, căci ceea ce îl interesează pe Freud în raportul dintre simbolism și inconștient este în primul rând acesta din urmă și activitățile sale a-normale. „Esența raportului simbolic - consideră Freud constă într-o comparație. Bănuim că această comparație reclamă anumite condiții, fără a putea spune de ce natură sunt aceste condiții” (Freud, 1965). Produsele acestei comparații îl vor interesa astfel mai mult ca mijloace de acces la „condițiile” comparației, la motivația sa profundă (în acest sens, simbolul fiind semnul cel mai motivat ce poate fi imaginat). Freud plasează simbolismul în inconștient și face din primul un instrument pentru a-1 citi pe cel de-al doilea, folosindu-se în acest scop de modurile specifice de utilizare ale simbolului de către inconștient. Tehnic, aceasta se va traduce prin inventarea și utilizarea unor proceduri specifice, în primul rând asociative, dar și în analiza simbolurilor, considerate universale și constante ceea ce face ca teoria freudiană a simbolurilor, dar mai ales aceea jungiană a arhetipurilor să fie un fel de variante ale „teoriei prototipurilor” (vezi infra) în psihanaliză.

Această concepție despre imageria inconștientă, nu lipsită de contradicții, va fi supusă criticilor de către o bună parte dintre urmașii lui Freud. Melanie Klein, de pildă, care s-a preocupat în mai mare măsură de problema simbolismului, îl va regăsi în jocul copiilor și va conchide că „simbolismul nu este doar baza oricărei fantasme și a oricărei sublimări; pe el se edifică relația subiectului cu lumea exterioară și cu realitatea în general” (Klein, 1967). Departe de a fi deci rezultatul unei refulări, expresia unei sublimări ratate sau o regresie

psihică, simbolismul este pus astfel la originea raportului nostru normal cu lumea, oarecum în genul acelei „matrici originare“ despre care vorbește Gilbert Durând. Și totuși, Melanie Klein revine imediat la originea conflictuală a simbolismului. După cum remarcă și Jacques Touz6, „este oarecum paradoxal faptul că M. Klein a înțeles caracterul foarte general al procesului simbolizării, continuând totodată să susțină că, de fapt, conflictele trăite în viață și angoasa pe care o suscită acestea funcționează ca «motoare» care activează formarea simbolurilor” (Touz6, op. cit.). Cercul se reînchide astfel, simbolismul revenind în rândurile „proastelor conexiuni“, dacă nu chiar patologice, în orice caz angoasante.

Fără a fi epuizat câtuși de puțin, prin aceasta, problema simbolismului în psihanaliză, putem conchide totuși că, pentru Freud cel puțin, simbolismul, deși i se acordă un rol important în viața noastră, continuă să fie definit mai degrabă „prin lipsă“ - cum am văzut și în capitoul precedent. Lumea *cu sens* a sensului și a rațiunii rămâne reperul normalității și, într-un fel, originea tuturor „regresiilor“, „refulărilor“ etc. *fără sens* ale imageriei inconștiente. „Deși propunându-și să afirme existența unei experiențe care se opune «jugului rațiunii», Freud însuși contribuie de fapt, prin descrierea sa, la păstrarea acestui jug. Frazele precedente nu pot să însemne decât un singur lucru: tot ceea ce nu este sens, este non-sens. Tot ceea ce nu corespunde noțiunilor noastre clasice de sens, de logică, de rațiune, nu poate fi decât contrariul lor, nu poate să existe decât de dragul non-sensului. Ideea că această activitate ar putea fi dirijată de un principiu diferit de cel al «sensului» nu vine nici un moment să contrabalanseze această judecată negativă. (...) Economia explicației freudiene nu lasă nici un loc pentru un mecanism simbolic, alături de cel pe care îi întrupează semnele și logica lor“ (Todorov, op. cit.).

2.5. Punerea sub semnul întrebării a „teoriei clasice“

Acestui raționalism de lungă durată va începe să i se opună, aproximativ prin anii '50, un contracurent de inspirație empiristă, care va pune în discuție înseși fundamentele „teoriei clasice“. Mai întâi, este vorba de Wittgenstein (1958), care va atrage atenția asupra faptului că toate exemplarele unei categorii nu împărtășesc neapărat ansamblul condițiilor definitorii: exemplarele categoriei „joc“, de pildă, pot să nu aibă nici o trăsătură în comun. În continuarea acestui raționament, Wittgenstein va argumenta apoi faptul că un exemplar care satisface toate condițiile necesare și suficiente ale unei categorii poate fi un reprezentant al acestei categorii la fel de bine ca orice alt exemplar care satisface aceleași condiții. Întărită, într-un fel, și de rezultatele antropologiei cognitive referitoare la „clasificările naturale“, această abordare se va

afla, în mare măsură, la originea teoriei „prototipului“ (Reed, 1972; Rosch, 1973) și a celorlalte teorii care s-au dezvoltat pe această linie după anii '70 (abordarea „exemplarului“ a lui Nosofsky (1988), „teoria generală a recunoașterii“ a lui Ashby (1992) etc.). Originea categorizării se deplasează astfel de la „spirit“ spre „natură“, problema fiind atunci mai degrabă *identificarea similarității* unei categorii care se „prezintă“ în (proto)tipul său, decât *construirea invarianților*. Asemănarea este «reprezentată» în aceste cazuri prin contiguitate“ (Bideaud și Houde, 1989), fie ea spațială sau temporală. Ceea ce permite unei serii întregi de cercetători să identifice tipuri de categorii pe care le opun, mai mult sau mai puțin, categoriilor „abstracte“ sau „aristoteliciene“. Este cazul „claselor colective“ (Carbonnel, 1982), sau al „colecțiilor“ (Markman, 1979), similare cu „asociațiile perceptive“ descrise de noi, al» schemelor de categorizare generate de contiguități funcționale și temporale descrise de Nelson (1986), asemănătoare „succesiunilor acționale“ etc.

O dată identificate aceste forme diferite de categorizare, continuarea demersului științific a constat în gruparea acestor „noi veniți“ și opunerea lor „vechilor“ categorii („clasice“) prin cupluri terminologice de genul „reprezentări schematice-reprezentări categoriale“ (Mandler, 1984) sau „structuri sintagmatice-structuri paradigmatică“ (Nelson, op. cit.). Recunoaștem în aceste noi eforturi de clasificare și categoriile noastre „a“ și „b“, diferențiate de Mandler (op. cit.) în „scheme evenimentțiale“ și „scheme situaționale“. Se vorbește de asemenea și despre caracterul „holist“ al „colecțiilor“, care ar pune în evidență relațiile (spațiale) dintre obiecte, mai degrabă decât proprietățile lor individuale (Markman, op. cit.). Același autor- ajunge astfel să vorbească, în legătură cu aceste categorii, despre relația parte-întreg, redescoperind astfel pe cont propriu un trop retoric, sinecdoca, atribuită frecvent gândirii simbolice. Dar, ca și în cazul lui Lévy-Bruhl, aceasta îl conduce mai degrabă la a-i refuza acesteia prestigiul gândirii logice. Simbolul, în desfășurarea sa specifică, pare să rămână în afara imageriei astfel regăsite.

Această „trecere de la o concepție aristoteliciană a categoriilor la o analiză a categoriilor naturale“ (Cauzinille-Marmèche et al., 1990) nu pare deci suficientă pentru a legitima întreaga gândire simbolică, în întreaga ei specificitate. Putem spune chiar că esențialul rămâne neschimbat: ceea ce se caută, deși într-o altă manieră, este tot invariantul, modalitățile de includere ale unui exemplar într-o categorie de apartenență, ai cărei membri nu mai împărtășesc o identitate gândită, ci o similaritate percepută. Sunt regândite raporturile între percepție și gândire și relațiile ambelor cu limbajul, se vizează rolul contextului în identificarea obiectelor, sunt descoperite fațete tot mai subtile ale imageriei și sunt identificate modalități considerate distincte de prelucrare a informației. Reversul acestei dezvoltări

accelerate a domeniului este o anumită disipare a problemei, abordată prin decupaje teoretice și mai ales metodologice foarte specializate și divergente, care vehiculează concepții diferite asupra imageriei, astfel încât te poți întreba la un moment dat despre ce este vorba, de fapt, când se vorbește despre *imagerie*. „Studiul imageriei a fost totdeauna marcat de dificultatea de a găsi un criteriu relativ direct și neambiguu pentru a defini activitatea de imagerie. Această problemă a unei definiții operaționale este comună tuturor conceptelor inferențiale sau mentaliste, și consecințele sale acoperă o diversitate de abordări, care merg de la excluderea acestui gen de concepte în programul behaviorist până la complicațiile specifice din investigarea imageriei“ (Paivio, 1988).

În orice caz, un lucru pare a fi suficient de clar: tot acest avânt al cercetărilor asupra imageriei, prodigios în detaliile sale, rămâne totuși destul de limitat. Mai întâi, când se vorbește, în aceste contexte, despre imagerie, se are în vedere, în general, imaginea mentală vizuală. Apoi - și poate mai important - este vizată imaginea mentală mai degrabă decât imageria în calitate de raportare complexă și specifică la mediu și la sine. „Interesul psihologiei s-a concentrat, în cea mai mare măsură, asupra unui singur aspect al imageriei: rolul său în prelucrarea informației, și nu asupra fenomenologiei sau rolului său în viața emoțională“ - constată Kosslyn (1994), pentru a-și propune apoi să facă la rândul său exact același lucru...

Se pare că *logica imageriei* va trebui să mai aștepte pentru a-și avea un echivalent al „teoriei clasice“, care a susținut vreme de secole *logica conceptuală*.

2.6. Tentația tipologiilor

De-a lungul dezbaterilor în jurul imaginii și/sau simbolului, nu rare au fost încercările de a propune dimensiuni sau modalități polare constituind baza unor tipuri sau stiluri cognitive distincte, pe scurt, de a extrage din aceste date criterii de diferențiere individuală.

Astfel, în „preistoria“ acestor preocupări, „Sfântul Augustin admite existența semnelor propriu-zise și a celor transpuse; retoricienii sunt obișnuiți să vorbească de sensul propriu și sensul figurat; estetica romantică separă alegoria de simbol. Aceste dihotomii (...) nu coincid între ele, fiind însă toate mărturia unei conștiințe a diferenței între mai multe forme, reunite (uneori) în rubrica generală a semnelor“. Pe scurt, se pare că a existat de multă vreme intuiția a „două mari forme de evocare a sensului“ (Todorov, op. cit.).

Mai aproape de noi, dihotomii tot mai specializate par să se organizeze mai ales în jurul dimensiunii verbal/video-spațial, analogă în multe privințe opoziției semn

abstract/simbol figurat. Putem merge astfel înapoi până în 1883 (sau chiar mai departe, la Fechner), când Galton a cerut subiecților săi să descrie micul lor dejun din ziua precedentă. Evaluând calitatea imaginilor evocate, acesta va trage concluzia că există o diferență individuală sistematică între *tipul vizual* și *tipul verbal*. Regăsim variante mai elaborate ale acestei distincții până în zilele noastre. Susan Aylwin, de exemplu, pornind de la Bruner, pentru care există trei forme principale ale reprezentării, generate de principalele forme de interacțiune (limbaj, percepție și acțiune), va construi un chestionar de personalitate și va distinge astfel între *verbalști*, *vizualiști* și *activiști* („enactive imagers”) (Aylwin, 1988).

Opoziția este reluată pe un alt teren ca urmare a punerii în evidență a doi factori principali ai testelor de inteligență, cel *verbal* și cel *video spațial* opoziție globală, care va ceda locul unor structuri factoriale mai diferențiate și mai specializate.

Mai târziu, din nou pe alt teren și într-o altă manieră, opoziția re apare în cazul pacienților *split-brain*, pusă în evidență prin metoda „himerelor” imaginată de Roger Sperry. De data aceasta este vorba despre specializarea *verbală* a emisferei stângi și cea *video-spațială* a emisferei drepte. Speculațiile în jurul acestei descoperiri vor face din problema „lateralizării” o modă durabilă, care îl va determina pe Gazzaniga să exclame la un moment dat: „interpretările psihologice de vulgarizare, care vorbesc despre o «gândire stângă» și o «gândire dreaptă» nu sunt doar false; ele sunt în același timp derutante pentru tinerii cercetători ai comportamentului, care cred că există pur și simplu un decupaj al stilurilor clasice ale activității mentale de-a lungul liniei interemisferice” (Gazzaniga, 1977). Moștenirea modei localizaționiste va fi tot mai mult pusă sub semnul întrebării, interpretările devenind din ce în ce mai dinamice și mai puțin „substanțialiste”. Polaritățile vor sfârși prin a pune față în față mecanisme sau modalități diferite de prelucrare a informației, și nu tipuri diferite de informație. Cele două emisfere nu „văd” lucruri diferite, ci le văd în mod diferit. Va rezulta de aici un repertoriu de „modalități polare”, pe care fiecare îl va aborda în felul său.

O dată cu zorii psihologiei cognitive, Neisser va revizui ierarhia psihologiei dezvoltării dintr-o perspectivă sincronică, și nu ontogenetică, afirmând că „gândirea rațională este «secundară» în sensul în care ea operează asupra unor obiecte deja formate printr-un «proces primar». Dacă, așa cum se întâmplă în unele vise sau stări de dezorganizare mentală, aceste obiecte nu capătă o elaborare secundară, nu ne formăm decât o impresie fugitivă și imprecisă. (...) Totuși, aceste procese multiple care produc aceste impresii evanescente și impalpabile, sunt și ele preliminariei esențiale ale gândirii dirijate” (Neisser, 1967).

Și cum un soi de „aer de familie” unește toate aceste polarități, aceasta va permite unui

A Ian Milner, de pildă, ca, într-o încercare de „sinteză modernă“, să reducă totul la opoziția generică *analitic-holist*, tipul sintetic jucând rol de strategie cognitivă de un nivel superior (Milner, 1991).

Miza principală a acestor încercări tipologice rămâne însă identificarea unor modalități distincte și opuse de prelucrare a informației, mai ales o dată cu teoriile „dublei codificări“, al căror campion va deveni, începând cu anii '60, Paivio (e.g. Paivio, 1971). Michel Denis rezumă astfel ideea centrală: „imageria vizuală este considerată ca un sistem de prelucrare în paralel, specializată în stocajul și prelucrarea informației referitoare la obiecte și evenimente organizate spațial, în timp ce sistemul verbal ar fi, datorită naturii sale audiomotorii, specializat în prelucrarea secvențială și s-ar aplica de preferință pattemurilor de stimulare organizate în timp. (...) Astfel, pentru Paivio, imageria și procesele verbale se disting esențialmente în planul funcționării lor ca sisteme simbolice, și nu din punctul de vedere al modalităților senzoriale cu care sunt asociate în general (modalitate vizuală, în primul caz, audio-verbală în al doilea)“ (Denis, 1979). Paivio va insista în repetate rânduri asupra faptului că, în acest caz, este vorba de două „modalități simbolice“ alcătuind o dimensiune ortogonală în raport cu dimensiunea senzori-motorie, în ciuda unei anumite „filiații“ senzoriale specifice (Paivio, 1986).

În această fază a dezbaterilor în jurul imageriei, ipoteza celor două modalități de reprezentare mentală se va preciza în și prin confruntările cu problematica inteligenței artificiale, sfârșind prin polemica în jurul opoziției *reprezentare propozițională-reprezentare figurată*. „Considerați, de exemplu ~ propune Kosslyn - diferența dintre figura A și descrierea sa ca «două diagonale simetrice, care se întâlnesc în vârf și sunt legate cam pe la mijloc de o linie orizontală». Figura și descrierea soni reprezentări ale aceluiași obiect. (...) Diferența dintre cele două feluri de reprezentări corespunde diferenței între reprezentarea figurată (*depictive*) și o reprezentare prepozițională“ (Kosslyn, 1994).

„Această fază a dezbaterilor referitoare la imagerie a fost înconjurată de multe confuzii. Problema nu era de a ști dacă oamenii fac experiența imaginilor mentale vizuale. Toți erau de acord. Problema nu era nici aceea de a ști dacă reprezentări prepoziționale sunt utilizate uneori în cogniție. Toți recunoșteau că așa stau lucrurile. În sfârșit, întrebarea nu era dacă imaginile sunt doar reprezentări figurale. Toți recunosc că pentru ca o figurare (viziune sau imagine mentală) să aibă sens, aceasta trebuie să fie interpretată într-o manieră specifică, care presupune o componentă operatorie. Problema era de a ști dacă imaginile mentale vizuale se bazează pe reprezentări figurale (care, la rândul lor, sunt interpretate prin alte procese) sau dacă ele sunt doar prepoziționale“ (idem). Și, indiferent de ceea ce crede Kosslyn, problema

nu este încă tranșată.

Această ipoteză a dublei codificări i-a făcut pe cercetători să privească și în direcția asimetriei funcționale a creierului, în speranța de a găsi aici o confirmare neurologică a ipotezei lor psihologice. În această privință, dacă unii dintre ei (Paivio, 1971, Denis, 1979, Ley, 1983) au considerat că pot demonstra o astfel de corelație, alții au ajuns mai degrabă la concluzia contrară, ba chiar au susținut superioritatea emisferei stângi în procesele de imagerie (Kosslyn et al., 1985, Farah, 1986). De unde și comentariul lui Paivio: „Lectura mea referitoare la aceste date este că toate aceste interpretări sunt în parte corecte. Regiuni diferite în cele două emisfere și probabil de asemenea regiuni subcorticale realizează funcții diferite ale imaginerii, (dar aceasta) depinde de criteriile folosite pentru a defini imageria și de tipurile de probe utilizate pentru a pune în evidență aceste funcții“ (Paivio, 1988).

Acest mesaj de prudență metodologică poate fi invocat și în alte ocazii, căci tendințelor de a reuni totul în polarități globale li se opun tendințele, mai frecvente în prezent, de a descompune totul în opoziții sau sub-sisteme locale, fragmentare și în general mai *soft*. Este cazul, de pildă, al sub-sistemelor memoriei și al codurilor lor diferite. Astfel, într-o aceeași carte, un autor poate argumenta independența și specificitatea unui sistem senzorial și a unui sistem motor al memoriei (Engelkamp, 1988), în timp ce un altul, câteva pagini mai încolo, va pleda pentru o concepție unitară asupra memoriei (Perrig, 1988). Este de asemenea tot mai mult cazul imaginerii vizuale înseși, prin distincția între sistemele spațial și vizual (Farah et al., 1988), sub-sistemele de prelucrare metrică, respectiv categorială (Kosslyn, 1987), distincția între sistemul-ce și sistemul-unde (what and where systems of imagery) descrise de Levine și colaboratorii săi (1983), care i-au permis lui Jackendorf o interesantă corelație la nivelul organizării limbii (Jackendorf, 1992) etc.

Privind ansamblul acestor abordări - pe care nu se pune problema să le prezentăm aici în ansamblul lor și în toată complexitatea pe care o presupun - avem totuși impresia că o aceeași „materie polară“ se subdivide, specializându-se, la latitudinea decupajelor teoretice și metodologice la care este supusă. Unele le confirmă sau, dimpotrivă, le infirmă pe celelalte, dar aceasta se întâmplă adesea mai mult datorită lipsei de precizare a obiectului confruntării (de pildă, despre ce fel de *imagerie* sau despre ce aspect al ei este de fapt vorba?). „Logica“ acestor distincții și antagonisme pare astfel a păstra totuși ceva comun, dincolo de conținutul lor deosebit.

3. O formalizare posibilă: logica antagonismului a lui Ștefan Lupașcu

Recursul, în acest context, la logica lupasciană se justifică prin această bănuială a unei „logici ascunse“, dublată de presupunerea că dinamica antagonică evidențiată de Lupașcu ar fi de natură să ne ajute în descifrarea acesteia.

Lupașcu, filosof și fizician, și-a dedicat întreaga viață elaborării și dezvoltării unei logici noi, opuse logicii clasice a identității, în toate variantele sale, și care își are rădăcinile în „experiența microfizică“. Simplificând la maximum lucrurile, să spunem că pentru Lupașcu referința *princeps* este cuanta, simultan și ireductibil contradictorie, corpuscul și undă în același timp, asociere a unei valori aritmetice, discontinue, discrete - constanta lui Planck - și a unei valori ondulatorii, continue - frecvența. Nu există deci și nu poate exista „elementar“, entități finale, individuale și identice cu ele însele, „cărămizi“ ale lumii. Totul este sistem energetic și, ca atare, coexistență dinamică și contradictorie a două dinamisme antagonice, e și B. Aceste elemente coexistente și contradictorii pot să se afle reciproc în trei și doar trei raporturi dinamice distincte: a) de actualizare (a unuia, cu potențializarea celuilalt); b) de potențializare (de asemenea cu actualizarea celuilalt) și c) de actualizare și potențializare reciproce, într-o stare T, a terțului inclus:

$${}^eA^{-3} - {}^3eA; {}^eT \longrightarrow {}^*R_T;$$

„Pentru ca un sistem și o structură să existe, experimental și, prin aceasta, în virtutea unei noi logici, pe care am numit-o logica antagonismului, este necesară coexistența antagonică a atracției și respingerii; dar este necesar mai mult decât atât, contradicția omogenității și eterogenității, adică elemente care să fie în același timp ele însele și diferite de toate celelalte. (...) Astfel, orice energie, dacă există și ca să poată exista, implică o energie antagonică și contradictorie, de așa natură încât actualizarea uneia antrenează potențializarea celeilalte. Este ceea ce am numit principiul antagonismului oricărei energii“ (Lupașcu, 1978).

În virtutea acestui principiu și a celor trei raporturi antagoniste posibile, ar exista trei și doar trei materii-energie și de asemenea trei logici corespunzătoare:

- a) o materie macro-fizică, a cărei logică constă în actualizarea omogenității, cu potențializarea corespunzătoare a eterogenității;
- b) o materie biologică sau vie, stăpânită de o logică contrarie, de actualizare a eterogenității;
- c) în sfârșit, o logică a stării T, proprie în egală măsură materiei micro-fizice și materiei psihice.

La acest punct, trebuie făcut un mic ocol pentru a lua în considerație conceptele de

subiect și de obiect, de conștient și de inconștient, așa cum decurg ele din acest principiu. În virtutea abordării sale esențialmente dinamice, Lupașcu nu va pomeni de la datul substanțial al unui subiect și al unui obiect pentru a identifica natura și comportamentul lor propriu, ci de la datele operaționale ale actualizării și potențializării. Din această perspectivă, subiectul va fi, prin definiție, sediul actualizărilor, agentul lor sau, mai precis, „nu subiectul actualizează, ci actualizările generează subiectul“. Și, reciproc, „obiectul nu este sediul potențializării, ci potențializarea este aceea care se prezintă ca obiect“. Astfel, „ne putem debarasa de aceste entități insesizabile și postulate în mod gratuit, care sunt subiectul, ca autor invizibil al activităților, de o parte, și obiectul, pe de altă parte, ca sediu exterior al pasivităților“ (idem).

Pe baza acestei concluzii dinamice asupra raportului subiect-obiect, Lupașcu poate merge mai departe pentru a elabora, în același mod, raportul conștient-inconștient. Pentru el, conștiința nu este altceva decât o potențialitate (a unui obiect, deci), care „populează“, mai corect, care este ceea ce se numește conștiință. În mod corespunzător, „ceea ce se actualizează devine inconștient (...) Se poate observa astfel că obiectul, despre care vorbeam mai înainte, este produs de către conștiință ca potențializator al obiectului și că subiectul este consecința actualizărilor care dispar în inconștient. Inconștientul nu este sediul virtualităților, cum s-a crezut, al tendințelor potențiale, ci dimpotrivă, sediul actualizărilor care se subiectivizează, constituind agentul operator al obiectului în calitate de conștiință populată de potențializări și generând astfel conștiința obiectului“ (idem).

Datorită acestui joc antagonic al conștiinței și inconștientului, ar exista astfel trei tipuri de conștient/inconștient:

- a) un tip care actualizează eterogenitatea și potențializează în consecință omogenitatea, care generează deci un subiect/inconștient eterogen și un obiect/conștient omogen;
- b) un tip care actualizează omogenitatea (subiect/inconștient omogen), potențializând eterogenitatea (obiect/conștient eterogen);
- c) în sfârșit, un tip de semi-actualizare, semi-potențializare a eterogenului și omogenului, care generează un soi de conștiință a conștiinței, definită prin starea T, proprie Omului în specificitatea sa umană.

Altfel spus, ar exista în orice sistem psihic un antagonism permanent de dinamisme eterogenizante și dinamisme omogenizante, având drept normă tendințială echilibrarea lor relativă în starea „umană“ T. „Putem spune astfel că sistemul nervos central și manifestările sale psihice sunt sediul unei competiții, al unei lupte oscilând între fizic și biologic, între cele două tipuri de materie-energie, care se orientează fiecare, unele către o suprimare progresivă a conflictului și o non-contradicție relativă și asimptotică a omogenizării și a morții, celelalte tot

către o suprimare a conflictului, de data aceasta printr-o eterogenizare progresivă și o non-contradicție asimptotică a vieții. Se poate spune că viața și moartea își dispută sistemul neuro-psihic“ (idem).

O ipostază de referință a acestor dinamisme ale „vieții și morții“ o constituie, după Lupașcu, opoziția dintre sistemul aferent sau senzorial, al cărui specific este de a actualiza eterogenitatea „aferențelor“, și sistemul eferent sau motor, care funcționează conform unei logici a actualizării omogenității, planurilor noastre motorii ce dictează manipularea obiectelor.

Ne putem opri aici cu prezentarea, extrem de selectivă și schematică, a gândirii lupasciene, pentru a ne întoarce la problemele noastre. În conformitate cu perspectiva pe care am deschis-o prin cele de mai sus, va trebui să conchidem că este normal și necesar să existe și trei tipuri de gândire: o gândire dictată de dinamisme omogenizante, în filiera actualizărilor proprii sistemului eferent; o gândire a dinamismelor eterogenizante, aflându-și originea în actualizările proprii sistemului aferent; și un fel de gândire a gândirii, proprie stării T, reprezentând controlul echilibrului și tendințial al celorlalte două.

Putem să întrezărim acum legătura dintre acest schematism logic și speculativ și rezultatele noastre empirice. Să numim categoriile a/A gândire conceptuală, și vom avea expresia dinamismelor omogenizante ale primului tip de gândire. Să considerăm categoriile b/B drept gândire simbolică, și vom putea identifica în ele manifestarea dinamismelor eterogenizante proprii celui de-al doilea tip de gândire. Cu al treilea tip de gândire ne aflăm în fața colaborării antagonice și necesare dintre primele două tipuri de gândire și astfel în fața împlinirii, cel puțin dezirabile și posibile, a gândirii proprii Omului, ca sistem psihic.

Să reluăm acum descrierea schemei noastre în termenii logicii dinamice a antagonismului propuse de Lupașcu.

Gândirea conceptuală procedează prin actualizări omogenizante ale subiectului motor (sistem eferent); ea este astfel gândirea unui subiect omogenizând o lume (obiect) eterogenă, supunând-o proiectului său de identitate. Această gândire a fost, în esență, cea care a fost formalizată și legitimată de logica clasică a identității. Pe de altă parte, această gândire actualizează „co-acțiuni“, succesiuni, așa cum există ele în secvențele actelor noastre motorii. Actualizând succesiuni omogenizante, supunând diversitatea obiectelor unității acțiunilor noastre asupra acestora, această gândire subiectivizează un timp omogenizant care se opune unui spațiu obiectual eterogen. Regăsim astfel caracteristicile dominante care au fost atribuite gândirii conceptuale sau raționale... în afară de aceea de a fi unică!

Dimpotrivă, gândirea simbolică procedează prin actualizări eterogenizante ale subiectului senzorial, ea este astfel gândirea unui subiect eterogenizând o lume de obiecte omogene în care introduce, ca să spunem așa, diversitatea sa subiectivă. Acest tip de gândire, fără a fi fost neapărat identificat ca atare, a fost definit de regulă prin lipsă: gândire pre-logică, mitică sau magică, adică non-rațională, sau chiar gândire simbolică în sens de „primară“ și mai puțin precisă. Pe de altă parte, această gândire actualizează „co-ocurențe“, simultaneități, așa cum sunt ele date în unitățile simultane ale percepțiilor noastre succesive. Actualizând astfel simultaneități eterogenizante, urmând soarta întâlnirilor noastre senzoriale, această gândire subiectivizează un spațiu eterogen, care se opune unui timp obiectiv omogen și astfel, ca să spunem așa, „a-temporal“.

Regăsim aici o bună parte din intuițiile și definițiile legate de „simbolic“, amintite mai sus. Gândirea simbolică organizează co-ocurențe, video-spațiale, bineînțeles, dar nu numai, câmpul său de acțiune acoperind ansamblul trăitului și acordând astfel un loc important afectivității care însoțește acest trăit. Prin aceasta, ea vizează mai mult relațiile între obiecte (mai exact, între fapte de experiență cu aceste obiecte) decât invarianții acestora, identitatea lor. Ea este, de asemenea, mai degrabă difuză decât univocă. Funcționarea ei ține mai degrabă de evocare, în sensul lui Sperber (1979), de faptul că operează alegeri în spațiu! psihic al co-ocurențelor. Și cum aceste alegeri pot fi multiple, ea poate apărea ca fiind mai puțin determinată sau considerată, din aceleași motive, ca fiind mai „creativă“ decât gândirea conceptuală. Pe scurt, nu există mai nimic cu adevărat nou sau surprinzător în schema noastră referitor la gândirea simbolică... în afară de schema însăși.

În ceea ce privește trecerea de la categoriile concrete la cele abstracte, aceasta poate fi privită și altfel decât o trecere, și anume ca un dinamism intern fiecăruia dintre cele două dinamisme, conceptual și simbolic. În interiorul acestor sisteme, regăsim antagonismul dintre un dinamism eterogenizant al categoriilor concrete și un dinamism omogenizant al categoriilor abstracte - care nu rămân însă mai puțin integrate în dinamismele „mari“ ale gândirii conceptuale, respectiv simbolice.

Această întrepătrundere a dinamismelor de dinamisme ne permite să depășim și un punct delicat în utilizarea argumentației speculative a lui Lupașcu: acela al „surselor“, motorii și senzoriale, ale gândirii conceptuale, respectiv simbolice. Această filiație, care rămâne esențialmente dinamică la Lupașcu, pune totuși problema controversată a raportului dintre modalitățile de prelucrare a informației și sistemele specializate de receptare a informației (de genul: imageria vizuală este un mod autonom de prelucrare a oricărei informații sau derivă din aceleași structuri ale sistemului perceptiv vizual?). Urmând, asupra acestui punct, mai

degrabă spiritul decât litera lui Lupașcu, lucrurile pot fi prezentate, credem, aproximativ în felul următor: putem presupune că, la orice nivel al sistemelor de sisteme, există o articulare a dinamismelor de dinamisme, eterogenizante și omogenizante, ce pot fi identificate cu condiția să opereze decupajele metodologice „bune“. Aceasta înseamnă că putem concepe gândirea conceptuală, de pildă, ca un dinamism omogenizant, acceptând totodată că la nivelul subsistemelor acestui sistem vom regăsi sub-dinamisme antagonice, omogenizări te și eterogenizante. Altfel spus, gândirea conceptuală, ca dinamism omogenizant, poate fi concepută ca un lanț finit de dinamisme antagonice omogenizările și eterogenizante. Pe de altă parte, prin faptul că această gândire conceptuală este la rândul ei un subsistem al sistemului gândirii, devine necesar să postulăm existența unui dinamism antagonic eterogenizant, regăsind astfel, pe cale strict logică de data aceasta, „cealaltă gândire“, cea simbolică.

Acest mod de abordare a problemelor categorizării poate conduce și la unele concluzii cu caracter mai general. Astfel, de pildă, în aceeași spirit, nu putem concepe că întreaga emisferă stângă, de pildă, ar fi doar sediul unui dinamism omogenizant, fără nici o urmă de dinamisme eterogenizante, și viceversa pentru emisfera dreaptă. Dimpotrivă, trebuie să păstrăm tot timpul în vedere faptul că la toate nivelurile arhitecturii dinamice a sistemului nostru psihic, vor exista cu necesitate dinamisme eterogenizante și dinamisme omogenizante. Și datele empirice par a confirma această deducție. În cazul studiilor asupra imageriei, de pildă, am menționat deja identificarea unui sub-sistem specializat în recunoașterea obiectelor individuale (*what system*) și a unui sub-sistem specializat în analiza relațiilor spațiale și a deplasărilor (*where system*) (Levine et al., 1983). Pe această linie, Basso și colaboratorii săi au descris cazul unui pacient care era incapabil să descrie drumul de la spital la casa sa (pierdere a capacității de a imagina relațiile spațiale și deplasările - sistem *where*), fiind însă în stare să ajungă fără probleme la casa sa și să o recunoască (persistența capacității de a recunoaște obiecte individuale - sistem *what*) (Basso et al., 1980). Am putea spune că avem de-a face, în acest caz, cu un frumos exemplu de sistem „cuantic“, a cărui funcționare presupune asocierea contradictorie a unei valori discrete, discontinue (sistem *what*) și a unei valori continue (sistem *where*)...

În același spirit, putem identifica în cercetările mai vechi asupra afaziei, dincolo de mozaicul de clasificări, o opoziție majoră între *afazia nominală* (sau amnezică), constând în incapacitatea de a numi obiecte și afectând deci selecția lexicală, și afazia sintactică, care, după cum o indică și numele, se referă la incapacitatea bolnavului de a combina cuvintele, de

a le așeza în relații semnificative. Putem merge și mai departe și, urmându-l pe Jakobson, să opunem *tulburările similarității* (bolnavul pierde facultatea de a selecta elementele constitutive ale limbii, dar își păstrează cadrul general și relațiile) și tulburările contiguității (care constau în pierderea legăturilor dintre cuvinte). În ultimă instanță, putem vorbi și de o analogie dinamică, și nu structurală, între toate acestea și sistemele *what* și *where*.

Lista exemplurilor și analogiilor ar putea continua. Ceea ce ni se pare însă de reținut din toate acestea, la un nivel mai general de implicații, este că nu trebuie să ni se pară cătuși de puțin surprinzător sau „contradictoriu” faptul că unele localizări mai globale și exclusive ale unor „funcții” sunt contrazise de altele, mai circumscrise și mai detaliate, care descoperă în același *situs* o „funcție” opusă sau o regăsesc pe prima și în alt loc. Cu excepția unor erori identificabile, nu este vorba aici neapărat de rezultate contradictorii și deci de acceptarea unora și respingerea altora, ci mai degrabă de expresii punctuale corecte ale unei vaste realități contradictorii și dinamice, dezvăluită însă doar punctual, în funcție de decupajele teoretice și/sau metodologice operate de către un cercetător sau altul. A neglija acest lucru riscă să ne facă să ne învârtim în cerc, fiecare nou rezultat experimental alungându-l pe cel precedent, în căutarea fără sorți de izbândă a unei ordini unice și necontradictorii.

În concluzie, ceea ce putem spune fără teama de a greși este faptul că logica lupasciană a antagonismului pare să poarte în ea promisiunea unei abordări creative și mai suplă în efortul unei convergențe teoretice și cu adevărat trans-disciplinare în științele „sistemului psihic”. Și aceasta exact în momentul în care s-ar părea că suntem mai îndepărtați de acest deziderat. Mai specific, în problema în care ne-a preocupat în cele de față, aceasta pare să ofere o primă legitimare logică ideii că, pentru a-1 parafraza pe Todorov, gândirea umană este cu adevărat aceeași, pretutindeni și dintotdeauna, ceea ce nu înseamnă că ea este și una. Dimpotrivă, ea este în mod necesar dublă, dinamică și antagonic diferită.

Referințe bibliografice

- AYLWIN, S. *Cognitive structure in thought and personality*, în M. Denis, I. Engelkamp and J.T.E. Richardson (Eds.) *Cognitive and neuropsychological approaches to mental imagery*, Dordrecht, Boston, Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1988, p. 317-325;
- ASHBY, F.G. *Multidimensional models of categorization*, în F.G. Ashby (Ed.) *Multidimensional models of perception and cognition*, Hillsdale, Hove and London, Lawrence Erlbaum Associates, 1992, p. 449-483;
- BASSO, A., BISIACH, E. and LUZATTI, C. *Loss of mental imagery: A case study*, în

Neuropsychologia, 18, 1980, p. 435-442;

BIDEAUD, J. et HOUDÉ, O. Le développement des catégorisations: «capture» logique ou «■capture» écologique des propriétés des objets? **in L'Année Psychologique, 89,1989, p. 87-123;**

CARBONEL, S. Influence de la signification des objets dans les activités de classification, **in Enfance, 3, 1982, p. 193-210;**

CAUZINILLE-MARNÈCHE, E., DUBOIS D. et MATHIEU, J. *Catégories et processus de catégorisation*, in Netchine-Grynberg, G. (sous la direction de) Développement et fonctionnement cognitifs chez l'enfant. Des modèles généraux aux modèles locaux, Paris, P.U.F., 1990;

DENIS, M. Les images mentales, Paris, P.U.F., 1979;

DURAND, G. Les structures anthropologiques de l'imaginaire Introduction à l'archétypologie générale, Paris, Dunod, 1960;

ENGELKAMP, J. *Images and actions in verbal learning*, in M. Denis, J. Engelkamp and J.T.E. Richardson (Eds.) Cognitive and neuropsychological approaches to mental imagery, Dordrecht, Boston, Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1988, p. 297-306;

FARAH, M. The laterality of mental image generation: A test with normal subjects, **in Neuropsychologia, 24, 1986, p. 541-552;**

FARAH, M.J., HAMMOND, K.M., LEVINE, D N. and CALVANIO, R. *Visual and spatial mental imagery : Dissociable systems of representation*, in Cognitive Psychology, 20, 1988, p. 439-462;

FREUD, S. Introduction à la psychanalyse, Paris, Payot, 1965;

FREUD, S. L'interprétation des rêves, Paris, P.U.F., 1967;

FREUD, S. Etudes sur l'hystérie, Paris, P.U.F., 1971 (a);

FREUD, S. Nouvelles conférences sur la psychanalyse, Paris, Gallimard, 1971 (b);

GAZZANIGA, M.S. *Consistency and diversity in brain organization*, in S.J. Dimord and D.A. Blizard (Eds.) Evolution and lateralization of the brain, Annals of the New York Academy of Sciences, vol. 299, 1977, p. 415-423;

JONES, E. Théorie et pratique de la psychanalyse, Paris, Payot, 1969;

KLEIN, M. Essais de psychanalyse, Paris, Payot, 1967;

KOSSLYN, S.M. *Seeing and imagining in the cerebral hemispheres*, in Psychological Review, 94, 1987, p. 148-175;

KOSSLYN, S.M. Image and brain. The resolution of the imagery debate, Cambridge and London, the MIT Press, 1994;

KOSSLYN, S.M., HOLZMAN, J.D., FARAH, M.J. and GAZZANIGA, M.S. *A computational analysis of mental image generation: Evidence from functional dissociations in split-brain patients*, în J. of Experimental Psychology: General, 114, 1985, p. 311-341;

LAUTREY, J. *Unicité ou pluralité dans le développement cognitif: les relations entre image mentale, action et perception*, în Netchine-Grynberg, G. (sous la direction de) *Développement et fonctionnement cognitifs chez l'enfant. Des modèles généraux aux modèles locaux*, Paris, P.U.F., 1990;

LEY, R.G. *Cerebral laterality and imagery*, în Shekh, A.A. (Ed.) *Imagery: current theory, research, and application*, New York, John Wiley and Sons, 1983, p. 252-287;

LÉVI-STRAUSS, C. *La pensée sauvage*, Paris, Pion, 1962;

LEVINE, D.N., WARACH, J. and FARAH, M. Two visual systems in mental imagery. Dissociation of „what" and „where" in imagery disorders due to bilateral posterior lesions, în **Neurology**, 35, 1983, p. 1010-1018;

LÉVY-BRUHL, L. *Les carnets de Lucien Lévy-Bruhl*, éd. par M. Leenhardt, Paris, P.U.F., 1949;

LUPAŞCU, Şt. *Psychisme et sociologie*, Casterman, 1978;

MANDLER, J.M. *Stories, scripts and scenes*, Hillsdale, Lawrence Erlbaum, 1984;

MIHĂILESCU, V., GOIAN, I., COSTEA, C. and BĂNŞOIU, I. *Culture and Personality in Cărbuneşti Area, Gorj County*, în *Revue Roumaine des Sciences Sociales, Série de philosophie et logique*, tome 25, 1, 1982, p. 63-84;

MILLER, A. *Personality types. A modern synthesis*, Calgary, Univ. of Calgary Press, 1991;

NEISSER, U. *Cognitive Psychology*, New York, Appleton-Century-Croft. 1967;

NELSON, K. *Making sense: The acquisition of shared meaning*. New York, Academic Press, 1985;

NOSOFSKY, R.M. *Attention, similarity, and the identification-categorization relationship*, în J. of Experimental Psychology: General, 115, 1986, p. 39-57;

OPRESCU, I. The contribution of Romanian cultural-linguistic anthropology to the complex study of Man, în **Language and Man, Hague, Mouton, 1976;**

OPRESCU I. and MIHĂILESCU, V. *The use of language samples in anthropological researches*, în *Revue Roumaine des Sciences Sociales, Série de philosophie et logique*, tome 26, 1, 1982, p. 85-92;

PAIVIO, A. *Imagery and verbal processes*, New York, Rinehart & Winston, 1971;

PAIVIO, A. *Mental representations: A dual-coding approach*, New York, Oxford Univ. Press, 1986;

PAIVIO, A. *Basic puzzles in imagery research*, în M. Denis, J. Engelkamp and J.T.E. Richardson (Eds.) *Cognitive and neuropsychological approaches to mental imagery*, Dordrecht, Boston, Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1988, p. 3-16;

PERRING, W.J. *On the distinction of memory codes: image versus motor encoding*, în M. Denis, J. Engelkamp and J.T.E. Richardson (Eds.) *Cognitive and neuropsychological approaches to mental imagery*, Dordrecht, Boston, Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1988, p. 307-316;

PIAGET, J. *La formation du symbole chez l'enfant. Imitation, jeu et rêve, image et représentation*, Neuchâtel, Delachaux & Niestlé, (2e éd.), 1968;

ROSCH, E. *Natural categories*, în *Cognitive Psychology*, 7, 1973;

SPERBER, D. *La pensée symbolique est-elle pré-rationnelle?* în M. Izard et P. Smith (textes réunis par) *La fonction symbolique. Essais d'anthropologie*, Paris, Gallimard, 1979;

TODOROV, T. *Théories du symbole*, Paris, Editions du Seuil, 1977;

TOUZÉ, J. *Le cerveau et l'inconscient. Essai sur la formation du système symbolique primaire*, Césura Lyon Edition, 1994;

WITTGENSTEIN, L. *Philosophical investigations*, New York, Macmillan, 1953